

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

**ДОСЛІДЖЕННЯ
З ЛЕКСИКОЛОГІЇ І ГРАМАТИКИ
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ**

Випуск 11

*Збірник наукових праць
за редакцією д-ра філол. наук, проф.
А. М. Поповського*

Дніпропетровськ
2012

УДК 811.161.2(082)
ББК 81.411.1я5
Д 70

*Збірник є науковим виданням, у якому можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата філологічних наук (постанова президії ВАК України № 1–05/6 від 16.12.2009)
[див. Бюлетень ВАК України. – 2010. – № 1]*

*Рекомендовано до друку вченою радою
Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара*

Рецензенти:

д-р філол. наук, проф. **В. С. Калашник**
(Харківський національний університет ім. В. Каразіна);
д-р філол. наук, проф. **Т. С. Пристайко**
(Дніпропетровський національний університет ім. О. Гончара)

Редакційна колегія:

д-р філол. наук, проф. **А. М. Поповський** (відп. редактор), д-р філол. наук, проф. **В. О. Горпинич** (заст. відп. редактора), д-р філол. наук, доц. **Ж. В. Колоїз**, д-р філол. наук, проф. **І. І. Меншиков**, д-р філол. наук, проф. **О. І. Панченко**, д-р філол. наук, проф. **Ю. Ф. Прадід**, д-р філол. наук, проф. **О. А. Семенюк**, канд. філол. наук, доц. **М. С. Ковальчук**, канд. філол. наук, доц. **Н. В. Левун**, канд. філол. наук, доц. **І. П. Мамчич** (відп. секретар), канд. філол. наук, доц. **І. С. Попова**

Д 70 Дослідження з лексикології і граматики української мови: зб. наук. пр. / за ред. проф. А. М. Поповського. – Д.: Видавець Біла К. О., 2012. – Вип. 11. – 320 с.

У збірнику подаються результати наукових досліджень структурних та функціональних особливостей одиниць лексико-фразеологічного і граматичного рівнів української мови з проекцією їх на різні сфери комунікації.

Для науковців, викладачів, аспірантів і студентів, учителів.

**Редакційна колегія не завжди поділяє позицію авторів
За зміст статті та точність викладеного матеріалу відповідальність
покладається на авторів**

Усі права застережено

Використання матеріалів – з дозволу редакційної колегії

© Дніпропетровський
національний університет
ім. Олеся Гончара, 2012

ПРОБЛЕМИ ЗАГАЛЬНОГО МОВОЗНАВСТВА

УДК 81'42

О. Л. Ачилова

МОВНА ГРА В ГУМОРИСТИЧНИХ ТЕКСТАХ СПОРТИВНОЇ ТЕМАТИКИ

У статті проаналізовано засоби мовної гри в українських анекдотах спортивної тематики, що дають ефект комічного, виявлено умови, які сприяють її реалізації.

Ключові слова: мовна гра, анекдот, багатозначність, омонімія, комунікативний акт.

В статье проанализированы механизмы создания эффекта комического средствами языковой игры в украинских анекдотах спортивной тематики, выявлены особые условия, способствующие реализации языковой игры.

Ключевые слова: языковая игра, анекдот, многозначность, омонимия, коммуникативный акт.

This article analyzes the mechanisms of creation of comic effect by the means of a language game in the Ukrainian jokes about sports. The article identifies special conditions, favorable for the realization of the language game.

Key words: language game, joke, ambiguity, homonymy, act of communication.

Відомо, що термін «мовна гра» належить Л. Вітгенштейну, який визначав їх як «цілісні й завершені системи комунікації, підпорядковані своїм внутрішнім правилам» [див.: 2]. Науковець уважав, що зміст речення не дорівнює змісту його окремих частин, а використання мови є творчим процесом. Пізніше лінгвісти неодноразово зверталися до поняття мовної гри, укладаючи в цей термін різні поняття, визнаючи, що в результаті мовної гри виникає комічний ефект. Так, на думку І. В. Цикушевої, «мовна гра – свідоме і цілеспрямоване маніпулювання експресивними ресурсами мовлення, зумовлене настановою на реалізацію комічного ефекту» [10, с. 170]. За І. Е. Сніховською, мовна гра є виявленням прагматичної інтенції на привернення уваги для

досягнення ефекту взаємодії на інтелектуальну та емоційну сферу адресата, а парадоксальний комічний ефект цього феномену полягає в тому, що його аномальність, асистемність досягається системними мовними засобами [9]. Мовна гра, уважає С. Ж. Нухов, є такою формою мовленнєвої поведінки людини, за якої мовець реалізує здатність до виявлення в мовленні дотепності, що супроводжується виникненням комічного ефекту [7]. Додамо, що «сутність мовної гри полягає в генеруванні додаткових оказіональних смислів, що апелюють до мовної виразності й породжують комічний ефект» [10, с. 170].

Отже, не кожне слово або висловлення можна вважати мовною грою, а тільки те, що має на меті повідомлення для іншого/інших учасників комунікації, тобто мовною грою є «навмисне цільове порушення загальноприйнятої норми, здійснюване носієм мови для реалізації певних завдань» [2, с. 61]. Таким чином, мовна гра є особливою формою спілкування, яка ґрунтується на певних правилах і має певну мету.

Незважаючи на інтерес науковців, феномен мовної гри ще не має однозначного осмислення з позиції мовних і позамовних чинників, засобів і прийомів. Мовна гра як показник почуття гумору потребує детального вивчення, що й зумовлює актуальність обраної нами теми.

Метою роботи є виявлення засобів реалізації феномену мовної гри для створення комічного ефекту.

Відповідно до мети поставлено такі завдання:

- охарактеризувати засоби реалізації мовної гри;
- описати феномен мовної гри як механізм створення комічного ефекту;
- розглянути засоби створення гумористичного ефекту в анекдотах спортивної тематики.

Крім лінгвістичного, мовна гра має й соціальний аспект реалізації, який полягає в тому, що вона допомагає людині пізнати реальність, а також «сприяє усуненню соціальної несправедливості і створенню більш гармонійного, ніж реальний, світ» [6, с. 12].

Способи реалізації мовної гри неодноразово ставали об'єктом дослідження лінгвістів [1; 3; 8]. Так, Ю. О. Коновалова у своїй монографії наводить такі засоби створення мовної гри: контраст, римування, фонетичні деформації, морфологічні деформації, не-

прямі номінації, порушення лексичної сполучуваності, okazіоналізми, каламбури, прецедентні висловлювання [6]. Учений С. С. Іванов виділяє гру зі значеннями слів-омонімів (каламбур); гру зі значеннями полісемічних слів; розпад значення ідіоми; гру цифр; «розмивання» меж слів і омонімічну гру слів; фонетичне членування слова з послідовною його трансформацією шляхом підміни фонем, схожими за звучанням, але не ідентичними; членування слів на нібито семантично значущі елементи з їх послідовною трансформацією, заміною і створенням нових слів; підміну слів в ідіомі словами, близькими за звучанням (але не ідентичними) із збереженням формальної структури цієї ідіоми; підміну слів в ідіомі словами не співзвучними, а можливо, навіть такими, що взагалі не існують у мові, способи створення яких ґрунтуються на тих самих принципах, що й породження обмовок [4]. Дослідниця С. В. Ільясова називає такі різновиди мовної гри: гра із багатозначністю, гра з омонімами, омографами, омоформами, словотворча гра [5].

Як видно, різні класифікації засобів творення мовної гри не заперечують одна одну, а доповнюють, розкриваючи механізми виникнення текстів гумористичних жанрів.

Так, мовна гра є одним із механізмів створення комічного ефекту в багатьох анекдотах. За О. Я. Шмельовою та О. Д. Шмельовим, під анекдотом розуміємо короткий текст, що відповідає критерію граматичної, синтаксичної і змістової зв'язності, створений навмисно, зі спеціальною метою розсмішити слухача [11].

Треба додати, що часто наміром мовця є висміювання серйозного об'єкта (звідси анекдоти на політичну, наукову, спортивну теми тощо). Зазначимо, що для інтерпретації будь-якого висловлювання необхідно враховувати фонові знання учасників комунікативного акту, так звану пресуппозицію, якою може служити широко відоме судження, певна ситуація тощо, не виражені експліцитно.

Сьогодні поширеною в Україні є тема футболу, який називають «грою мільйонів». Футбол став масовим захопленням, чому сприяють, зокрема, успіхи українських футбольних клубів на європейській арені і збірної України з футболу за останнє десятиріччя (усі футбольні події, відомі вболівальникам, можна вважати пресуппозицією для виникнення гумористичних висловлень про футбол). Проте любов до гри і футболістів часто має

гумористичний чи іронічний відтінок, що відображається в анекдотах зазначеної тематики.

Відомо, що анекдот орієнтований і на розумову діяльність реципієнта, тому адекватне сприйняття анекдоту передбачає наявність спеціальної мовленнєвої компетенції, яка виявляється в почутті гумору і вмінні розпізнавати певний підтекст. В анекдоті завжди є елемент недовомовленості, який потребує зусиль на реконструкцію зображуваної ситуації, а також вимагає певних фонових знань, без яких не може відбуватися комунікативний акт. Яскравим прикладом цього положення є такий анекдот:

Розмова двох приятелів:

– Тобі **Мадонна** подобається?

– Я взагалі футбол не люблю, і цього **Мадонну** теж [http://alexander07.io.ua/s103556/futbolni_anekdoti].

Тут для створення комічної ситуації використано фонетичний засіб: слухач плутає прізвище відомої співачки Мадонни із прізвищем футболіста Дієгою Марадонною на основі схожості їх звукового комплексу.

Фонетичний засіб став основою і таких анекдотів:

Дружини українських футболістів ласкаво називають своїх чоловіків «м'ячо» (новотвір м'ячо є результатом поєднання слів м'яч і мачо) [http://anekdotu.org.ua/tag/futbol];

*Судячи з гри збірної України, чемпіонат Європи треба перейменувати в **Нерво-2012** (поєднання слів Євро-2012 і нерви) [http://football.tnk.ua/news/10].*

Ефект комічного також створює мовна гра з омонімами (зокрема міжмовними):

*Сьогодні наш футбольний клуб **вразив** ворота суперників. Ворота були щиро **вражені**, як по них можна не влучити з одного метра [http://anekdotu.org.ua/tag/futbol].* За рахунок омонімічності створюється неоднозначність сприйняття дієслова *вразити*. Російською *поразить ворота*, перекладене буквально *вразити ворота*, означає влучити в них, однак у контексті реалізованим є значення українського дієслова *вразити* «викликати почуття подиву, захоплення тощо; дивувати».

Мовна гра в анекдотах може базуватися на маніпуляціях із прецедентними текстами:

Є три речі, на які можна дивитися вічно: як горить вогонь, як тече вода і як Україна готується до Євро-2012 [http://stadion.lviv.ua/ua/item/404].

Ще приклад: *Україна-Швеція 2:1. Ми розбили шведів. Ставте пам'ятник під Полтавою.* Комічний ефект у цьому анекдоті створено через асоціацію із прецедентним текстом, пов'язаним із загальновідомою історичною подією.

Найпоширенішим механізмом створення комічного ефекту, на якому ґрунтуються українські анекдоти про футбол і футболістів, є обігрування багатозначних слів:

Наша збірна у впертій і безкомпромісній боротьбі поступилася... місцем бабусі в трамваї. Це єдиний випадок, коли наші бились до кінця! [<http://football.tnk.ua/news/10>]. Ефект смішного в цьому анекдоті забезпечує гра із двома прямими значення полісемічного дієслова *поступитися*: «добровільно відмовлятися від чого-небудь на користь іншого або заради чогось; віддавати кому-небудь щось» і «під тиском кого-, чого-небудь припиняти свою боротьбу, діяльність тощо, відмовлятися від своїх вимог, прав і т. ін.». Причому щодо бабусі актуальним повинне бути перше значення, а реалізовано друге, посилене контекстом *у впертій і безкомпромісній боротьбі*.

*Тимощук: «Тренере, арбітр сьогодні явно проти нас. Можна я його **вдарю**?». Блохін: «Не треба, все одно промажеш».* [<http://football.tnk.ua/news/10>]. Гра із двома значеннями слова *вдарити* (співвідносним із *бити*): А. Тимощук уживає слово в значенні «завдавати ударів кому-небудь», а тренер – у значенні «стукати, ударяти по чому-небудь», натякаючи так на те, що футболіст нечасто влучає у ворота.

– *Де наші футболісти грають краще, в захисті чи в нападі?*

– *В казино!* [http://alexander07.io.ua/s103556/futbolni_anekdoti].

У цьому анекдоті каламбур створюється в межах одного значення полісемічного дієслова *грати* – «брати участь у якій-небудь грі» за рахунок уточнення, про яку саме гру йдеться.

Ще приклад:

Виявилось, що футболісти збірної Росії грають під фонограму [<http://anekdot.if.ua/tag/футбол>]. Тут обігруються значення дієслова *грати*: «брати участь у якій-небудь грі» і «виконувати що-небудь на музичному інструменті», але іронію посилює уточнення *під фонограму* (неякісно).

Гра Селезньова нагадує гру Достоевського! Скажете, Достоевський не вмів грати в футбол? Отож! [<http://football.tnk.ua/news/10>]. У цьому анекдоті мовна гра відбувається в межах другого значен-

ня слова *гра*: «підпорядковане сукупності правил, прийомів або основане на певних умовах заняття, що є розвагою або розвагою та спортом одночасно». Анекдот відсилає нас до прецедентного тексту (роману Ф. М. Достоєвського «Гравець»). Відомо, що гра (рулетка) в письменника не має жодного відношення до спорту, на відміну від футболу, тобто творці анекдоту натякають на те, що гра Євгена Селезньова не відповідає спортивним вимогам.

Гумористичний ефект наступних двох анекдотів також створюється на грі зі значеннями полісемічних слів:

Два генерали розмовляють про футбол:

– *Яка твоя улюблена команда?*

– *Моя улюблена команда «Рівняйсь!»*

[http://alexander07.io.ua/s103556/futbolni_anekdoti].

Мовна гра зі значеннями слова *команда* спричиняє комічний ефект («спортивний колектив на чолі з капітаном» і «короткий наказ командира за встановленою формою»).

Перший тайм закінчився з рахунком 1:0 на користь команди «Динамо», на 17-ій хвилині м'яч у свої ворота забив капітан ЦСКА Іванов, другий тайм він грає в званні лейтенанта [http://alexander07.io.ua/s103556/futbolni_anekdoti]. У багатозначному слові *капітан* відбувається реалізація двох значень: спочатку – «керівник спортивної команди», а потім – «офіцерське звання або чин в армії, а також особа, яка має це звання». В актуалізації другого значення беруть участь назва команди *ЦСКА* (армійський клуб) і ще одна назва військового звання *лейтенант*.

Отже, мовна гра є важливим засобом створення гумористичного ефекту в багатьох анекдотах спортивної тематики. Для реалізації такого ефекту необхідним є володіння учасниками комунікативного акту певним рівнем мовних навичок, знання мовних норм, а також наявність спільних фонових знань. Визначення мовної гри як свідоме, навмисне порушення норм для створення комічного ефекту дає змогу відокремити мовну гру від мовної помилки. Це означає, що не всі факти мовної дійсності можна вважати мовною грою, а лише ті, що є осмисленим повідомленням для інших. Ми вважаємо цей факт важливим, адже гумористичні тексти спортивної тематики не завжди пов'язані з мовною грою – вони можуть бути результатом коментаторських помилок, які заслуговують на спеціальне дослідження в майбутньому.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Гридина Т. А.** Ассоциативный потенциал слова и его реализация в речи. Явление языковой игры: дис. ... д-ра филол. наук / Т. А. Гридина. – М., 1996. – 566 с.
2. **Захарова М.** Языковая игра как факт современной языковой действительности [Электронный ресурс] / М. Захарова // Режим доступа: www.biblioteka.vpu.lt/zmogusirzodis/PDF/.../2010/zak60-66.pdf.
3. **Земская Е. А.** Языковая игра. Русская разговорная речь / Е. А. Земская, М. В. Китайгородская, Н. Н. Розанова. – М.: Наука, 1983. – С. 172–214.
4. **Иванов С. С.** Игра слов и способы её создания: смысловая и звуко-смысловая игра слов / С. С. Иванов // Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. – 2009. – № 6 (2). – С. 227–231.
5. **Ильясова С. В.** Языковая игра в анекдоте [Электронный ресурс] / С. В. Ильясова // Режим доступа: dbs.sfedu.ru/www/umr.umr_download.
6. **Коновалова О. Ю.** Языковая игра в современной русской разговорной речи: монография / О. Ю. Коновалова. – Владивосток: Изд-во ВГУЭС, 2008. – 196 с.
7. **Нухов С. Ж.** Языковая игра в словообразовании: автореф. дис. на соис. учен. степени канд. филол. наук: спец. 10.02.01 «Русский язык» / С. Ж. Нухов. – Екатеринбург, 2002. – 20 с.
8. **Санников В. З.** Русский язык в зеркале языковой игры / В. З. Санников. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1999. – 544 с.
9. **Сніховська І. Е.** Когнитивно-коммунікативний аспект явлення «языковая игра» [Электронный ресурс] / І. Е. Сніховська // Режим доступа: eprints.zu.edu.ua/2043/1/04sieyai.pdf
10. **Цикушева И. В.** Феномен языковой игры как объект лингвистического исследования [Электронный ресурс] / И. В. Цикушева // Режим доступа: ftp://194.226.213.129/text/tsikusheva12_90_169_171.pdf.
11. **Шмелева Е. Я.** Русский анекдот: текст и речевой жанр / Е. Я. Шмелева, А. Д. Шмелев. – М.: Языки славянской культуры, 2002. – 144 с.

ТРАНСФОРМАЦІЙНІ МОДЕЛІ РЕЧЕНЬ З ІЛОКУТИВНИМИ ПРЕДИКАТАМИ

У статті аналізуються формально-семантичні співвідношення в системі речень з ілокутивними предикатами. З'ясовується, чи засвідчують такі співвідношення семантичну неелементарність указаних речень та функціональне зближення їх зі складними реченнями, яким чином створюється семантичне ускладнення простого речення, які способи вияву другої пропозиції у семантично неелементарному реченні з ілокутивними предикатами.

Ключові слова: ілокутивне дієслово, локуція, ілокутивний предикат, семантико-синтаксична структура речення, семантична неелементарність речення, каузація.

В статье анализируются формально-семантические соотношения в системе предложений с иллокутивными предикатами. Рассматривается, как такие соотношения создают семантическую неэлементарность предложения, каким образом возникает семантическое усложнение предложения, какие способы выявления второй пропозиции в семантически неэлементарном предложении с иллокутивным предикатом.

Ключевые слова: иллокутивный глагол, локуция, иллокутивный предикат, семантико-синтаксическая структура предложения, семантическая неэлементарность предложения, каузация.

Analyses the formally-semantic correlation in sentences with illocutive predicates. The main types of formal semantic correlation between illocutive sentences and other syntactic structures are described thus confirming non-elementary nature of their semantics.

Key words: communicative intention, speech act, locution, illocution, illocutive verb, illocutive predicate, semantic-syntactic structure of a sentence, non-elementary nature of semantics, causation.

Синтаксична парадигма речення розглядається мовознавцями у трансформаційній граматиці, де синтаксис визначається як внутрішньо зв'язана, ієрархічно впорядкована система, основу якої формує невелика кількість ядерних речень, а синтаксична парадигма – як комплекс корельованих синтаксичних структур [7, с. 94].

У працях українських мовознавців (І. Вихованця, К. Горденської, Н. Гуйванюк, А. Загнітка, В. Кононенка) парадигматика в синтаксисі аналізується з позицій семантико-синтаксичних відношень конструкцій із подібними граматичними значеннями.

При визначенні парадигми речення враховуються не лише структурні, а й семантичні та трансформаційні фактори [1; 2; 3].

Одним із важливих мовних засобів збагачення та стилістичного оформлення мовлення є синтаксична синоніміка. Синтаксичні перетворення певною мірою є аналогами до трансформацій одиниць слова, імен та предикатів, але здійснюються, окрім словотворчих, ще й синтаксичними засобами. Вони охоплюють перетворення структурної схеми – як предиката, так й інших членів речення; при цьому, як і у випадках словотворчих трансформацій, треба розуміти лише ті перетворення, при яких зберігається тотожність форми.

Як зазначає Ю. Левицький, сутність впливу структури речення як граматичної одиниці на структуру ситуації полягає в певному перетворенні цієї ситуації та співвідношення ролей ситуації із членами речення. Структура ситуації (склад її учасників) залишається незмінною незалежно від того, яким дієсловом вона представлена [4, с. 106]. Якщо порівняти два речення *Степан Петрович запросив обох братів і дітей на родинне зібрання* (В. Винниченко) // *Обидва брати і діти отримали запрошення на родинне зібрання від Степана Петровича*, то виявляється, що один і той же предикат може бути виражений співвідносними формами, що мають різноманітні синтаксичні властивості. При незмінному характері ситуації змінюється спосіб її передавання. Якщо перше речення передає ситуацію як дію (підмет – агенс), то друге – як процес (підмет – неагенс). У такому випадку варто розрізняти реальну конкретну ситуацію (подію), що є фрагментом дійсності, і ситуацію, що є зовнішньою семантикою речення. У двох наведених реченнях ситуація залишається незмінною (обидва речення мають однаковий ілокутивний результат), а семантика речення визначається способом передачі цієї реальної ситуації та структури речення. Вплив структури речення на спосіб репрезентації ситуації полягає у виборі дієслова-предиката і підмета: певну роль відіграє характер підмета, з яким це дієслово вступає в предикативні відношення.

Мета статті – дослідити формально-семантичні співвідношення у системі речень з ілокутивними предикатами, з'ясувати, чи засвідчують такі співвідношення семантичну неелементарність указаних речень та функціональне зближення їх зі складними реченнями.

Співвідношення ілокутивного та перлокутивного висловлень *Степан Петрович запросив обох братів і дітей на родинне зібрання* (В. Винниченко) // *Обидва брати і діти отримали запрошення на родинне зібрання від Степана Петровича* утворюють конверсивні трансформації, сутність яких полягає в заміні одного стану на протилежний (*запросив* – *отримав запрошення*, *умовив* – *погодився*, *наказав* – *отримав наказ* тощо). Якщо ж порівняти речення *Молода бариня виписала з свого села нового прикажчика* (Панас Мирний) // *Молодий прикажчик виписаний із свого села молодою баринею*, то очевидно, що в них, окрім семантичного перетворення (дія – стан, агенс – неагенс), можна простежити й формальне (дієслово з активної форми переходить у пасивну, підмет перетворюється на додаток).

У такий спосіб утворюються кореферентні співвідношення. Як зазначає Н. Гуйванюк, кореферентні співвідношення в синтаксисі як різновид формально-семантичних співвідношень можна розглядати як на синтагматичному, так і на парадигматичному рівнях. Проте найбільш доцільно розглядати їх з позицій комунікативно-прагматичних інтенцій мовця – творця як окремих висловлень, так і зв'язного мовлення взагалі [3, с. 16].

Професор К. Городенська вважає такі перетворення особливим типом дериваційних перетворень, що відбуваються в межах спільної власне-семантичної структури речення. У семантико-синтаксичному ярусі предикатна, результативна, об'єктна і суб'єктна синтаксеми трансформуються у предикатну, об'єктну і суб'єктну синтаксеми, яким у формально-граматичній структурі відповідають присудок, присудковий (придієслівний) другорядний член речення і підмет [2, с. 70].

Із формально-граматичного боку пасивна конструкція залишається двоскладним реченням, але, на відміну від базової двоскладної активної конструкції, у ньому порушено кореляції між семантико-синтаксичними функціями суб'єкта і об'єкта дії та формами їх вираження.

Уживання безособової дієслівної форми в пасивному стані використовується тоді, коли бажано не називати агенса дії, тому безособові конструкції дають можливість зменшити кількість актантів речення, пор.: *Суд призначив його адвокатом* – *Його призначено адвокатом*.

Каузативність у реченнях з ілокутивними предикатами дає змогу трансформувати їх таким чином: «суб'єкт – дія – об'єкт» → «об'єкт – дія» → «об'єкт – каузований стан». Пор.: *Голова закрив засідання* → *Засідання закривається; Засідання закрите*. У результаті трансформацій зазначених типів виникають двоскладні конструкції типу *Засідання закривається*, іменного типу *Засідання закрите* та односкладне речення безособового типу *Засідання закрито*. Об'єктний зміст у похідних конструкціях зберігається, причому в першому випадку на синтаксичному рівні при переході від активної моделі до пасивної спостерігається ще одна конструкція – неозначено-особові речення типу *Засідання закривають // Засідання закрили*.

Для поліпредикативних конструкцій характерні різноманітні синонімічні перетворення (трансформації, варіації), заміна одних предикативних засобів іншими (як у межах простого речення, так і в структурі складного). Наприклад: *Полковник наказав війську йти в наступ; За наказом полковника військо йтиме (підє) в наступ; Отримавши наказ полковника, військо піде в наступ; Полковник наказав, щоб військо йшло в наступ; Військо піде (пішло) в наступ, бо наказав полковник*.

Синонімічний ряд формально-семантичних перетворень ілокутивних висловлень можна продовжити; це залежить від словотвірних можливостей його компонентів, а також від смислової та стилістичної доцільності. Усі співвідносні речення характеризуються поліпредикативністю (*наказав (за наказом) – йде (йтиме, піде, пішло) у наступ*), полісуб'єктністю (*полковник, військо*), політемпоральністю (дія неодночасна, послідовна – *наказав та йде*).

Незважаючи на те, що в різних реченнях містяться одиниці різних синтаксичних рівнів (напівпредикативна, предикативна, непередикативна), усі вони мають спільні граматичні значення – спільність у вираженні таксисних предикативних значень часу, модальності, особи, вторинних предикативних одиниць щодо первинного домінуючого предиката. Саме це граматичне значення робить указані конструкції одиницями одного рівня – поліпредикативними, що об'єднують на таксисній основі по дві предикативні одиниці в одному реченні, яке повідомляє про послідовність двох реальних дій двох осіб (полісуб'єктність, полімодальність, політемпоральність).

До дієслів із значенням волевиявлення приєднуються підрядні з'ясувальні частини сполучником *щоб*, який у процесі їх

згортання редукується, а предикат у формі особового дієслова змінюється інфінітивом, який, потрапивши в безпосередній зв'язок з опорним дієсловом головної частини, набуває функції придієслівного другорядного члена з об'єктним значенням, пор.: *Лікар дозволив, щоб хворий піднявся – Лікар дозволив хворому піднятися*. Напр.: *Гнат обіцяє, що більше не купуватиме цукорків* [цукерок – Г. В.] (У. Самчук) // *Гнат обіцяє більше не купувати цукорків*.

Різні форми ускладнення семантичної структури речення – постійний процес, у якому створюються закономірності формування смислів у мовному середовищі. Ці закономірності, як твердять дослідники, базуються на відношеннях: предметних, тобто таких, що наявні в об'єктивній дійсності; семантичних, тобто тих же предметних, але виражених у мові; синтаксичних, формальних (формах і позиціях членів речення й самого речення в мовному потоці) [див. про це: 5]. Розрізнення предметних і семантичних відношень виражає розвиток засобів мовного вираження змісту (смислів) та їх специфіку. Наприклад, у реченнях *Параску запрошено до молодого дяка кумою* (Панас Мирний) // *Молодий дяк запросив Параску до себе кумою* ті ж предметні відношення, але виражені вони різними формами, тобто мають обернене семантико-синтаксичне значення. Це є конверсивні синтаксичні ряди конструкцій, які об'єднані тими ж предметними відношеннями, але по-різному оформлені в мові.

Такі трансформації відбуваються в межах спільної власне-семантичної структури речення. Для конструкцій з ілокутивними дієсловами характерні такі кореферентні співвідношення:

1) **модифікаційні**: *Директора звільнили згідно з наказом райвно* (З преси) // *Директора звільнили відповідно до наказу райвно*. Модифікаційні співвідношення, як свідчать приклади, не пов'язані зі зміною основного лінгвістичного значення співвідносних одиниць. Варіантом модифікаційних співвідношень є співвідношення в системі обставинних синтаксем зі значенням причини. У внутрішньо-синтаксичній структурі речення вони виражаються за допомогою прийменниково-іменникових словосполучень, як-от: *погодитися – зі згоди, за згодою; розпорядитися – за розпорядженням, відповідно до розпорядження, у зв'язку з розпорядженням; наказати – за наказом, згідно з наказом, на підставі наказу, на основі наказу; намовити – з намови, за намовою; просити – на прохання, на основі прохання; вирішити –*

згідно з рішенням; вимагати – на вимогу, за вимогою тощо. Наприклад: *Повідомляю вам про це за рішенням федерального уряду* (В. Безорудько) // *Повідомляю вас про це відповідно до рішення федерального уряду* // *Повідомляю вам про це згідно з рішенням федерального уряду*.

2) *транспозиційні*: *Петренка назначили секретарем* // *Петренка назначено секретарем*. Прикладом транспозиційних співвідношень є співвідношення дієслівних синтаксем та форм на *-но, -то*. Транспозиційні співвідношення предикативних синтаксем відбуваються при збереженні загального синтаксичного значення (предиктивності) і семантичної позиції в структурі речення, як-от: *Міюського теж запросили на раду* (Ю. Мушкетик) // *Міюського теж запрошено на раду*.

Оскільки ілокутивне дієслово найчастіше, як уже зазначалося, поєднується з об'єктним інфінітивом, то варто відзначити транспозиційні співвідношення об'єктних синтаксем. Вони представлені кореляційними інфінітивами з відмінковими та прийменниково-відмінковими формами. Професор І. І. Слинько звернув увагу на те, що інфінітив найчастіше корелює із знахідним та родовим девербатива і не може, наприклад, замінити орудний чи місцевий відмінки, через те що «може бути наближений тільки до найзагальнішого і безпосереднього значення об'єкта» [5, с. 27]. Це особливо характерно для ілокутивних дієслів: *прошу допомогти – прошу (чого?) допомоги; заборонив приїхати – заборонив (що?) приїзд*. Наприклад: *Росія заборонила ввезення продукції тваринництва з України* (З преси) // *Росія заборонила ввозити продукцію тваринництва з України*.

Об'єктний інфінітив замінюється віддієслівним іменником, як-от: *Але рада старшин вибори нового кошового назначила на післязавтра* (В. Малик) // *назначила вибирати*; *Першого січня фельдмаршал Дибич-Забалканський озвався до поляків маніфестом, він ознайомив в ньому, що імператор доручив йому командування армією* (Л. Старицька-Черняхівська) // *доручив командувати*.

3) *інтерверсивні*: *Кар скликав загальні збори команди* (М. Трублаїні) // *Загальні збори команди скликані Каром*.

Кореферентні інтерверсивні співвідношення, зазначає Н. Гуйванюк, ґрунтуються насамперед на основі опозиції агентивності // деагентивності актантів [3, с. 199]. Для конструкцій з ілокутив-

ними предикатами поняття *агенса* – *пацієнса* є необхідним, тому значну групу інтерверсивних співвідношень становлять конструкції з ілокутивним предикатом каузативного впливу, що викликає певний стан суб'єкта. Наприклад: *Його виступ розчарував Марійку* (О. Донченко) // *Марійка розчарувалася його виступом* (в його виступі; з його виступу).

Понятійна категорія суб'єкта, діяча, виконавця дії в ілокутивних реченнях переважно виражається називним відмінком і відповідає синтаксичному значенню «незалежної субстанції – носія предикативної ознаки». Однак ця понятійна категорія може виражатися іншими мовними засобами, що не співвідносяться з граматичним підметом, як-от: *Турецький падишах об'явив війну цариці Катерині* (В. Малик) // *Турецьким падишахом об'явлено війну цариці Катерині; Козаки й ладжисинці обрали полковником Анастаса Дмитрієва* (Ю. Мушкетик) // *Козаками й ладжисинцями обрано полковником Анастаса Дмитрієва*. У випадках «усунення» суб'єкта повідомлення головний акцент падає на предикат.

4) **метатаксичні:** *Охоронник, з наказу Храпкова, взяв його під догляд* (І. Ле) // *Охоронник взяв його під догляд, бо так йому наказав Храпков; Вже стільки разів Сірко домагався, аби скликати в долині Росави раду* (Ю. Мушкетик) // *Вже стільки разів Сірко домагався скликати в долині Росави раду*.

Метатаксичні кореферентні співвідношення – це співвідношення різноструктурних функціонально еквівалентних поліпредикативних висловлень. Вони будуються на предикативній ускладненості простого речення, що робить його функціонально й інформативно еквівалентним із реченням складним [3, с. 225]. Ілокутивні дієслова утворюють у сполученні з об'єктним інфінітивом двосуб'єктні конструкції, що виражають основне і другорядне повідомлення про складну ситуацію дійсності. Предикат основного повідомлення реалізує сам ілокутивний акт; водночас здійснюється і реалізація комунікативної настанови мовця – домогтися певних результатів. Синтаксичні інфінітивні конструкції типу *Я повелів йому піти* та складнопідрядні речення *Я повелів йому, щоб він пішов*, які в межах формальної морфолого-синтаксичної класифікації представляють самостійні синтаксичні одиниці, насправді є лише формальними варіантами конструкцій із предикатними актантами.

Отже, для конструкцій з ілокутивними предикатами характерні різноманітні синонімічні перетворення (трансформації,

варіації), заміна одних предикативних засобів іншими як у межах простого речення, так і в структурі складного. Формально-семантичні співвідношення засвідчують їх семантичну неелементарність, функціональне зближення зі складними реченнями. Основними типами таких співвідношень є: модифікаційні, транспозиційні, інтерверсивні та метатаксічні. Для конструкцій з ілокутивними дієсловами характерні такі самі кореферентні співвідношення. Указані трансформації відбуваються в межах спільної власне-семантичної структури речення. Це означає, що в основі базової (активної) і похідної (пасивної) одиниць лежить той самий інформативний зміст як референт дійсності. Синонімічні перетворення засвідчують семантичну неелементарність речень з ілокутивними предикатами, їх функціональне зближення зі складними реченнями.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Вихованець І. Р.** Семантико-синтаксична структура речення / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. – К.: Наук. думка, 1983. – 220 с.
2. **Городенська К. Г.** Дери́вація синтаксичних одиниць / К. Г. Городенська; АН України. Ін-т мовознавства; Відповідальний редактор І. Р. Вихованець. – К.: Наук. думка, 1991. – 192 с.
3. **Гуйванюк Н. В.** Формально-семантичні співвідношення в системі синтаксичних одиниць / Н. В. Гуйванюк. – Чернівці: Рута, 1999. – 336 с.
4. **Левицкий Ю. А.** Основы теории синтаксиса / Ю. А. Левицкий. – М.: Эдиториал УРСС, 2002. – 236 с.
5. **Слинько І. І.** Інфінітив у функції другорядних членів речення / І. І. Слинько // Українська мова і література в школі. – 1961. – № 6. – С. 21–37.
6. **Уорс Д. С.** Трансформационный анализ конструкций с творительным падежом в русском языке / Д. С. Уорс // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. 2. – М.: Прогресс, 1962. – С. 94–95.
7. **Чейф Уоллес Л.** Значение и структура языка / Л. Чейф Уоллес. – М.: Прогресс, 1975. – 432 с.

Надійшла до редколегії 09.09.2012

УПОДІБНЕННЯ СЛОВОФОРМ ІЗ РІЗНИХ ПРЕДИКАТИВНИХ ЗОН

У статті йдеться про уподібнення словоформ із різних предикативних зон, що займає особливе місце в системі синтаксичної зв'язності окремих компонентів певного мовленнєвого ланцюга.

Ключові слова: уподібнення, словоформа, предикативна зона.

Статья посвящена проблеме уподобления словоформ из различных предикативных зон, которое занимает особое место в системе синтаксической связности отдельных компонентов конкретной речевой цепи.

Ключевые слова: уподобление, словоформа, предикативная зона.

The article is dedicated to the problem of conformation of word forms from different a predicative form which is especially important in the system of syntax cohesion of particular speech chain components.

Key words: conformation, word forms, predicative zone.

Людська мова невичерпна у своїх виражальних можливостях, і тому надає в наше розпорядження найрізноманітніші лінгвістичні фігури, якими ми не тільки користуємося в процесі спілкування, але й вивчаємо їх, описуємо й відтворюємо. Цим фігурам учені присвоюють ті чи інші імена, формуючи в такий спосіб відповідну терміносистему, відповідну метамову, а через неї – і процедуру лінгвістичного аналізу. При цьому мовознавці досить часто потрапляють у сувору залежність від своїх же метамовних побудов, які завжди значно бідніші від того, що є в самій мові, а отже, змушені задовольнятися взагалі віртуальними, а тому не завжди адекватними передумовами, судженнями і висновками. У цьому, мабуть, і є одна з основних причин постійного використання в лінгвістиці, і перш за все в синтаксисі, нечітких дефініцій, визначень і тлумачень, які містять у собі хибне логічне коло понять із розмитим змістом. У цьому ж, напевно, і причина того, що лінгвісти не сформували до цього часу (за тисячоліття існування мовознавства як науки) загальноприйнятої номенклатури лінгвістичних, і синтаксичних одиниць зокрема ні на рівні

мови, ні на рівні мовлення. Найхарактерніший приклад названого стану справ – тлумачення речення, фундаментального поняття загального мовознавства, теоретичного й прикладного зокрема.

Загальна проблематика речення як граматичної і синтаксичної одиниці широко обговорювалася ученими [2–5]. Йшлося, наприклад, про кількість визначень речення, яка в сімдесяті роки минулого століття, за свідченнями В. А. Звегінцева, вимірювалася кількома сотнями [8, с. 156]. Дебатувалося й питання про межі речення як комунікативної одиниці й про його відношення до таких синтаксичних утворень, як надфразна єдність і текст. У зв'язку з цим У. Л. Чейф, наприклад, писав: «Звичайно синтаксичний опис передбачає, що основною одиницею структури мови є речення, хоча, мабуть, ніхто не стане заперечувати, що й за межами речення існують систематичні обмеження» [10]. Останнім часом у наукових працях речення тлумачиться як предикативна, комунікативна і функціональна одиниця: «Речення – це будь-яке предикативне утворення, яке складається із слова чи його аналога або синтаксично чи за змістом зв'язаної групи слів і виконує комунікативну функцію» [9, с. 48]. Речення, отже, структурно не детерміноване і втілює себе принаймні в трьох іпостасях: **висловлення – речення – складне речення**, – які в лінгвістичному плані утворюють єдине ціле і разом з тим можуть бути складниками більших комунікативних одиниць: складного синтаксичного цілого й тексту, – що не змінює їх по суті, навіть якщо до названої тріади додати четвертий компонент **фраза**, який можна кваліфікувати як синонім до слова **висловлення**. Однак і вчені, і викладачі-словесники широко використовують ще цілу низку синтаксичних термінів, таких, наприклад, як підрядне речення, вокативне речення тощо. За кожним із цих термінів стоїть певне лінгвістичне явище, матеріальна субстанція якого може повністю відповідати структурі речення взагалі, причому відповідати в усіх своїх параметрах, включаючи і характер синтаксичних зв'язків, і засоби вираження останніх. Однак загальноприйнятої кваліфікації цього явища, цієї групи синтаксичних одиниць, наскільки нам відомо, у синтаксисі немає. Узагальнений термін **речення** в цьому випадку занадто широкий і не дозволяє протиставити ні одну з указаних конструкцій власне

реченню як комунікативній одиниці. У О. С. Ахманової є два термінологічних словосполучення, які в принципі можна було б використати при номінації будь-якої конструкції із структурними або функціональними ознаками речення. Це **предикативне поєднання слів і предикативна група** [1, с. 346]. Але перше з цих словосполучень не завжди може співвідноситися з тим, що можна було б кваліфікувати як речення, і зокрема з усіма односкладними реченнями та їх аналогами (*Вечоріє. Рання весна минулого року. У кімнаті тепло й затишно*). Друге ж словосполучення автор словника лінгвістичних термінів уживає лише із значенням **група присудка**, що також не відповідає описуваному явищу. Не зовсім адекватний у цій ситуації і використовуваний раніше термін **предикативна основа**, оскільки при тлумаченні предикативної основи речення як його ядра, тобто конструкції, утвореної безпосередньо головними членами речення (*Холодно. Діти сплять. Він буде читати*), далеко не всяке речення, а тим більше висловлення чи фраза будуть містити в собі предикативну основу. Може йтися про якусь множність неповних або еліптичних речень, скажімо, у діалозі типу:

- *Ти куди?*
- *У наш ляльковий театр?*
- *Навіщо?*
- *Подивитися, що там...*

Потрібен, мабуть, інший термін, і ми думаємо, що цілком прийнятне тут буде словосполучення **предикативна зона**, під якою будемо розуміти будь-яку конструкцію, що є власне речення в будь-якому його вияві або структурний чи функціональний аналог речення, який входить до іншої, більшої конструкції з відповідним його маркуванням розділовими знаками або якимись іншими засобами, що вказують на межі комунікативних одиниць.

Отже, разом із простими, самостійно функціонуючими реченнями, у тому числі й неповними, як предикативні зони можемо кваліфікувати такі синтаксичні конструкції:

1. Частина складного речення – складнопідрядного, складно-сурядного й безсполучникового.
2. Вставні й вставлені речення, у тому числі й такі, які входять до вставних і вставлених конструкцій.

3. Вокативні речення.

4. Речення у складі надфразної єдності з усіма їхніми предикативними зонами.

Так, наприклад, у складному синтаксичному цілому типу

Шановні колеги! Хочу звернути вашу увагу на те, що атестація всіх вишів країни є, як відзначили в міністерстві, важлива передумова підвищення рівня вищої освіти. І цю процедуру пройшов у минулому році університет. Пройшов успішно, тому що їй передувала велика підготовча робота, яку вели всі підрозділи університету і внаслідок якої акредитаційна комісія підтвердила – ми їй вдячні за це – високий статус нашого вищого навчального закладу.

Виділяємо такі предикативні зони:

1. *Шановні колеги* – вокативне речення.

2. *Хочу звернути вашу увагу на те* – частина складного речення.

3. *Атестація всіх вишів країни є важлива передумова підвищення рівня вищої освіти* – частина складного речення.

4. *Як відзначили в міністерстві* – вставне речення.

5. *І цю процедуру пройшов у минулому році університет* – речення у складі складного синтаксичного цілого.

6. *Пройшов успішно* – частина складного речення.

7. *Їй передувала велика підготовча робота* – частина складного речення.

8. *Яку вели всі підрозділи університету* – частина складного речення.

9. *Внаслідок якої акредитаційна комісія підтвердила високий статус нашого навчального закладу* – частина складного речення.

10. *Ми їй вдячні за це* – вставне речення.

Отже, десять предикативних зон, і кожна з них, входячи до тієї або іншої більшої синтаксичної конструкції: до складного речення, а через нього або безпосередньо до складного синтаксичного цілого, – є такий ланцюг конструкції, який змістовно й граматично пов'язаний з іншими її ланцюгами не лише в цілому, тобто як самостійна синтаксична одиниця, але й окремими своїми фрагментами, які маркують указаний зв'язок, у тому числі використовуючи й такий засіб, як уподібнення однієї словоформи

іншій. У наведеній надфразній єдності, наприклад, уподібнення словоформ із різних предикативних зон має місце у таких співрозташованих конструкціях: слово *вашу* з другої предикативної зони уподібнює свою форму формі слова *колеги* з першої предикативної зони. Слово *прийшов* з шостої предикативної зони дублює присудок п'ятої предикативної зони, а отже, й уподібнюється йому. Форма займенника *їй* із сьомої предикативної зони співвідноситься з формою роду іменника *процедуру* з п'ятої предикативної зони. Сполучне слово *який* восьмої й дев'ятої предикативних зон уподібнюється в роді й числі слову *робота* із сьомої предикативної зони. І нарешті, слово *їй* із десятої предикативної зони уподібнюється у формі роду й числа слову *комісія* дев'ятої предикативної зони. Крім того, співвіднесені форми минулого часу присудків в останніх п'яти предикативних зонах.

Поняття, яке вкладається в термін предикативна зона, є, поперше, суто лінгвістичне, що дає підстави кваліфікувати використовуване словосполучення саме як термін. По-друге, і це найголовніше, зміст означеного поняття цілком адекватний відображуваному лінгвістичному явищу, у якому, з одного боку, є акт предикації (це, безумовно, предикативна одиниця) і яке, з іншого боку, чітко окреслене у своїх межах як формально, так і змістовно, тобто являє собою саме предикативну зону. Використовувати для позначення описуваного явища якийсь інший термін, пов'язаний з предикацією, найбільш кодифікований із них – речення або будь-який із згадуваних вище навряд чи доцільно, оскільки в кожному конкретному випадку при цьому потрібне або спеціальне застереження відносно того, що мається на увазі, або якийсь додатковий детермінант, який маркує предикативну зону, коли вона репрезентована або власне реченням або одним із наведених вище чотирьох його аналогів. І те, й інше переобтяжувало б матеріал, що подається, особливо в тій його частині, що стосується зіставлення будь-яких мовленнєвих структур із різних предикативних зон. Отже, уподібнення словоформ як один із засобів вираження синтаксичного зв'язку має місце не лише в межах одного речення і відповідно в межах однієї предикативної зони, а й за її межами. Уподібнювати свої граматичні форми можуть і слова, які перебувають у різних предикативних зонах, причому

не обов'язково в констатуючих, а відповідний лінгвістичний арсенал: що, чому й у яких граматичних категоріях уподібнюється – виявляється при цьому навіть багатшим, ніж при уподібненні словоформ із однієї предикативної зони. Мовленнєвий ланцюг, який складається з кількох предикативних зон, містить і більшу, ніж в одній предикативній зоні, кількість лінгвістичних об'єктів, так чи інак пов'язаних з уподібненням форми одного слова формі іншого.

Уподібнення словоформ із різних предикативних зон, і зокрема з різних частин складного речення – це не поодинокі явище й тим більше не синтаксична екзотика. Саме цей маркер дозволяє нам у багатьох випадках сформулювати ту або іншу синтаксичну одиницю, протиставити її будь-якій іншій, чимось подібній до неї, конструкції або взагалі правильно осмислити задану мовленнєву фігуру.

Однак більш або менш послідовно зазначене явище розглядається й описується стосовно лише складного речення [6; 7]. І в словниках лінгвістичних термінів можна знайти статті «Послідовність часу» [1, с. 341] й «Узгодження часу» [1, с. 438], у яких ідеться про співвідносність дієслівних форм у головному й підрядному реченнях як про один із можливих типів синтаксичного уподібнення слів, про залежність форми часу дієслова в підрядній частині складнопідрядного речення від форми часу дієслова в його головній частині. Професор А. П. Загнітко відзначає співвідносність видо-часових форм дієслів-присудків у складнопідрядних реченнях [7, с. 338]. І справді, у багатьох типах як складнопідрядного, так і складносурядного, а також і безсполучникового складного речень взаємне уподібнення форм часу присудка або головного члена односкладного речення є обов'язкова й конструктивно значуща умова їх існування і функціонування як нормативних, а отже, усвідомлених і стилістично прийнятних комунікативних одиниць. Наприклад:

Я не виспався, тому що встав дуже рано.

Коли йде дощ, туристи, як правило, залишаються у своїх палатках.

Якщо ти запізнишся, вона поїде на дачу без тебе.

Зійшло сонце, і температура повітря різко підвищилася.

Ліс рубують – тріски летять.

Аналогічні синтаксичні конструкції із неспіввіднесеними часовими формами дієслів, тобто конструкції такого типу як

Я не висплюсь, тому що встав дуже рано.

Я не виспався, тому що встану дуже рано.

Коли йде дощ, туристи, як правило, залишаються у своїх палатках.

Якщо ти запізнишся, вона поїхала на дачу без тебе.

Зійде сонце, і температура повітря різко підвищилася.

Ліс будуть рубати – тріски летять

у сучасній українській мові будуть ненормативними.

Але уподібнення форм часу дієслів із різних частин складного речення не є абсолютно категоричною вимогою, суворою умовою існування відповідних конструкцій як комунікативних одиниць. У наведених прикладах цілком можливі такі трансформації дієслівних форм:

Я не висплюсь, тому що встаю дуже рано.

Зійшло сонце, і температура повітря буде різко підвищуватися.

Ліс рубують – будуть тріски летіти.

А окремі типи складнопідрядних (з підрядними мети, з'ясувальними, означальними та ін.) як, і складносурядних з протиставними сполучниками, а також безсполучникових складних речень узагалі не вимагають уподібнення форм часу дієслів, які входять до їхніх частин. Наприклад:

Він співає (співав, буде співати) голосніше, ніж звичайно, щоб заглушити сміх, який доноситься із сусідньої кімнати.

Він не знає (не знав, не буде знати), коли прилітає (прилітав, прилетить) літак нашого директора.

Він шукає (шукав, буде шукати) той цікавий роман, який усі читають (читали, будуть читати).

Він вступив до університету, але це вже нікого не цікавить (не цікавило, не буде цікавити).

Умова (була, буде) одна – не вимовляти ні слова.

Аналогічна ситуація, тобто факультативність, уподібнення

дієслівних форм, як бачимо, мала місце й у межах однієї предикативної зони, але пов'язане це не із ступенем лінгвістичної значущості тих чи інших граматичних категорій, а з багатством і гнучкістю виражальних засобів української мови, які можуть передавати найтонші нюанси змісту й комунікативного завдання того або іншого висловлення, у тому числі варіюючи часове маркування в однозначній ситуації:

Зустрів я вчора свого друга й зрозумів: щось з ним не так.

Зустрічаю я вчора свого друга й розумію: щось з ним не так.

Справа, однак, не стільки в тому, які саме форми часу присудка або головного члена односкладного члена речення і у яких конкретно типах складного речення уподібнюються або не уподібнюються одна одній (тут в україністиці проблем практично вже немає), скільки в тому, що, по-перше, опис співвідносності дієслівних форм у частинах складного речення, як правило, обмежується тільки категорією часу, бо наші нормативні граматики й канонізовані навчальні посібники з української мови не фіксують або детально не зупиняються на фактах уподібнення дієслівних форм різних частин складного речення в інших граматичних категоріях, таких, наприклад, як особа, спосіб, стан та ін., хоча без уподібнення дієслівних словоформ і в цих категоріях складне речення в цілій низці випадків побудоване бути не може; по-друге, уподібнюватися одна одній можуть (а досить часто й повинні) не лише дієслівні форми різних частин складного речення, а й інші їхні змістовно й структурно значущі компоненти – головні й другорядні їх члени, виражені різними частинами мови, різними парадигматичними класами слів. Унікальність уподібнення як засобу вираження синтаксичної і смислової зв'язності компонентів мовленнєвого ланцюга полягає в тому, що відповідний маркер функціонує не лише в межах однієї предикативної зони, у ролі якої кваліфікуємо будь-який конструктивний аналог простого речення (власне просте речення, частина складного речення, вставне і вставлене речення, а також речення вокативне), а й за її межами. Уподібнюватися одна одній можуть словоформи з різних предикативних зон однієї комунікативної одиниці й навіть із різних речень, зокрема й дистанційованих, деякого тексту або будь-якої іншої великої синтаксичної сполуки.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Ахманова О. С.** Словарь лингвистических терминов / О. С. Ахманова. – М.: Сов. энцикл., 1966. – 608 с.
2. **Бевзенко С. П.** Структура складного речення в українській мові / С. П. Бевзенко. – К.: Вид-во Київ. держ. пед. ін-ту, 1987. – 79 с.
3. **Булаховський Л. А.** Питання синтаксису простого речення в українській мові // Дослідження з синтаксису української мови / Л. А. Булаховський. – К.: АН УРСР, 1958. – С. 11–43.
4. **Вихованець І. Р.** Нариси з функціонального синтаксису української мови / І. Р. Вихованець. – К.: Наук. думка, 1992. – 224 с.
5. **Вихованець І. Р.** Семантико-синтаксична структура речення / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. – К.: Наук. думка, 1983. – 220 с.
6. **Грамматика** современного русского литературного языка. – М.: Наука, 1970. – 762 с.
7. **Загнітко А. П.** Теоретична граMATика української мови: Синтаксис / А. П. Загнітко. – Донецьк: ДонДУ, 2001. – 662 с.
8. **Звегинцев В. А.** Предложение и его отношение к языку и речи / В. А. Звегинцев. – М.: МГУ, 1976. – 308 с.
9. **Меншиков І. І.** Речення як предикативна, комунікативна і функціональна одиниця мовлення / І. І. Меншиков, І. С. Попова. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2002. – 48 с.
10. **Чейф Уоллес Л.** Значение и структура языка / Л. Уоллес Чейф. – М.: Прогрес, 1975. – 432 с.

Надійшла до редколегії 05.06.2012

ВНУТРІШНЯ СЕМАНТИЧНА КОРЕЛЯЦІЯ В ПРИЙМЕННИКОВО-ІМЕННИКОВИХ СТРУКТУРАХ ІЗ ПЕРВИННИМИ ЧАСОВИМИ ПРИЙМЕННИКАМИ

Досліджено часові прийменниково-іменникові конструкції з первинними темпоральними прийменниками, проаналізовано чинні співвідношення прийменниково-відмінкових моделей, складниками яких виступають непохідні прийменники; вирізнено диференційні риси корелятивів.

Ключові слова: темпоратив, кореляція, первинний прийменник, прийменниково-іменникова конструкція.

Исследуются временные предложно-падежные конструкции с первообразными темпоральными предлогами, анализируются действительные соотношения предложно-падежных моделей, составляющими которых выступают производные предлоги; определены дифференциальные черты коррелятивов.

Ключевые слова: темпоратив, корреляция, первообразный предлог, предложно-падежная конструкция.

The article touches upon peculiarities of temporal prepositional-substantive combinations containing primary temporal prepositions. The problem of prepositional-declensional models with primary prepositions' effective correlation has been investigated consistently. The correlatives' differential features' whole spectrum was substantiated in succession.

Key words: temporative, correlation, primary preposition, prepositional-substantive combination.

Прийменники, функціуючи в статусі слів-морфем, виступають разом із синтетичними релятивними морфемами найпоказовішими виразниками синтаксичних зв'язків і семантико-синтаксичних відношень. Широта й багатоаспектність цього граматичного розряду, з одного боку, а також недостатня вивченість, різні погляди на лінгвістичну природу прийменника і його функції в мові – з іншого, викликають підвищений інтерес до нього.

Найпомітніші монографічні дослідження прийменників пов'язані з іменами В. С. Бондаренка, І. Р. Вихованця, А. П. Загнітка, З. І. Іваненко, А. С. Колодяжного, І. К. Кучеренка, Є. Т. Черкасової.

Найпродуктивнішим засобом вираження часових семантико-синтаксичних відношень є прийменниково-відмінкові конструкції,

утворені поєднанням темпоральних прийменників з іменниками в непрямих відмінках. Темпоральні відношення в мові активно вивчає і досліджує як вітчизняна, так і зарубіжна наука про мову.

У межах української мовознавчої концепції різні аспекти функціонування темпоральних конструкцій знаходимо в працях О. І. Бондаря, І. Р. Вихованця, Т. М. Голосової, З. І. Іваненко, П. С. Каньоси, Р. А. Куцовой, М. В. Мірченка й інших лінгвістів. У русистиці теоретичні засади використання часових сполук викладено в граматичних розвідках О. В. Бондарка, М. В. Всеволодової, Г. О. Золотової, Н. Ю. Шведової та інших науковців. Однак, незважаючи на вагомий напрацювання мовознавців, недостатньо вивченою на сьогодні залишається проблема функційних можливостей первинних і вторинних прийменників, їхньої співвідносності у структурі часових семантико-синтаксичних відношень, безпосередньо пов'язаної з семантичною кореляцією.

З огляду на це метою статті є дослідження специфіки реалізації внутрішньої семантичної кореляції прийменниково-іменникових темпоративів із непохідними часовими прийменниками.

Об'єктом пропонованої розвідки стали прості речення із прийменниково-відмінковими темпоральними структурами, а її предметом – прийменниково-субстантивні часові конструкції з первинними темпоральними прийменниками. Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань:

- здійснити дослідження прийменниково-іменникових сполук із непохідними часовими прийменниками;
- проаналізувати всі можливі співвідносні прийменниково-відмінкові конструкції зі значенням часу, утворені за участю первинних темпоральних прийменників;
- вирізнити диференційні ознаки корельованих сполук.

Семантична кореляція прийменниково-іменникових темпоративів – це співвідношення двох чи кількох часових прийменниково-відмінкових конструкцій, які, передаючи одновимірне значення часу, відрізняються певними відтінками у значенні.

Оскільки в оформленні темпоральних синтаксем задіяні первинні та вторинні прийменники, то доречно вичленовувати дві підгрупи семантичної кореляції: внутрішню і зовнішню.

Внутрішня група об'єднує семантичну кореляцію прийменниково-відмінкових структур, яка постає на базі прийменників,

що належать до того самого розряду за походженням. Інакше кажучи, цей тип кореляції має місце в темпоративах, утворених за участю або тільки первинних, або лише вторинних прийменників, наприклад: *у свято – на свято; о цій порі – на цю пору – у цю пору; на осінь – під осінь; на ранок – над ранок; у короткий термін – за короткий термін та ін.; за часів Хмельницького – у часи Хмельницького; протягом дня – упродовж дня; при кінці служби – перед кінцем служби й ін.*

Зовнішню групу утворює семантична кореляція, що є співвідношенням між прийменниково-відмінковими конструкціями, утвореними первинними і вторинними часовими прийменниками, наприклад: *у жнива – під час жнив; за ніч – протягом ночі; за їхньої відсутності – за час їхньої відсутності; по обіді – після обіду; за вечерю – під час вечері тощо.*

Семантична кореляція є результатом парадигматичного співвідношення прийменниково-іменникових темпоральних конструкцій. Як засвідчує фактичний матеріал, прийменники того самого розряду за походженням у поєднанні з іменниками різних лексико-семантичних груп активно демонструють корелятивні процеси. Розглянемо чинні співвідношення прийменниково-іменникових темпоративів, утворених первинними часовими прийменниками.

Знахідний відмінок щодо продуктивності вживання з прийменниками, на думку І. Р. Вихованця, займає друге місце після родового [1, с. 150]. За нашими спостереженнями, у темпоральній сфері знахідний відмінок, на відміну від родового, сполучається переважно з первинними прийменниками.

Прийменниково-іменникова модель «**під + Зн. в.**» указує на момент або період часу (близький до названого іменником), перед яким здійснюється дія. Саме ця форма показує відносно близьку щодо часового орієнтира неозначену попередність, а отже, позначає максимальне наближення до межі прямого часу, наприклад: *В материне відталє серце сіялись і сіялись Маркові слова, як під Новий рік сіється в хаті жито-пшениця і всяка пашиниця, перемішувалися з її думками* (Стельмах, 30). Структура «**над + Зн. в.**» репрезентує семантику часової попередності та вступає в синонімічні відношення з конструкцією «**під + Зн. в.**». Цікавим є той факт, що прийменники **над** і **під**, семантика яких

чітко диференційована в просторовій сфері та позначена антонімічними зв'язками (*над землею – під землею*), демонструють значеннєву близькість, виражаючи часові семантико-синтаксичні відношення. При цьому аналізовані прийменники зберігають притаманну просторовій сфері сему 'наближення', 'близькість'. Спільним у семантиці прийменників **під**, **над**, які поєднуються зі знахідним відмінком іменника для передавання темпорального значення, є вказівка на передування дії тому чи тому часовому відрізкові, наприклад: *Під самий ранок обом почувся постріл у сонному місті* (Земляк, 30); *Одного разу Стир повернувся над ранок* (Покальчук, 17).

Прийменник **під** у моделі «**під** + **Зн. в.**» уживається з іменниками часової семантики, що є назвами частин доби, пір року, а також з іменниками, що не мають темпорального значення, а виступають номінаціями свят. Такі конструкції виражають значення близькості до визначеного часового відрізка. Цю ж семантику спостережено і у формі «**над** + **Зн. в.**», однак у її складі, на відміну від моделі «**під** + **Зн. в.**», уживається досить вузько обмежена група іменників, переважно на позначення частин доби та пір року, наприклад: *Над полудень усіх остаточно знемогла невблаганна спека* (Логвиненко, 21). Як наслідок, зафіксована низька продуктивність функціонування таких форм.

В один синонімічний ряд із названими вище темпоративами ставить сполуку «**к(ік)** + **Д. в.**» З. І. Іваненко. Сполука репрезентує семантику передчасу [5, с. 57]. Це єдина конструкція в темпоральній сфері, у якій прийменник поєднується з іменником у формі давального відмінка. Характерною її особливістю є та, що, крім значення передчасу, яке передається не зовсім чітко, конструкція наділена відтінком цілеспрямованості дії, а також безпосереднього досягнення нею номінованого часового проміжку, наприклад: *А як наставав великий піст, то вся сім'я Вересаїв так підтягувала животи, що к Великодню ледве ноги волокла* (Бурлака, 4). Однак такі структури трапляються дуже рідко, бо вже перейшли до розряду архаїчних. Їх спорадично використовували письменники минулого століття з метою надання відповідного колориту та як засіб стилізації мови персонажів під народну.

Модель «**проти** + **Р. в.**» указує на час, безпосередньо перед яким відбувається дія, наприклад: *[У хаті] хтось таки господарю-*

вав. *Не проти Божої днини буде сказано, хто* (Матіос, 22). Споріднена семантика часової близькості дає підстави поставити цю конструкцію в синонімічний ряд зі сполуками «**під + Зн. в.**», «**над + Зн. в.**», проте, зазначимо, темпоратив «**проти + Р. в.**» лише зрідка використовується в мові, зокрема в художньому та розмовному стилях. Це пояснюється тим, що часова семантика прийменника **проти** розвинулася значно пізніше, ніж просторова та об'єктна.

Прийменники **на**, **під**, виражаючи просторові відношення, перебувають в антонімічних зв'язках (*на землі – під землею, на столі – під столом*). У темпоральній сфері ці прийменники синонімічні, оскільки в моделях «**на + Зн. в.**», «**під + Зн. в.**» у поєднанні з субстантивами часової семантики позначають близьку семантику, наприклад: *Чи не задумала [Ірина] на старість знов віддаватися?* (Матіос, 48); *Дурнішаємо, мабуть, під старість* (Бедзик, 45). Аналізовані конструкції можуть уживатися в одному контексті, що є беззаперечним аргументом їхньої значеннєвої спорідненості, наприклад: *[Хлопці] вдень сплять або купаються, а на ранок чи під вечір вирушають по рибку* (Кокотюха, 18).

Цей синонімічний ряд доповнює модель «**над + Зн. в.**», наприклад: *На ранок Марія знаходила Дарусю із повитою п'ятьма хустками головою...* (Матіос, 32); *Під ранок дружина заснула в кріслі...* (Костенко, 382); *Цілу ніч Ксенія переверталася з боку на бік, а над ранок побачила на підвіконні Бухтишку* (Юрченко, 135). Принагідно зауважимо, що названі форми не є еквівалентами, оскільки структура «**на + Зн. в.**» номінує визначений часовий відрізок, а не часову близькість чи попередність, як моделі «**під + Зн. в.**», «**над + Зн. в.**», «**проти + Р. в.**», а форму «**к(ік) + Д. в.**» наділено додатковим відтінком мети. Саме це дає підстави для констатації факту корелятивних відношень між ними, адже, виражаючи близьку темпоральну семантику, кожна структура вирізняється «своїми» відтінками в репрезентації значення часу.

Для позначення початкового моменту реалізації дії в сучасній українській мові продуктивно функціують моделі «**з(із) + Р. в.**», «**від(од)+ Р. в.**», наприклад: *І з тієї хвилини став Микита Вересай вільним* (Бурлака, 17); *Від Михайла [21 листопада] зима*

морози кує (Скуратівський, 237). Причину синонімічних зв'язків цих форм З. І. Іваненко вбачає, по-перше, у близькості значень прийменників – складників часових прийменниково-відмінкових конструкцій, по-друге, у наявності в їхній структурі іменників із часовим значенням [6, с. 28]. Прикметно, що темпоральні прийменники **з**, **від** зберігають тісний взаємозв'язок із однозвучними просторовими прийменниками, які вказують на вихідний (початковий) пункт дії.

Незважаючи на спільне в семантиці часових моделей «**з(із) + Р. в.**», «**від(од) + Р. в.**», наявна різниця в позначенні початкового моменту реалізації дії. Так, форма «**з(із) + Р. в.**» виражає дію, початок якої безпосередньо збігається з часовим моментом. Початковий момент підсвідомо долучається мовцем до того проміжку часу, протягом якого відбувається дія, наприклад: *З десяти років довелося Тетяні служити* (Яновська, 49). У конструкціях «**від(од) + Р. в.**» часовий момент не включається в той часовий проміжок, упродовж якого реалізується дія. Він позначає межу (часто чітко окреслену), від якої бере свій початок дія, тобто в семантиці сполук із прийменником **від(од)** не спостережено збігу початку дії з часовим моментом, наприклад: *Мабуть, від народження людина несе в собі бентегу Магелланів, шукачів казкової країни Ельдорадо* Бедзик, 22–23).

Обидві досліджувані структури мають свої фонетичні варіанти, уживання яких спричинене уникненням збігу двох приголосних із метою забезпечення закону милозвучності української мови. Прийменник **од** виступає фонетичним варіантом прийменника **від**, наприклад: – *Хіба буде дощ?* – *Палить од самісінького світанку. Повинен бути* (Колесников, 12). Прийменник **із** функціонує як фонетичний еквівалент прийменника **з**, наприклад: *А я ж із самого малу на селі жила* (Васильченко, 121).

Як засвідчує фактичний матеріал, з-поміж корелятивів «**з(із) + Р. в.**» – «**від(од) + Р. в.**» вищий ступінь продуктивності для позначення початкового моменту дії демонструють моделі «**з(із) + Р. в.**». Специфічний семантичний відтінок, що забезпечує її своєрідність і – як наслідок – вищу функційну активність, уносить у прийменниково-відмінкову форму прийменник **з**.

Найактивніше з-поміж усіх часових сполук сучасної української літературної мови функціонує темпоратив «**в(у) + Зн. в.**». Він

позначає відрізок часу, у межах якого здійснюється дія або відбувається подія. Прийменник **в(у)** не показує, що подія цілком заповнює часовий проміжок; для нього характерна ідея абстрагування часу, тобто статичний час, а отже, відрізок часу можна поділити на окремі складники (дискретні точки), серед яких досліджувана конструкція позначає проміжок часу (наприклад, календарний): *В одному селі жінка ткала полотно в п'ятницю* (Скуратівський, 231). Сполуку «**в(у)** + **Зн. в.**» уживаємо також для номінування віку особи, наприклад: *В свої сімнадцять весен Вустя була вже красунею* (Гончар, II, 11). Модель «**в(у)** + **Зн. в.**» використовують для позначення природного або суспільного явища, одночасно з яким відбулася дія, наприклад: *Нюська кинулася у ринок, як в ополонку, ще в ті перші перебудовчі роки ...* (Дрозд, 36).

Дослідниця М. В. Всеволодова акцентує увагу на тому, що аналізована сполука має ще й «додатковий відтінок інтенсивності дії при стислості термінів її виконання» [2, с. 83], наприклад: *У разі виникнення обставин народний депутат України у двадцятиденний строк припиняє діяльність або подає особисту заяву про складення повноважень народного депутата* (Конституція України, ст. 78). Проте, як засвідчує фактичний матеріал, такий семантичний відтінок синтаксема «**в(у)** + **Зн. в.**» передає зрідка.

Названі значення ще раз підтверджують думку про те, що часовим прийменниково-субстантивним конструкціям, складниками яких виступають первинні темпоральні прийменники, властива багатозначність, оскільки вони можуть репрезентувати кілька значень часу.

Високим ступенем продуктивності позначена модель «**в(у)** + **Зн. в.**», що передає відрізок часу, в один із моментів якого відбувається дія. Знахідний відмінок іменника з прийменником **в** виражає неозначену тривалість часу. Повнозначними складниками форми «**в(у)** + **Зн. в.**» виступають субстантиви як темпоральної, так і нетемпоральної семантики. Такі конструкції вступають у корелятивні відношення зі сполуками «**на** + **Зн. в.**», наприклад: *Може, воно й гріх братись у свято за голку, але, мабуть, ще більший гріх дірками світити* (Гончар, II, 157); *Тільки хіба на велике свято, сідаючи біля віконця та балакаючи з сусідками, складала вона [Тетяна] так свої стомлені руки* (Яновська, 66).

Моделі «**в(у) + Зн. в.**» та «**на + Зн. в.**» репрезентують близьке, але не тотожне значення. На наш погляд, у темпоральній семантиці, яку передають аналізовані форми, наявні відмінності, оскільки структури з прийменником **в** номінують часовий проміжок точніше, конкретніше, ніж із прийменником **на**, який у поєднанні з іменником має загальніше значення часу. Ми цілком поділяємо думку З. І. Іваненко про те, що різниця в семантиці досліджуваних моделей пов'язана з мірою виразності, чіткості відтворення їхнього основного смислового навантаження. Дослідниця переконана, що конструкції з прийменником **в** «передають значення моменту здійснення дії точно, виразно, чітко. Словосполучення ж із прийменником **на** виражають це значення загально, невиразно» [6, с. 6]. Одним із аргументів, які підтверджують думку про передавання формою «**на + Зн. в.**» окремого моменту відрізка часу, позначеного залежним словом нечітко, є неможливість поєднання прийменника **на** з субстантивами – назвами днів тижня, місяців.

Так, Л. І. Добридень висловлює думку про те, що смислова диференціація прийменників **в(у)** та **на** в поєднанні зі знахідним відмінком іменника для репрезентації темпоральної семантики є незначною. А це, на її погляд, дає право розглядати конструкції «**в(у) + Зн. в.**» і «**на + Зн. в.**» як паралельні взаємозамінні синонімічні еквіваленти [3, с. 119]. Однак ми не поділяємо цієї думки, оскільки семантичне розрізнення аналізованих конструкцій зумовлене семантикою самих прийменників. Здебільшого моделі «**в(у) + Зн. в.**» і «**на + Зн. в.**» не є взаємозамінними, наприклад: *І в ту хвилину хтось різко постукав у двері* (Тулуб, 44); *Була б у мене бомба на ту хвилину, прославився б я на віки вічні* (Земляк, 22). У першому реченні не можна прийменник **в** замінити прийменником **на**. У другому реченні взаємозаміна прийменників допустима, щоправда, із незначною зміною в семантиці. Взаємозаміна допустима за наявності в складі конструкцій субстантивів із часовим значенням, що є назвами умовних вимірів часу та загальних часових понять (*день, час, пора*).

Ми погоджуємося із думкою І. Р. Вихованця про те, що модель «**на + Зн. в.**», поширюючись на назви свят, не відрізняється семантично від форми «**в(у) + Зн. в.**» [1, с. 158]. Цю тезу можна проілюструвати прикладом, у якому наявні обидві темпоральні

формули: *Його батьки мали в себе велику крамницю, одягалися по-панському й їли булки, як я довідався, не тільки на Великдень або в велике свято, а кожний день* (Васильченко, 37). Автори «Курсу» М. А. Жовтобрюх і Б. М. Кулик акцентують увагу на тому, що «на означення обрядових днів уживаються тільки конструкції з прийменником **на**, вжитим із знахідним відмінком» [4, с. 382], наприклад: *Жди й на Різдво – не зневірюйся, мамо, Жди – не давайся журбі, – Може, я пошепки з колядниками Заколядую тобі* (Гнатюк, 19).

Відповідно до чинних норм сучасної української літературної мови форма «**о(об) + М. в.**» передає точний час реалізації дії в межах доби, при цьому прийменник **о(об)** виступає в поєднанні з порядковим числівником та іменником, наприклад: *Фельд-маршал усе життя лягав спати о десятій вечора* (Земляк, 9). Однак зазначимо, що в художньому стилі, а також в усному мовленні трапляються випадки використання структури «**в(у) + Зн. в.**» для точного визначення години, хвилини, коли відбувається дія. У цій формі прийменник **в(у)** поєднується із кількісним числівником та іменником, наприклад: *Але до сну, до права заснути ще далеко, – команда буде подана аж у дев'ять годин* (Багрянний, 90). Це, на наш погляд, вплив російської мови, у якій модель «**в + В. п.**» становить норму для окреслення точного часу дії. Отже, можемо констатувати співвідношення форм «**о(об) + М. в.**» і «**в(у) + Зн. в.**», у якому домінантою виступає перша, а друга має яскраве стилістичне забарвлення.

Крім точного позначення години дії, модель «**о(об) + М. в.**» може номінувати приблизні часові межі певного явища чи події. Ця семантика реалізується тоді, коли повнозначним компонентом аналізованої форми є іменник – назва загального часового поняття, а не числівниково-іменниковий комплекс. Як засвідчує фактичний матеріал, у складі досліджуваної структури повнозначним складником найпродуктивніше виступає лексема «**пора**», наприклад: *Був у мене о тій порі недалекий мій сусіда й немалий приятель Сашко* (Васильченко, 37). Доцент Л. І. Добридень називає конструкцію «**о тій/цій порі**» архаїчною, адже в ній прийменник **о** не служить показником точного часу. Ця структура, на думку дослідниці, уживається в художніх творах із метою стилізації мови для відтворення відповідного колориту [3, с. 120].

Семантичну спорідненість із моделями «**в(у) + З. в.**», «**на + Зн. в.**», «**о + М. в.**» спостережено також у конструкції «**під + Зн. в.**», наприклад: *Під цю пору [19 грудня] зима остаточно лягала на землю* (Скуратівський, 261). Зазвичай форма «**під + Зн. в.**» передає значення часової близькості, однак якщо її повнозначним компонентом є іменник, що називає загальні часові поняття (*пора, час*) або умовні виміри часу (*година, хвилина*), ця структура доповнює синонімічний ряд **в(у) + Зн. в.** – «**на + Зн. в.**» – «**о + М. в.**».

Структуру «**в(у) + М. в.**» використовують у мові для точного номінування місяця чи року дії, наприклад: *Цей рудий сержант відбував службу в 1941 році саме тут, на кордоні* (Гончар, VI, 61). Проте у складі названої моделі поряд із прийменником спорадично вживаються лексеми, що є назвами загальних часових понять, наприклад: *В якимсь часі вернувся Цвичок після своїх звичних мандрів* (Матіос, 46). У такому контексті форма «**в(у) + М. в.**» позначає час дії узагальнено і співвідноситься з моделями «**в(у) + Зн. в.**», «**на + Зн. в.**», «**о(об) + М. в.**» та «**під + Зн. в.**». Виявлено значеннєву близькість названих форм, наприклад: *О цій порі року всі пробуджувалися від сну* (Покальчук, 9); *Подивися в таку пору на небо, мальоване, закидане по самі вінця лебединими хмарами, і не знаєш, де починається і де закінчується білий нерозвійний всесвіт і де ти знаходишся в ньому* (Стельмах, 9); *Петра Зайчука на ту пору вже не було вдома* (Малиновська, 286); *Хоч і мовиться, що «Введенські морози ще зими не роблять», але під цю пору стає все холодніше й холодніше* (Скуратівський, 241); *Москалиця в якимсь часі входить у хату та мишею до смерті проклинає* (Матіос, 11). Уважаємо за потрібне наголосити, що форма «**в(у) + М. в.**» є стилістично маркованою, оскільки її вживання не зафіксовано в офіційно-діловому чи публіцистичному функційних різновидах.

Незважаючи на спільне в темпоральній семантиці аналізованих моделей, кожна з них має специфічний відтінок у значенні або особливе стилістичне забарвлення. Це дає підстави вважати їх корелятивами – одиницями мови, які пов'язані між собою синонімічними зв'язками в межах функційно-семантичного поля темпоральності, але які водночас різняться семантичними нюансами, що й становить їхню диференційну ознаку.

Модель «за + Р. в.» передає значення певної невизначеної часової тривалості дії, наприклад: *Колись, за молодих років, Кіндрат Кривохижа був парубком скаженого здоров'я, хоч і не дуже показний на зріст* (Яновський, 107). Аналізована структура перебуває в тісному семантичному співвідношенні з конструкцією «в(у) + Зн. в.» за умови, якщо остання узагальнено позначає час дії, наприклад: *Я й за студентських років не ходив на танці* (Костенко, 82); *У студентські роки я підробляла натурницею* (Слапчук, 54). У наведених реченнях досліджувані структури можуть бути взаємозамінними. Однак трапляються випадки, коли така взаємозаміна неможлива, оскільки вона може бути реалізована з обов'язковим урахуванням лексичного значення іменника – складника розглядуваних корелятивів, наприклад: *А колись же, за студентства, я міг, проходячи отак повз гурт дівчат, весело кинутись до них, схопить одну, другу, поцілувати, посміятись і піти собі далі, посвистуючи* (Винниченко, 53). Збірний іменник *студентство*, попри те, що в цьому контексті наділений часовою семантикою, не може, згідно з лексичними нормами сучасної української літературної мови, виступати компонентом темпоральної структури «в(у) + Зн. в.».

Отже, аналізуючи корелятивні зв'язки прийменниково-іменникових конструкцій із часовим значенням, необхідно враховувати не лише семантику прийменника, але обов'язково брати до уваги лексичне значення субстантива – повнозначного компонента досліджуваних моделей, тобто здійснювати вивчення прийменниково-іменникових форм у їхніх системних внутрішніх і зовнішніх взаємозв'язках.

Семантику неозначеної часової тривалості передає сполука «при + М. в.», наприклад: *І хтозна, чому село раптово прозріло при новій владі, відновило ім'я, дане їй [Северині] матір'ю?* (Матіос, 23). Досліджувана конструкція може позначати час дії, яка відбувається в період життя чи діяльності або за присутності певної особи (чи групи осіб), наприклад: *Почалася вона [панщина] при гетьмані Мазені* (Бурлака, 5).

Часову тривалість без чітко окреслених меж передає і функційно активна конструкція «за + Р. в.». Прийменник *за* поєднується з іменниками на позначення: 1) конкретних осіб чи історичних постатей; 2) назвами соціальних формацій та типів

правління; 3) явищ природи, наприклад: *Він [Мицько] не раз, двічі сидів по криміналах: раз за царя Миколая, а коли Холмщина ще була в Росії, вдруге – за Пилсудського* (Яновський, 97); *За радянської влади гудки гули, коли генсеків ховали* (Костенко, 396); *Приїхали туди зарані, гадали їй додому за сонця повернутися* (Яновська, 102).

Ми цілком поділяємо думку мовознавців про те, що прийменники **при** та **за** в складі моделей «**при + М. в.**» – «**за + Р. в.**» перебувають у близькому семантичному співвідношенні [1, с. 93; 7, с. 198; 8, с. 25], що потверджує вживання обох прийменників в одному реченні, наприклад: *[Моремух] якийсь вічний, без віку і статі. За Австрії – депутат, при панській Польщі – священник* (Андрияшик, 35). Як засвідчує фактичний матеріал, ці прийменники вступають у синонімічні зв'язки, номінуючи час, пов'язаний із діяльністю певних осіб чи історичними подіями. Однак, попри спільне в семантиці зазначених прийменників, вони мають і відмінності, які уможливають ідентифікацію аналізованих моделей корелятивами. Зокрема, прийменник **при** в складі конструкції «**при + М. в.**» спорадично експлікує сему 'умова', що накладається на загальне значення неозначеної часової тривалості, наприклад: *Так що при першій нагоді та бажанні ви з тим колишнім «шепеоном» можете ознайомитися* (Чорногуз, 159). Зазначимо, що прийменнику **за** в структурі «**за + Р. в.**» такий семантичний відтінок не властивий. Натомість смислове навантаження цієї темпоральної одиниці марковане об'єктною семою, наприклад: *А колись я, хлопці, ще за царя, був лейб-гвардії рядовий* (Баш, 453).

Отже, названі диференційні ознаки моделей «**при + М. в.**» – «**за + Р. в.**» дають право кваліфікувати їх як такі, що вступають у корелятивні відношення, оскільки кожній із них властивий специфічний семантичний відтінок. А це, зі свого боку, накладає відбиток на продуктивність функціонування: структуру «**за + Р. в.**» використовують у мові значно активніше, ніж «**при + М. в.**».

У корелятивні відношення вступають прийменники **до** і **по** у складі темпоральних конструкцій «**до + Р. в.**», «**по + Зн. в.**», коли вказують на межу реалізації дії в часі. Їхня семантична близькість, а в деяких позиціях і взаємозаміна ґрунтуються на значеннєвій спорідненості прийменників, що виступають еле-

ментами прийменниково-іменникових сполук. Часові структури з прийменниками **до** і **по** демонструють семантичну подібність, наприклад: *Михеєві довелось розповісти весь життєпис Ничипора аж до цього дня* (Зарудний, 41); *Дарма що писав [Гоголь] давно, актуально і по сей день* (Костенко, 115).

Однак, попри спільне в значенні досліджуваних темпоративів, кожен із них має особливий семантичний відтінок, пов'язаний із точністю відтворення кінцевих часових меж певної дії. За нашими спостереженнями, конструкції з прийменником **до** чіткіше, виразніше передають значення часового проміжку, що виступає межею поширення дії, наприклад: *До самої осені зеленітимуть ваші пасовиська* (Гончар, II, 188). Така точність, на наш погляд, забезпечується, передусім, тим, що прийменник **до** поєднується з численними іменниками часової семантики, на відміну від прийменника **по**, уживання якого зафіксовано у складі моделі «**по** + **Зн. в.**», що позначає кінцеву часову межу, тільки в поєднанні з окремими лексемами, як-от: «**пора**», «**час**», «**день**», до того ж з обов'язковими означеннями, наприклад: *Так і не продав я його [яблукатого коня] по сей день* (Довженко, 61). Професор І. Р. Вихованець наголошує на специфічному семантичному відтінку темпоральної синтаксеми «**до** + **Р. в.**»: «Родовий із прийменником **до** виражає кінцеву часову межу, відбиваючи також розгортання явища поза межами часового орієнтира, але з максимальним наближенням до його меж (іноді з частковим проникненням у його межі)» [1, с. 12].

Якщо іменниковий компонент у прийменниково-відмінкових конструкціях становить поєднання субстанціальної лексеми з числівником, сполуки «**до** + **Р. в.**», «**по** + **Зн. в.**» протиставляються за ознакою виключення або внесення названого іменниковим складником значення (**дня, години**) у часовий відрізок, заповнений дією. Пор.: *Статті приймаються до 15 серпня 2012 року* і *Статті приймаються по 15 серпня 2012 року* (маємо на увазі включно). Останню форму використовують переважно в офіційно-діловому стилі.

Поза будь-яким сумнівом, моделі «**до** + **Р. в.**», «**по** + **Зн. в.**» визнаємо як такі, що вступають у корелятивні відношення, оскільки вони відрізняються значеннєвими відтінками у вираженні кінцевої часової межі. Ця відмінність, на наш погляд, спричи-

нена семантикою наявних темпоральних прийменників. Діапазон використання конструкції «до + Р. в.» значно ширший порівняно зі сполукою «по + Зн. в.». Звуження сфери функціонування останніх пов'язане з тим, що в їхньому складі прийменник **по** здатний поєднуватися тільки з окремими субстантивами, які наділені значенням часу.

Основним засобом вираження кількісно-часової наступності в сучасній українській мові виступає модель «через + Зн. в.». Вона вказує на часовий проміжок, після якого відбудеться дія. Саме прийменник **через** уточнює уявлення про відрізок часу, який віддаляє подію від наступної дії. Прикметно, що з аналізованим прийменником поєднуються субстантиви тільки з часовою семантикою, які є назвами умовних вимірів часу та загальних часових понять, наприклад: *Через тиждень [Оксана] буде в Києві* (Колесников, 14); *Через якусь мить Марко з подивом почув, що десь угорі ображено загуділи бджоли* (Стельмах, 22). На думку З. І. Іваненко, прийменник **через** у межах часових відношень є однозначним [7, с. 34]. Проте зазначимо, що спорадично вживаються в сучасній українській мові конструкції «через + Зн. в.», які передають протяжність часу, наприклад: *Через роки несучий малий свій скарб, як через поле сонячне й зелене* (Голованівський, 300). У такому контексті виділена сполука синонімічна до структури «протягом + Р. в.». Типовим же для моделі «через + Зн. в.» є точне номінування періоду часу, після якого реалізується дія, наприклад: *Через тиждень удівець Гнида сам оженився на молодій дівчині* (Бурлака, 30).

Семантику, близьку до означеної вище, репрезентує форма «за + Зн. в.», наприклад: *За рік почалася війна* (Матіос, 24). Вона виступає синонімічною до конструкції «через + Зн. в.», проте, підкреслимо, що остання займає домінуючу позицію серед структур, які передають означену часову наступність. Це пояснюється тим, що модель «за + Зн. в.» може показувати ще й означену тривалість, тобто період часу, повністю зайнятий дією, наприклад: *Ганна й справді за ці два дні розкрилася, мов лілія-купава* (Гончар, II, 242). У цьому випадку синонімічним до прийменника **за** виступає прийменник **протягом**, що є компонентом конструкції «протягом + Р. в.». Через таку двозначність прийменника **за** у складі форми «за + Зн. в.» подеколи буває

складно визначити, яку саме семантику він передає – означену часову наступність чи тривалий час, наприклад: *Тим часом підводилися інші відпочиваючі, й за кілька хвилин на веранду повиходило мало не все населення будинку* (Носенко, 18). Така двозначність конструкції «за + **Зн. в.**» унеможлиблює її використання із семантикою часової наступності в науковому, офіційно-діловому та публіцистичному стилях. Із цього приводу І. Р. Вихованець слушно зауважує, що «прийменник *за* із знахідним, виражаючи значення означеної тривалості часу, часової наступності, потребує додаткових контекстуальних засобів для увізразнення значення часової наступності й з цієї причини з-поміж своїх функціональних еквівалентів стає периферійним засобом» [1, с. 160]. У художньому й розмовному стилях прийменники **через** та **за**, передаючи значення післячасу, уживаються «на рівних». Доказом цього є їхнє близьке розміщення (синтаксичне сусідство), яке забезпечується використанням форм «**через** + **Зн. в.**», «**за** + **Зн. в.**» у тому самому реченні, наприклад: *Ні, ви не зможете побачити Наташу. Ні сьогодні, ні **через десять днів**... Можливо, **за тижнів три**, якщо вона почуватиме себе краще...* (Зарудний, 65). У цьому контексті виділені структури є синонімічними. Однак заслуговує на увагу той факт, що модель «**через** + **Зн. в.**» точніше позначає проміжок часу, після якого відбудеться дія. Крім цього, вона, на відміну від форми «**за** + **Зн. в.**», може поєднуватися з іменниками на позначення великих часових періодів, наприклад: *У нас кожену проблему можна лягти й заснути. **Прокинутись через сто років** – вона та сама* (Костенко, 131). Конструкція «**за** + **Зн. в.**» не здатна сполучатися з такими субстантивами, за рахунок чого поступається своєю інформативністю перед сполукою «**через** + **Зн. в.**».

Отже, указані диференційні ознаки прийменників **через** і **за**, які поєднуються з іменниками в знахідному відмінку, уможливають кваліфікацію їх такими, що демонструють корелятивність – основну властивість кореляції. Вона, на наш погляд, виявляється поза очевидною різницею в передаванні семантики чітко визначеного післячасу, у сполучувальних можливостях кожної моделі, а також здатності використовуватися в різних функціональних різновидах сучасної української мови.

Насамкінець зазначимо, що первинні, або непохідні, прийменники у складі конструкцій із темпоральним значенням

активно демонструють корелятивні процеси. Прийменникові структури, як і більшість інших одиниць мови, відзначаються складною природою, оскільки в них немає повної відповідності «між змістом і формою». Це виявляється в тому, що одна й та ж конструкція може мати кілька значень. Це становить основу для полісемії часових прийменниково-іменникових моделей. У свою чергу, близька чи споріднена темпоральна семантика може бути реалізована групою співвідносних форм, а це зумовлює появу синонімічних прийменниково-іменникових структур. Корелятивність як найістотніша ознака кореляції, що ґрунтується на взаємній залежності, взаємній зумовленості, співвідносності, становить базу для синонімічних зв'язків. До диференційних ознак, що дають право визнати розглянуті моделі корелятивами, відносимо: 1) специфічний семантичний відтінок; 2) стилістичне забарвлення; 3) сферу функціонування. Проаналізовані співвідносні форми виявляють, як мінімум, одну з вищезазначених характеристик.

ДЖЕРЕЛА

Андріяшик Р. В. Сад без листопаду: роман / Р. В. Андріяшик. – К.: Молодь, 1980. – 272 с.

Багрянний І. Сад Гетсиманський: роман / І. Багрянний. – К.: Час, 1991. – 512 с.

Баш Я. В. Твори: у 2 т. / Я. В. Баш. – К.: Дніпро, 1978. – Т. 1. – 542 с.

Бедзик Ю. Блакить / Ю. Бедзик. – К.: Молодь, 1973. – 215 с.

Бурлака Ф. М. Остап Вересай: повість. – К.: Держ. вид-во худ. л-ри, 1959. – 222 с.

Васильченко С. В. Мужичський ангел: оповідання, повість, п'єси / С. В. Васильченко. – К.: Веселка, 2000. – 287 с.

Винниченко В. К. Записки Кирпатого Мефістофеля: роман, повість, оповідання, п'єса / В. К. Винниченко. – Х.: Фоліо, 2006. – 382 с.

Гнатюк І. Благословляла мати на дорогу: вірші та поеми / І. Гнатюк. – К.: Веселка, 1994. – 95 с.

Голованівський С. О. Твори: у 3 т.: Т. 1. Поезії. Поеми. Переклади, переспіви / передм. Е. Соловей / С. О. Голованівський. – К.: Дніпро, 1981. – 543 с.

Гончар О.Т. Твори: у 7 т. / О. Гончар. – К.: Дніпро, 1987. – Т. 2. – 716 с.

Довженко О. П. Вибрані твори / О. Довженко. – Х.: Веста: Вид-во «Ранок», 2003. – 320 с.

Дрозд В. Г. Злий Дух. Із житієм. Пришестя: романи / В. Г. Дрозд. – К.: Укр. письменник, 1999. – 311 с.

Зарудний М. Я. Твори: у 4 т.: Т. 1 / передм. З. Голубевої. – К.: Дніпро, 1981. – 399 с.

Земляк В. С. Підполковник Шиманський: героїчна повість / В. С. Земляк. – Львів: Каменярь, 1995. – 176 с.

Кокотюха А. Темна вода: роман / А. Кокотюха. – К.: Нора-Друк, 2006. – 260 с.

Колесников М. П. Стежки в неспокій: роман / М. П. Колесников. – К.: Рад. письменник, 1982. – 351 с.

Конституція України. – К., 1996.

Костенко Л. В. Записки українського самашедшого / Л. В. Костенко. – К.: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2011. – 416 с.

Логвиненко В. А. Рубікон. Вінчання: романи / В. А. Логвиненко. – К.: Дніпро, 1973. – 495 с.

Малиновська М. Ю. Гримучі озера. Полісся: діалогія / М. Ю. Малиновська. – К.: Дніпро, 1991. – 464 с.

Матіос М. В. Москалиця. Мама Марія – дружина Христофора Колумба: повісті / М. В. Матіос. – Львів: Піраміда, 2008. – 112 с.

Матіос М. В. Солодка Даруся: драма на три життя / М. В. Матіос. – Львів: Піраміда, 2007. – 188 с.

Носенко О. Є. Зустріч у снігах: оповідання / О. Є. Носенко. – К.: Рад. письменник, 1965. – 330 с.

Покальчук Ю. В. Озерний вітер / Ю. В. Покальчук. – Х.: Книжковий Клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2008. – 238 с.

Скуратівський В. Т. Дідух: Свята українського народу / В. Т. Скуратівський. – К.: Освіта, 1995. – 272 с.

Слапчук В. Клітка для неба: повісті / В. Слапчук. – К.: Факт, 2006. – 280 с.

Стельмах М. П. Правда і кривда (Марко Безсмертний): роман / М. П. Стельмах. – К.: Дніпро, 1990. – 427 с.

Тулуб З. П. Людолови: історичний роман / З. П. Тулуб. – К.: Дніпро, 1986. – 571 с.

Чорногуз О. Ф. «Аристократ» із Вапнярки: сатиричний роман / О.Ф. Чорногуз. – К.: Рад. письменник, 1979. – 389 с.

Юрченко В. Озеро у спадок: роман / В. Юрченко. – К.: Гамазин, 2008. – 288 с.

Яновська Л. Твори: у 2 т. / Л. Яновська. – К.: Дніпро, 1991. – Т. I. – 712 с.

Яновський Ю. Мир. Київська соната / Ю. Яновський. – К.: Рад. письменник, 1988. – 236 с.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Вихованець І. Р.** Прийменникова система української мови / І. Р. Вихованець. – К.: Наук. думка, 1980. – 285 с.
2. **Всеволодова М. В.** Способы выражения временных отношений в современном русском языке / М. В. Всеволодова. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1975. – 283 с.
3. **Добрыдень Л. И.** Синтаксическая синонимика и вариантность конструкций с предлогом на в современном украинском языке: дисс. на соиск. Науч. степени канд. филол. наук: 10.02.02 / Л. И. Добрыдень; Киев. гос. пед. ин-т им. А. М. Горького. – К., 1985. – 233 с.
4. **Жовтобрюх М. А.** Курс сучасної української літературної мови / М. А. Жовтобрюх, Б. М. Кулик. – К.: Вища школа, 1972. – 402 с.
5. **Іваненко З. І.** Прийменникові конструкції часу в сучасній українській мові: посібник для студентів / З. І. Іваненко. – Ч. 2. – Чернівці, 1969. – 69 с.
6. **Іваненко З. І.** Синоніміка прийменникових словосполучень, які виражають часові відношення: посібник для викладачів та студентів / З. І. Іваненко. – О., 1959. – 42 с.
7. **Йова А. І.** Прийменникові конструкції в сучасній українській мові: дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук / А. І. Йова. – Сімферополь, 1963. – 318 с.
8. **Кубська У. В.** Синонімічні прийменникові конструкції з часовим значенням / У. В. Кубська // Українська мова і література в школі. – 1981. – № 10. – С. 24–25.

Надійшла до редколегії 08.09.2012

ІНТЕРНЕТ-СПІЛКУВАННЯ ЯК НОВА ФОРМА МІЖОСОБИСТІСНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

У статті розглядається поняття віртуальної комунікації. Ставиться проблема дефініції та визначення статусу мови інтернет-спілкування, характеризуються її основні ознаки.

Ключові слова: інтернет-комунікація, віртуальна реальність, кіберпростір, гіпертекст, гіперпростір, паралінгвістичні засоби.

В статье рассматривается понятие виртуальной коммуникации. Поднимается проблема дефиниции и определения статуса языка интернет-общения, характеризуются его основные особенности.

Ключевые слова: интернет-коммуникация, виртуальная реальность, киберпространство, гипертекст, гиперпространство, паралингвистические средства.

The notion of the virtual communication is examined in the paper. The problem of definition and identification of the status of the language of Internet-communication is stated and its main features are characterized.

Keywords: online communication, virtual reality, cyberspace, hypertext, hyperspace, paralinguistic means.

Проблема дослідження комунікативного середовища Інтернету перебуває в руслі найважливіших, адже з появою персональних комп'ютерів у 70-х роках минулого століття суспільство, яке відтоді стали називати інформаційним, перейшло на якісно новий щабель свого розвитку. Ще потужніший інформаційний поступ глобального масштабу людство одержало після появи всесвітньої комп'ютерної мережі – Інтернет. Сьогодні це звичне явище в житті людини, значення якого важко переоцінити.

Для лінгвістів Інтернет – особливе комунікативне середовище, у якому успішно співіснують усний і писемний варіанти мови з різною жанрово-стилістичною спрямованістю. У сучасному мовознавстві є низка праць, присвячених проблемам медіа-лінгвістики, теорії комунікації та дискурсології. У них увагу зосереджено здебільшого на вивченні інформаційно-комунікативного процесу в умовах всебічного впровадження інтернет-технологій.

Так, російські, українські та білоруські лінгвісти (Ф. С. Бацевич, А. Д. Белова, Б. М. Гаспаров, В. Б. Бурбело, В. І. Карасик, А. Князев, М. Л. Макаров) вивчають та описують специфіку інтернет-дискурсу; у дисертаційних роботах О. В. Винарієвої, Є. Н. Галичкіної, С. С. Данилюк, М. В. Коломієць розглянуто структурно-змістові та функціонально-технічні характеристики веб-сайтів, комп'ютерних конференцій, інтернет-новин у гіпертекстовому форматі.

Але недостатньо дослідженою залишається сама система мови сучасного Інтернету, яку одні дослідники вважають «псевдогендерною» [14], інші – такою, що перебуває під креативним впливом молодіжної субкультури. Ця креативність, «прогулюючись» усіма мовними рівнями, робить мережеву комунікацію унікальним об'єктом лінгвістичного дослідження [5].

Спостерігаючи за вибухом народної мовотворчості, яка найяскравіше на сьогодні проявляється в лексиці кіберпростору та підкорює все нові рівні, ставимо собі на меті проаналізувати мову мережевої спільноти, дати їй визначення та охарактеризувати її особливості.

«Успіх чи невдача комунікативного акту – питання, що не залишає байдужим більшість людей, оскільки кожна людина, виражаючи свою точку зору, прагне до того, щоб її почули, зрозуміли й оцінили» [10].

Термін «комунікація» з'являється в науковій літературі на початку ХХ ст. та досить швидко поряд із загальнонауковим значенням засобу зв'язку будь-яких об'єктів набуває соціокультурного змісту, пов'язаного зі специфікою обміну інформацією в суспільстві. З появою нових форм комунікації змінюється хід культурного розвитку суспільства. Новітні інформаційні технології, які дозволяють зберігати та швидко передавати масиви інформації, залучати до роботи аудіо- й відеоканали спілкування, взаємодіяти з великою кількістю учасників з усього світу, стали реальністю. А разом із ними реальністю стала апріорі «нереальна» сфера комунікації – віртуальна.

«Поняття «віртуальна реальність» означає світ, створений комп'ютерними засобами, він реально не існує, але комп'ютер може впливати на зорові, слухові та інші органи чуття людини,

викликаючи у неї ілюзію занурення у цей світ» [3, с. 16]. Відчуваючи себе частиною всесвіту, й віртуального зокрема, людина ототожнює себе з ним, розчиняється в ньому, створюючи новий тип комунікації в суспільстві – віртуальний.

Слідом за Н. Г. Асмус, ми вважаємо, що поняття «віртуальна комунікація» не вичерпується значенням штучного середовища, яке є моделлю, створеною за допомогою інформаційних технологій, та яке викликає ілюзію занурення в такий собі неіснуючий світ, далекий від реального. Поява нового виду комунікації дозволяє говорити про формування особливого комунікативного простору, якому властиві деякі специфічні та недоступні в актуальній реальності умови спілкування» [3, с. 18]. Цей простір – «не що інше, як реальне людське мислення, що втілюється у вигляді тексту в його новій подобі, яке поєднує в собі не тільки словесне висловлювання, але й колір, звук, графіку й анімацію» [13, с. 42–43]. Існує низка тлумачень нової форми спілкування, що відбувається за посередництва глобальної мережі Інтернет, яку називають «веб-комунікація, інтерактивна міжособистісна комунікація» [13, с. 112].

Наприклад, О. І. Горошко вважає синонімічними поняття інтернет-комунікація та віртуальне спілкування, під яким (слідом за П. Є. Кондрашовим та Ф. Є. Смирновим) розуміє опосередковане комп'ютером спілкування двох або більше осіб, яке характеризується невидимістю комунікантів, писемною формою повідомлень, що надсилаються, можливістю негайного зворотного зв'язку та електронним каналом передачі інформації. Дослідниця передбачає, що терміни інтернет-комунікація, комп'ютерно-опосередкована комунікація та електронна комунікація найближчим часом буде об'єднано під одним «зонтичним» терміном електронна комунікація [5].

Вивчаючи комп'ютерну комунікацію, дослідники виділяють її характерні особливості, як-от: діалогічність, адже особистість може проявити себе лише у спілкуванні та протиставленні з іншим «я»; поєднання категорій автор-читач; статусне рівноправ'я учасників; зняття часових та просторових обмежень; необмеженість у виборі мовних засобів тощо [3]. І «...саме віртуальний світ виявляє «найреальніші» риси людської особистості,

допомагає, зокрема і через демократичне мовне спілкування, самоусвідомитися...» [11, с. 366].

Беручи до уваги все вищезазначене, розглядаємо віртуальну комунікацію як комунікативну взаємодію суб'єктів, здійснювану за допомогою комп'ютера, завдяки якому створюється особлива модель реальності, яка характеризується ефектом присутності людини в ній та дозволяє діяти з уявними й реальними об'єктами.

Один з перших дослідників лінгвістики Інтернету Д. Крістал назвав революційним новий спосіб спілкування в мережі та ввів поняття «Global village», об'єднавши під ним всю спільноту інтернет-комунікантів, наголошуючи, що «village» – це згуртована, пов'язана тісними узами громада, об'єднана однією місцевою говіркою або мовою, яка вирізняє її членів-громадян серед інших будь-де [15, с. 5–6]. Дослідником також було запропоновано термін на позначення нового мовного виміру, що існує виключно в мережі – Netspeak – мережева мова [переклад наш – С. З.], під яким розуміємо «жаргон, аббревіатури та емотикони, якими часто поспілюються інтернет-юзери» [16].

Наголошуючи на синонімічності термінів Netspeak, Netlish, кібермова, інтернет-мова, електронний дискурс, електронна мова, інтерактивний дискурс, комп'ютерно-опосередкована комунікація, учений вказує на специфічні риси кожного та пропонує зупинитися на першому, мотивуючи це тим, що «speak» тут означає як письмо, так і мовлення і має у своєму складі рецептивний елемент, що включає слухання й читання» [15, с. 17–18]. «У цілому ж, – констатує автор, – Netspeak розглядається більше як писемна мова, що тяжіє до мовлення, ніж зафіксована у писемній формі розмовна» [15, с. 47].

Про нетиш, нетлінгво, е-письмо або мережеву мову говорять й вітчизняні мовознавці, зауважуючи, що «цю функціональну субмову вирізняє особлива конвенціональність: наявність чітко фіксованих правил спілкування, які термінологічно визначаються як сетикет. І ця мова дуже залежить від ситуації її використання й тієї технологічної платформи, за допомогою якої користувачу надається певний комунікаційний сервіс, як-от: чат, електронна пошта, форум, гостьова книга або блог. Також для електронного спілкування поряд з технологічним фактором украй значимим

стає часовий – синхронність/асинхронність надходження та обміну інформацією між комунікантами» [5]. Зазначені зовнішні обставини вирізняють цей вид комунікації з-поміж інших.

Переважає більшість дослідників кіберпростору наголошує на створенні, існуванні та постійному вдосконаленні мови Інтернету як унікального, сучасного явища, яке досі не отримало чіткого визначення й належності, але довело своє право на життя в межах віртуальної дійсності, а подекуди й поза ними. Адже, «симулюючи візуальні контакти, ресурси мови в Інтернеті набувають особливої значимості» [1, с. 4], а Інтернет створює особливе комунікативне середовище – місце реалізації мови, яке не мало аналогів у минулому [5]. І саме тому на сучасному етапі розвитку науки про мову точаться суперечки щодо визначення статусу цього новітнього явища мережевої субкультури. Дослідники сходяться в поглядах на форму вираження такого феномену мови – це писемний текст. «Інтерактивна комунікація в інтернет-мережі можлива за посередництва писемного тексту, що може мати додаткові кваліфікуючі ознаки і форми візуального чи аудіального характеру» [7, с. 194]. У сучасній лінгвістиці такий текст стали називати креолізованим. «Віртуальне повідомлення виражене вербально й іконічно, тобто являє собою креолізований текст. Під креолізованим ми розуміємо поєднання вербальних і невербальних (образотворчих) засобів передачі інформації» [3, с. 31]. Багато хто з дослідників мережевої мови також підкреслює, що комп'ютерний текст стає вкрай креолізованим, бо для ефективності його сприйняття з екрана поряд з текстовою інформацією використовуються засоби дизайну й аудіовізуальні додатки, доступні практично тільки у вебi, й цей процес торкається практично всіх мовних секторів мережі Інтернет [2].

Визначною рисою інтернет-комунікації дослідники називають її гіпертекстуальність. Адже традиційний писемний текст, потрапляючи в мережевий простір, змінюється: він набуває гіпертекстової форми.

«Невід'ємну частину текстів такого роду становлять так звані гіперпосилання, що забезпечують миттєвий зв'язок між асоціативно залежними один від одного різними документами (текстами, їх групами або частинами), які знаходяться в різних

місцях (сайтах) мережі. Таким чином, формується такий собі гігантський гіпертекст, що об'єднує мільйони документів, які знаходяться в електронних мережах» [6].

Існують різні думки мовознавців щодо ролі інтернет-комунікації в сучасному суспільстві. Але реалії життя не залишають місця сумнівам щодо подальшого росту та розвитку цієї форми спілкування, адже «гіперпростір не руйнує «природну» міжособистісну комунікацію, а, навпаки, підвищує її інтенсивність та розширює різноманіття її форм незалежно від предметного змісту» [8, с. 188].

Мова, якою послуговуються жителі комп'ютерного гіперпростору, стає предметом дослідження мовознавців різних країн, і, на їхню думку, писемна мова у сфері інтернет-комунікації характеризується адаптацією засобів розмовної мови (інтонація, тон) до писемної форми паралінгвістичних засобів (шрифт, колір, графічні символи та ін.). При цьому виникає нова форма мовної взаємодії – писемна розмовна мова. Варто наголосити, що писемний варіант розмовної мови являє собою не спробу якнайточніше зафіксувати її усну форму, а особливу семіотичну систему, яка використовує можливості матеріального носія тексту й розробляє особливий код для передачі невербальної інформації або для необхідної в умовах on-line комунікації компресії вербальної інформації» [9, с. 79].

Дослідниця О. Г. Буторіна вважає, що на виникнення такої форми спілкування впливають фактори, властиві віртуальній комунікації, а саме: анонімність, відсутність безпосереднього слухового або зорового контакту, швидкість передачі інформації [4].

До цих факторів О. І. Горошко додає креативність та невимущеність віртуальної особистості у виборі та використанні лінгвістичних засобів спілкування. Це пояснюється, на її думку, тим, що основні користувачі мережі – молоді люди, яким притаманна іронічність, прагнення по-своєму поглянути на добре відомі речі й подати звичайне в незвичному вигляді [5].

Деякі дослідники віртуальної комунікації наголошують на можливості виокремлення мови Інтернету як функціонального стилю, а спосіб мовомислення користувачів – як такий, що його

формує [11, с. 363]. Так, Г. Н. Трофимова називає цю форму реалізації мови «якісно новим функціональним підстилем з різноманітною жанрово-стилістичною спрямованістю» [12].

Проаналізувавши різні підходи до визначення нової форми комунікації – спілкування в Інтернеті, ми (слідом за С. Г. Чемеркіним) розглядаємо цю мову як невідворотну в часі, таку, що втрачає ознаки ситуативності, та визначаємо її статус як спеціального різновиду розмовної мови, що функціонує у сфері інтернет-комунікації. Адже усність як одна з характерних ознак розмовного стилю в Інтернеті «переплавляється» в писемну форму, що набуває таких специфічних ознак, як утрата ознаки лінійності в часі; використання особливих знаків для відтворення інтонації, міміки; за нерелевантну вважаємо рівень грамотності носіїв мови кіберпростору [14].

Отже, на сьогодні можна з упевненістю говорити про виникнення як особливої ще однієї форми спілкування – електронного письма, формою вираження якого є розмовна писемна мова, яка за структурними характеристиками суттєво відрізняється і від усної, і від писемної його форм.

Перспективи подальшого дослідження вбачаємо в системному вивченні лексичних, стилістичних, граматичних та словотвірних особливостей мови віртуальної комунікації. Інтернет поступово стає своєрідним мовним простором, який служить полігоном для створення та випробування мовних стратегій і прийомів спілкування, тут відбувається постійне ускладнення одних та спрощення інших мовних засобів, пов'язаних із планом вираження змісту та планом прагматичних інтенцій, які реалізуються через посередництво мережі. У цьому комунікативному просторі весь час виникають нові жанри або видозмінюються старі. Поступово Інтернет перетворюється на своєрідне жанропороджувальне середовище, де поява кожного нового жанру стає одним із сигналів, що інформує про створення нового мовного суспільства з новою комунікативною практикою [5]. У мовний обіг входять такі поняття, як «віртуальна цивілізація», «віртуальний час», «віртуальне життя». Отже, опис та систематизація жанрів інтернет-комунікації – це перспективний напрям наукового дослідження.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Андрианова Н. С.** Интернет-коммуникация – реальность или симулякр? / Н. С. Андрианова // Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Мовознавство»: [зб. наук. праць / відп. ред. Пристайко Т. С.]. – Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, 2010. – Вип. 16. – С. 3–8.
2. **Анисимова Е. Е.** Лингвистика текста и межкультурная коммуникация (на материале креолизованных текстов) / Е. Е. Анисимова. – М.: Издательский центр «Академия», 2003. – 128 с.
3. **Асмус Н. Г.** Лингвистические особенности виртуального коммуникативного пространства: дис. на соискание степени канд. филол. наук: спец. 10.02.19 / Н. Г. Асмус. – Челябинск, 2005. – 249 с.
4. **Буторина Е.** А поговорить? Интернет как лингвистический феномен [Електронний ресурс] / Е. Буторина. – Режим доступу: http://www.gramota.ru/biblio/magazines/gramota/28_50.
5. **Горошко Е. И.** Гендерные аспекты коммуникаций на примере образовательных практик Интернета [Електронний ресурс] / Е. И. Горошко. – Режим доступу: http://grouper.ieee.org/groups/ifets/russian/depository/v11_i2/html/6.htm].
6. **Капанадзе Л. А.** На границе письменного и устного текста: структура и тенденции развития электронных жанров [Електронний ресурс] / Л. А. Капанадзе. – Режим доступу: library.krasu.ru/ft/ft/_umkd/300/u_sam.pdf.
7. **Карпа І. Б.** Мова та Інтернет: функціональні характеристики та ефективність інтерактивної комунікації / Карпа І. Б. // Мова і культура. – К., 2009. – Вип. 11. – Т. VII (119). – С. 192–200.
8. **Корытникова Н. В.** Формы и характеристики интернет-коммуникации: социологический анализ / Н. В. Корытникова // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи» / відп. ред. В. С. Бакіров. – Х.: Видавничий центр ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2007. – № 761. – С. 183–190.
9. **Литневская Е. И.** Письменная разговорная речь: миф или реальность? / Е. И. Литневская // Вестник Московского университета. Серия 9. Филология: научный журнал. – 2011. – № 5. – С. 67–82.

10. **Селютин А. А.** Коммуникативные стратегии агрессивного интернет-общения: флейм, флуд, спам [Электронный ресурс] / А. А. Селютин. – Режим доступа: http://www.chiep.ru/pics/uploads/docs/NIR/CONFERENCE/Selyutin_A.A.pdf.
11. **Тищенко О. М.** Стиль мови інтернет-спілкування в національному корпусі української мови / О. М. Тищенко // Лінгвостилістика: об'єкт – стиль, мета – оцінка: [зб. наук. праць / за ред. В. Г. Скляренко]. – К.: Ін-т української мови НАН України, 2007. – С. 362–367.
12. **Трофимова Г. Н.** К вопросу о специфике функционирования русского языка в Интернете (норма и узус) [Электронный ресурс] / Г. Н. Трофимова. – Режим доступа: (http://www.dialog-21.ru/Archive/2001/volume1/1_39.htm).
13. **Трофимова Г. Н.** Языковой вкус Интернет-эпохи в России. Функционирование русского языка в Интернете: концептуально-сущностные доминанты / Г. Н. Трофимова. – М.: Изд-во Российского университета дружбы народов, 2009. – 436 с.
14. **Чемеркін С. Г.** Українська мова в Інтернеті: позамовні та внутрішньоструктурні процеси: монографія / С. Г. Чемеркін. – К.: НАН України. Інститут української мови, 2009. – 240 с.
15. **Crystal D.** Language and the Internet / D. Crystal. – Cambridge university press, 2004. – 272 с.
16. **Collins** English Dictionary [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/netspeak>.

Надійшла до редколегії 20.09.2012

ДЖЕРЕЛА ВИНИКНЕННЯ ІНТЕРТЕКСТУАЛЬНОСТІ В УКРАЇНОМОВНИХ ЗМІ ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

У статті досліджуються джерела інтертекстуальності – прототексти – у сучасних україномовних ЗМІ.

Ключові слова: інтертекстуальність, інтертекст, прототекст, мова ЗМІ.

В статье исследуются источники интертекстуальности – прототексты – в современных украинно-язычных СМИ.

Ключевые слова: интертекстуальность, интертекст, прототекст, язык СМИ.

This article there is dedicate manifestation and analysis intertexts, springs intertextuality – prototexts – in modern Ukrainian mass media.

Key words: intertextuality, intertext, prototext, the language mass media.

Засоби масової інформації (ЗМІ) – це та сфера побутування сучасної української мови, яка оперативно реагує на всі процеси, події, явища, при чому як лінгвальні, так і екстралінгвальні. Виконуючи не лише інформативну, а й персуазивну, нерідко й маніпулятивну функції, мова ЗМІ прагне бути максимально близькою до свого адресата. Намагання зблизити мовця й реципієнта стало однією з визначальних рис мови сучасних ЗМІ. Творці комунікативних моделей реалізують принцип рівності адресата й адресанта. Тож у сучасній мас-медійній мові збагачується концепція адресата. Це відобразилося на рівні тексту: діалогічність стала конструктивною, фундаментальною ознакою мови ЗМІ. Важливою рисою вираження діалогічності є використання деформованих прецедентних текстів за допомогою цитування, алюзій, ремінісценцій тощо, які, апелюючи до універсальних культурних кодів, продукують «шлейф» інтерпретацій, сприяють формуванню у свідомості реципієнта додаткових асоціацій, породжують багаті асоціативні ряди [1, с. 670–671; 3, с. 5]. Таким чином, із метою наблизити до себе реципієнта автори текстів ЗМІ активно використовують ті мовні одиниці й засоби, що здатні швидко актуалізувати фонд знань адресата, звернутися до його культурної пам'яті.

Отже, доміантною ознакою сучасної мас-медійної мови є *інтертекстуальність* – такі діалогічні зв'язки, за яких один текст уміщує конкретні та явні посилання на попередні тексти [3, с. 5].

Беззаперечна актуальність цього напрямку вивчення мови ЗМІ (на матеріалі української, російської, англійської мов) привернула увагу багатьох сучасних дослідників, зокрема Л. Р. Дускаєва [1], О. А. Ільченко [2; 3], Ю. А. Мельник [4], О. К. Рябініна [5], Н. О. Сунько [7].

Джерельною базою цієї розвідки слугували словник метафоричних словосполучень української преси [2] та матеріали телевізійних й електронних ЗМІ за 2000–2012 роки.

Мета статті – виявити інтертексти, що функціонують у сучасних україномовних ЗМІ, здійснити їх лінгвістичний аналіз та відстежити смислові зв'язки виявлених інтертекстів із відповідними прототекстами, тобто дослідити інтертексти ЗМІ за генетичною ознакою.

Лінгвістичний аспект вивчення ґрунтується на здатності інтертекстуальності виражатися у вигляді інтертекстів. *Інтертекст* – текстуальний засіб інтертекстуальності, що виявляє зв'язки з *прототекстом* і містить його смисловий потенціал [5, с. 5].

Джерелами засобів інтертекстуальності мовленнєвого оформлення сучасних ЗМІ є *прецедентні феномени* [5, с. 10], до яких належать:

- *прецедентні тексти* – відомий твір, актуалізований в інших текстах, повернення до якого кероване механізмами інтертекстуальності;
- *прецедентні ситуації* – значима подія, що реально відбулася в житті етносу й цивілізації;
- *прецедентні імена* – індивідуальне ім'я відповідної людини, персонажа твору, артефакту;
- *прецедентні висловлення* – репродукований продукт мовномисленнєвої діяльності; завершена й самодостатня одиниця, яка може бути або не може бути предикативною; складний знак, сума значень якого не дорівнює його смислу: останній завжди «ширше» простої суми значень [6, с. 591].

База ілюстративного матеріалу за вказаний період дає підстави джерелами виникнення інтертекстуальності в мові сучасних ЗМІ вважати такі сфери культурного знання:

- *фразеологізми й паремії* (46 % від загальної кількості залученого до аналізу в цій статті матеріалу). Графічним вираженням такого засобу інтертекстуальності є, як правило, *алюзії* – «вияв текстової категорії інтертекстуальності, прийом художньої виразності, що змістовно збагачує текстову інформацію, створюючи численні асоціації за рахунок явного натяку на події, факти, реальних осіб, інші тексти, їх персонажів» [6, с. 25]. Наприклад, *Вовк у державній шкурі. Розслідування. Кілька штрихів до портрету экс-голови Держкомрибгоспу* (УК, 2010, № 136), *Злодії в овечій шкурі, або Податок на бідність* (К, 2005, № 100) – ці алюзії базуються на подібності до прототексту – прецедентного висловлення – *вовк у овечій шкурі*; *Перший млинець глевкий, або Як народні обранці прагнули політики уникнути* (ЗіБ, 2008, № 3), *Корупційний «млинець»*. *Колеги по цеху відстоюють неетичну поведінку служительки Феміди* (ЗіБ, 2008, № 29), прототекстом яких є російське висловлення *первый блин комом*; *Посієте безладдя – зберете лють* (ЗіБ, 2009, № 25) – прототекстом цієї алюзії є прислів'я *що посієш, те й пожнеш*; *КТ у мішку. \$ 150 мільйонами українського ринку кабельного ТБ зацікавилися іноземці* (Кон, 2006, № 39) – прототекст – прецедентне висловлення *кіт у мішку*. Графічний засіб вираження одного з компонентів в останньому з наведених прикладів дає змогу акцентувати увагу на інформаційному аспекті виразу: *КТ* – *кабельне телебачення*, при цьому емоційно-оцінний бік репрезентовано через назване вище прецедентне висловлення. Трапляються такі приклади, у яких подається й інтертекст, і прототекст в одній комунікативній події: *Чеченське масло вже скінчилося. «Моя армія пройшла Чечню, як ніж крізь масло»*, – сказав один російський генерал з телеекрана *перед Новим роком. Це абсолютна правда* (НГ, 2000, № 18). Очевидно, такий спосіб викладу матеріалу попереджує неоднозначне трактування інформації реципієнтом;

- *література* (25 % від залученого до аналізу ілюстративного матеріалу), наприклад: *Ходив гарбуз по заводу ...* (ГУ, 2000, № 70); *Як об'єдналася сталь. Металургія. Від цього процесу виграють усі: комбінат імені Ілліча і його колектив, компанія «Метінвест», Маріуполь і вся Україна* (УК, 2010, № 126);

Дуби помирають стоячи. Гинуть двохсотлітні дерева, але про це переймаються лише місцеві селяни, а не лісничі (1+1, «ТСН», 22.06.2012). Джерелом інтертекстуальності наведених прикладів літературних інтертекстів є прецедентні тексти – назви народних і художньо-літературних творів – *«Ходив гарбуз по городу», «Як гартувалася сталь», «Дерева помирають стоячи».* Прецедентні імена є джерелами інтертекстуальності в таких прикладах: **Кредит невмирущий.** *Передання поручителям банку заставленого автомобіля не звільняє від обов'язку сплатити заборгованість за договором (ЗіБ, 2009, № 24), де актуалізовано невдалий варіант перекладу з російської мови імені казкового героя Коцея бессмертного – чахлик невмирущий; Ситуація нагадує «переговори Герасима та Му-Му», влучно зазначив Олександр Волков, який не бере участі в переговорах і охоче виконує роль парламентського коментатора (СМ, 2002, Ч. 18); **Верхи на зірці.** *Анилаг на концерті іноземної зірки приносить українському промоутеру \$ 20–30 тис. прибутку, провал – сотні тисяч збитків (Кон, 2006, № 36) – прецедентна ситуація, пор.: гоголівський Вакула верхи на чортові з «Вечорів на хуторі поблизу Диканьки».* Роман «Майстер і Маргарита» М. Булгакова є джерелом деформованого прецедентного висловлення – **Підписи не горять.** *У «НУНС» таки є більшість щодо зміни керівництва фракції, хоча й тиха (УМ, 2009, № 200);**

- *релігія (14 % від проаналізованого в цій статті ілюстративного матеріалу), наприклад, прецедентний біблійний вислів камінь спотикання обігрується в різних комунікативних ситуаціях – «Морська сіль» двосторонніх відносин, або Де що про російсько-українські камені спотикання в Керчинській протоці (ДУ, 2010, № 20). Цей же вислів використовується і як деформоване прецедентне висловлення – **Мільярди спотикання.** *Московський кредит – рятувальний круг для Прем'єра чи загроза українській економіці? (ЗіБ, 2009, № 7); «Зубри» спотикання.* *Поставка українських десантних кораблів до Китаю ускладнюватиметься протидією російських конкурентів (Ком, 2009, № 26).* Джерелами інтертекстуальності в мові сучасних ЗМІ виступають прецедентні тексти – назви притч Старого завіту – *Ну як тут не згадати обіцяну ще на майдані «манну небесну» у вигляді мільйо-**

нів доларів, котрі незабаром прийдуть в «оранжеву» Україну з-за кордону? (К, 2005, № 79–80) та Нового завіту – **Повернення блудної книжки** – з базару до магазину (ГК, 2002, № 8);

- **кінематограф** (8 % від загальної кількості проаналізованого матеріалу), наприклад: **Батареї просять ... ремонту**. Теплопостальник зобов'язаний своєчасно готувати будинок до експлуатації в зимовий період, контролювати технічний стан обладнання квартир (ЗіБ, 2009, № 9); **Офіси просять паперу**. Попит на офісний папір стабільно зростає, дедалі вищими стають вимоги до його якості (ГК, 2002, № 11); **Десять «негренят» українських виборів**. Які шанси кандидатів у президенти бачать астрологи (УМ, 2009, № 198); **Мати на цілу добу забула доньку в ресторані в день її народження**. Замість «Один удома» – «Одна в ресторані» (<http://www.expres.ua>, 10.03.2012); **А ціни тут тихі**. Ціни на житло завмерли. Цінова стабільність як у Києві, так і в регіонах протримається до парламентських виборів. Зараз саме час вирішити квартирне питання (Кон, 2006, № 6); **Боротьба з тінню** [тіньовою економікою] (Ком, 2009, № 1). Джерелами інтертекстуальності в цих та інших прикладах кінематографічних інтертекстів є прецедентні тексти – назви вітчизняних і відомих зарубіжних кінофільмів: «Батареї просять вогню», «Десять негренят», «Один удома», «А зорі тут тихі», «Бій із тінню»;

- **пісні** (4 % від загальної кількості ілюстративного матеріалу, що був проаналізований у цій розвідці), наприклад, деформовані прецедентні тексти: **«Цвіте» квартира, наче терен ...** (СК, 2005, № 173); **Ціна в ілюмінаторі**. В ексклюзивному інтерв'ю президент Віктор Ющенко заявив Контрактам, що майже готовий до прем'єрства Юлії Тимошенко і не вважає реальними прогнози Газпрому підвищити ціну на газ до \$ 230 (Кон, 2006, № 19); деформовані прецедентні висловлення: **Комуністичний паровоз усе ще летить, хоч уже нема ні пари, ні колії ...** Пара пішла, як кажуть, у свисток, тобто на демагогію, а колію розібрали ще в 1991 році. Здавалося б, час зупинитися. Аж ні! (НГ, 2000, № 26); **Аванси на тлі фінансових романсів** (ГУ, 2000, № 168);

• *міфологія* (3 % від усього дібраного для аналізу в цій статті ілюстративного матеріалу), наприклад, прецедентні імена: *Як подолати бюджетні химери* (ЗіБ, 2008, № 4); прецедентні тексти: *«Троянський подарунок» до Дня журналіста* (ЗіБ, 2001, № 21), *Конституційна «скринька Пандори»* (ДУ, 2010, № 28).

Існує потенційна можливість продовжити перелік сфер культурного знання, що є джерелами походження інтертекстуальності в україномовних ЗМІ початку ХХІ ст., але на цьому етапі дослідженості означеної проблеми ілюстративна база не дає змоги повноцінно репрезентувати інші культурні сфери, оскільки вони представлені поодинокими прикладами й не становлять груп, які би мали певну традицію відтворюваності в сучасній мас-медійній мові.

Отримані результати вказують на те, що прецедентні феномени таких сфер культурного знання, як фразеологізми й паремії, література, релігія можна назвати *«сильними»*, «бо вони володіють високим інтертекстуальним потенціалом і часто реалізують свою прагматичну настанову» [7, с. 210] у сучасній мові ЗМІ. А такі сфери, як кінематограф, пісні, міфологія, є менш експліцитними в досліджуваному матеріалі.

Запропонована в цій розвідці класифікація є надзвичайно актуальною, оскільки знання джерела інтертексту або хоча б уявлення про нього допомагає сприймати текст, який містить досліджувані одиниці, в усьому багатстві його смислових відтінків [4, с. 6]. Звісно, існують й інші типології інтертекстів за джерелом виникнення: О. К. Рябініна розрізняє фольклорні, суспільно-політичні, художньо-літературні, кінематографічні й пісенні інтертексти [5, с. 10]; Ю. А. Мельник, обравши об'єктом дослідження прецедентні висловлення, подає класифікацію джерел саме прецедентних висловлень: пісні, літературні твори, тексти художніх і мультиплікаційних фільмів, пареміологія, радянські гасла й дискурси, політичні тексти, релігійні тексти, рекламні тексти [4, с. 5]; Н. О. Сунько виділяє такі сфери культурного знання, що є джерелами походження прецедентних висловлювань у заголовках англomовних газет: література, релігія, фольклор, музика, політика, міфологія, кіномистецтво, реклама, наука і техніка, фразеологізми і паремії, мода, спорт, живопис, природні катаклізми [7, с. 210] та ін.

Отже, джерела виникнення інтертекстуальності в сучасних україномовних ЗМІ авторка цього дослідження розрізняє такі: фразеологізми й паремії (46 %), література (25 %), релігія (14 %), кінематограф (8 %), пісні (4 %), міфологія (3 %).

Аналізуючи прототексти, що обігруються в мові сучасних ЗМІ, авторка цієї статті враховує наявні в лінгвістиці класифікації прецедентних феноменів щодо їхньої природи:

- інтертексти, прототекстами яких є фразеологізми й паремії, – прецедентні висловлювання;
- інтертексти, прототекстами яких є література, – прецедентні тексти, прецедентні імена, прецедентні ситуації, прецедентні висловлювання;
- інтертексти, що виявляють смисловий зв'язок із релігією, – прецедентні висловлювання та прецедентні тексти;
- інтертексти, джерелами яких є кінематограф, – прецедентні тексти;
- пісенні інтертексти – прецедентні тексти та прецедентні висловлення;
- міфологічні інтертексти – прецедентні імена, прецедентні тексти.

Перспективу дослідження визначає те, що помічені тенденції потребують подальшого й більш детального аналізу, оскільки потенційний ілюстративний матеріал постійно продукується в мові ЗМІ, змінюючи відсоткове співвідношення в названих типах прототекстів, а «асортимент» джерел породження інтертекстуальності постійно збільшується, додаючи все нові і нові типи інтертекстів за джерелами їх виникнення.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ ДЖЕРЕЛ

- ГК** – газета «Галицькі контракти»
ГУ – газета «Голос України»
ДУ – газета «Демократична Україна»
ЗіБ – газета «Закон і бізнес»
К – газета «Комуніст»
Ком – газета «Коментарі»
Кон – діловий тижневик «Контракти»
НГ – газета «Народна газета»

СМ – газета «Самостійна Україна»

СК – газета «Слобідський край»

УК – газета «Урядовий кур'єр»

УМ – газета «Україна молода»

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Дускаева Л. Р.** Языково-стилистические изменения в современных СМИ / Л. Р. Дускаева // Стилистический энциклопедический словарь русского языка / [под ред. М. Н. Кожинной]. – М.: Флинта, Наука, 2003. – С. 664–675.
2. **Ільченко О. А.** Вербалізоване «обличчя» сучасного суспільства: словник метафоричних словосполучень української преси (2000–2010 рр.) / О. А. Ільченко. – Х., 2012. – 198 с.
3. **Ільченко О. А.** Метафоричні словосполучення в мові української преси ХХІ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 / О. А. Ільченко. – Х., 2012. – 20 с.
4. **Мельник Ю. А.** Прецедентні висловлення пісенного походження у сучасному російськомовному публіцистичному дискурсі: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.02 / Ю. А. Мельник. – Сімферополь, 2011. – 18 с.
5. **Рябініна О. К.** Інтертекстуальність у дискурсі сучасної української преси: лінгвістичний аспект: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.01.01 / О. К. Рябініна. – Х., 2008. – 18 с.
6. **Селіванова О. О.** Лінгвістична енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава: Довкілля-К, 2011. – 844 с.
7. **Сунько Н. О.** Інтертекстуальність та прецедентність як репрезентанти публіцистичного дискурсу (на матеріалі заголовків англomовних статей) / Н. О. Сунько // Вісник Житомирського державного університету ім. Івана Франка. – Житомир: ЖДУ ім. І. Франка, 2011. – Вип. 58. – С. 208–212.

Надійшла до редколегії 10.09.2012

ІНДИВІДУАЛЬНА НОРМА ЯК РІЗНОВИД МОВНОЇ НОРМИ

Ідеться про потребу виокремлення ще одного виду норми – індивідуальної. Запропоновано уточнену дефініцію індивідуальної норми, її характерні ознаки.

Ключові слова: мовна норма, Ф. де Соссюр, індивідуальна норма, Е. Кошеріу.

В статье, посвященной вопросу языковой нормы и ее разновидностям, говорится о необходимости выделения еще одного вида нормы – индивидуальной. Предложена уточненная дефиниция индивидуальной нормы, ее характерные признаки.

Ключевые слова: языковая норма, Ф. де Соссюр, индивидуальная норма, Э. Кошеру.

This paper focused on the question of language standart and its types. The author points out that the individual standart is the one of the types of the language standart.

Key words: language standart, Ferdinand de Saussure, the individual standart, E. Coseriu.

Мовна норма, яка є важливим поняттям загальної теорії мови, привертає увагу лінгвістів тривалий час. Вивчення норми як лінгвосоціологічного і конкретно-історичного «феномену» ще на початку ХХ ст. започаткували представники Празького лінгвістичного гуртка, які визначили норму «як сукупність структурних засобів, регулярно уживаних певним мовним колективом» [18, с. 6–7].

В українській лінгвістиці до певного часу бракувало наукових праць, у яких питання мовної норми розглядалося б всебічно й повно. Так, у 1967 році М. Жовтобрюх писав, що цим терміном [мовна норма] «користуються в усіх підручниках з фонетики, граматики, лексикології, стилістики, в словниках та посібниках з культури мови, однак досі відсутня єдність у розумінні його, а також у визначенні» [9, с. 54]. За словами науковця, «в українському мовознавстві ця проблема не порушувалася, хоч у російському й зарубіжному мовознавстві вона вже давно привернула до себе увагу дослідників» [9, с. 55]. У 70–90-х роках ХХ ст. із-під пера

М. Жовтобрюха, А. Коваль, М. Пилинського, А. Москаленка, М. Кочергана, С. Єрмоленко, О. Муромцевої, В. Жовтобрюх, З. Франко, Д. Гринчишина, О. Сербенської та ін. [10; 11; 16; 14; 13; 8; 15; 20; 4] виходять численні наукові праці, які започаткували ґрунтовне вивчення норми в українській лінгвістиці.

У сучасному мовознавстві поняття «норма» усталилося в такому розумінні: «*Норма мовна* – сукупність мовних засобів, що відповідають системі мови й сприймаються її носіями як зразок суспільного спілкування у певний період розвитку мови і суспільства» [6, с. 420].

Досліджуючи мовну норму, вітчизняні мовознавці, як правило, виокремлюють такі її види: 1) загальнонародна, або норма національної мови; 2) територіальна норма, або діалектна; 3) літературна норма, або норма літературної мови [6; 19]. Поняття *норми загальнонародної мови*, що її науковці трактують як «об'єктивно існуюче в якийсь певний період, у якомусь певному мовному колективі значення слів», включно з їх фонетичною структурою, а також «моделі словотворення й словозміни та їх реальне наповнення, моделі синтаксичних одиниць – словосполучень, речень – і їх реальне наповнення» [14, с. 30], є ширшим, ніж поняття літературної або діалектної норми. Під *літературною нормою* мовознавці розуміють «прийняті в суспільно-мовленнєвій практиці освічених людей правила вимови звуків, наголошення слів, словотворення, будови синтаксичних конструкцій» [5, с. 47]. Як зазначає С. Єрмоленко, *діалектна норма* протиставляється літературній, через те що перша «засвоюється носіями мови стихійно, у процесі функціонування територіальних, соціальних діалектів», тоді як друга «вимагає свідомого користування мовою, культивування правильних, зразкових мовних форм» [6, с. 420]. Загальноновизнаним є той факт, що літературна норма знаходиться на вищому щаблі умовної ієрархічної системи норм [18, с. 7].

На нашу думку, виокремлені українськими лінгвістами види норм потребують доповнення ще одним, четвертим, видом, – індивідуальною нормою, яку виділяє знаний науковець Е. Кошеріу¹ у своїй моністичній концепції взаємозв'язку між сис-

¹ Від оригінальної румунської форми його прізвища *Coșeriu*, хоча в давніших публікаціях часто з'являлося написання *Koșeriu*.

темою, нормою та мовленням. У цій розвідці ми спробуємо аргументовано довести доцільність виокремлення індивідуальної норми, подати її визначення та основні характерні ознаки.

Як відомо, Е. Кошеріу [12] запропонував власну концепцію, намагаючись подолати ту «прірву» між *язиком*¹ (або системою) і *мовленням* (або реалізацією цієї системи), яка виникла після чіткого розмежування цих лінгвістичних понять Ф. де Соссюром.

На початку ХХ ст. Ф. де Соссюр запропонував розглядати *язик* («*langue*») як систему мовних форм, або системно-формально-міжіндивідуальне явище, якому можна протиставити асистемно-матеріально-індивідуальне *мовлення* («*parole*»), що, на думку Е. Кошеріу, унаочнюється в такій схемі² [22, с. 239]:

¹ Термін «язик» використовуємо замість узвичаєного «мова», ідучи за С. Вакуленком, який вважає, що для правильного відтворення змісту соссюрівської тріади *langage : langue : parole* потрібно вживати терміни *мова : язик : мовлення*, тим самим установивши відповідність між позначеним і позначенням [2, с. 140]. У сучасному українському мовознавстві, як зазначає науковець, існує певна невідповідність між перекладом українською мовою терміносполуки *мовна діяльність* і змістом соссюрівського терміна *langage*. Як відомо, Ф. де Соссюр трактував мовну систему («*langue*») як «*langage* мінус *parole*» [пор.: 17, с. 100], з чого випливає, як указує С. Вакуленко, що «*langue* і *parole* – це дві сторони однієї сутності (*langage*), нерозривно пов'язані між собою в реальності і відокремлювані одна від одної в лінгвістичній теорії для оптимізації дослідницьких процедур» [2, с. 140]. Услід за Ф. де Соссюром, С. Вакуленко усвідомлює *мову* як одне ціле, що складається з двох взаємопов'язаних частин: *язика*, або «віртуальної мовної системи» й *мовлення*, або «матеріальної реалізації системи» в процесі спілкування. Він зазначає: «... адекватне розуміння цих термінів – а відтак і переклад їх іншими мовами – уможлиблюється лише в межах тріади, де кожен член співвідноситься за змістом з іншими двома» [2, с. 140].

² Наведену схему (де пряма АВ розділяє матеріальний (конкретний) і формальний (абстрактний) аспекти, тоді як пряма CD розділяє індивідуальний (суб'єктивний) та міжіндивідуальний (або соціальний) аспекти [22, с. 239]), Е. Кошеріу запропонував після детального ознайомлення із соссюрівським «Курсом загальної лінгвістики», а також із концепцією В. фон Гумбольдта й чотиричленною схемою К. Бюлера. Так, на думку останнього, замість соссюрівського протиставлення *язик – мовлення* потрібно виокремлювати чотири поняття: *мовленнєву дію*, *витвір мови*, *мовленнєвий акт* і *мовну структуру* [1, с. 48]. Наклавши соссюрівське протиставлення *langue – parole* на чотирикомпонентну схему, розроблену К. Бю-

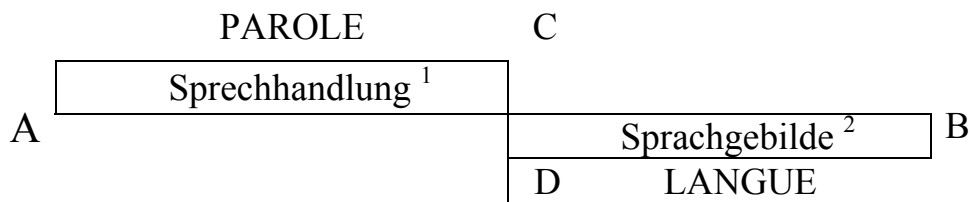

Рис. 1. Дуалістична концепція Ф. де Соссюра у тлумаченні Е. Кошеріу

Проте, як зазначає Е. Кошеріу, «не можна чітко протиставити суспільний аспект мовного буття індивідуальному, оскільки індивідуум не протиставляється суспільству, а сам до нього належить так само не можна строго протиставити індивідуально-конкретний аспект формальному, позаяк уже конкретне говоріння індивідуума обов'язково містить у собі формальні структури, які в ньому актуалізуються, тобто факти мови» [22, с. 241]. У наведеній схемі (рис. 1) бракує мовного акту, який міг би об'єднати язык і мовлення. Тому Е. Кошеріу пропонує моністичну концепцію, сперту на єдину конкретну діяльність мовного буття, або на мовні акти окремих мовців [22, с. 241].

Уведення до зазначеної схеми ще однієї абстрактної системи – системи нормативних реалізацій, або *норми*, допомагає, на думку дослідника, уникнути соссюрівської антиномії *язык – мовлення*, що наочно демонструє така схема:

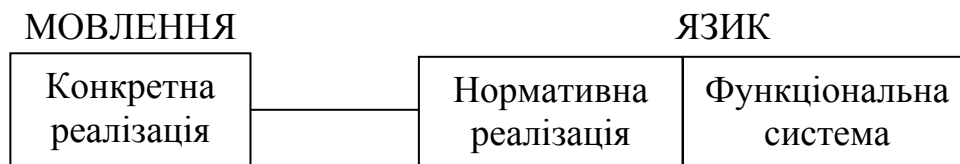

Рис. 2. Співвідношення між мовленням та языком (за Е. Кошеріу)

Або така:

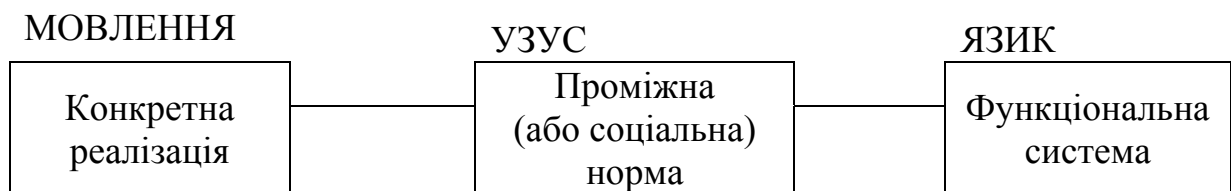

Рис. 3. Співвідношення між мовленням, узусом та языком (за Е. Кошеріу)

лером, Е. Кошеріу запропонував власну схему, що, на його погляд, найточніше відбиває концепцію Ф. де Соссюра.

¹ У перекладі цей термін звучить як «мовна діяльність».

² Що в перекладі означає «мовна побудова».

Визначаючи *систему* як «ідеальні структури, які утворюють обов'язкові функціональні опозиції», під *нормою* Е. Кошеріу розуміє мовні «структури», що є постійними, нормативними й традиційними для певної спільноти [22, с. 249]. Як зазначає науковець, норма може змінюватися залежно від меж певної спільноти, які встановлюються на підставі традиції [22, с. 250]. «Отже, – веде далі дослідник, – одній і тій самій *системі* може відповідати ціла низка *норм*» [22, с. 250]. Окрім того, між конкретним говорінням і соціальною нормою, на думку Е. Кошеріу, може бути вставлена *індивідуальна норма*, «що являє собою абстракцію, з котрої вилучаються лише цілком виняткові та випадкові елементи говоріння, але зберігається все те, що є повторенням, постійною моделлю в мовних актах того чи того індивідуума» [22, с. 250].

На думку іншого дослідника, М. Кочергана, «мовна норма існує в будь-якому колективі, оскільки в кожному колективі є свій мовний еталон, зразок» [13, с. 302]. І далі: «Таким еталоном чи «мовним ідеалом» можуть бути найрізноманітніші категорії: «як у школі», «як по радіо», «як усі», «як наші», «як пан Іван» тощо. Психологічно мовні норми є обов'язковими для всіх членів колективу, при цьому такі норми можуть не збігатися з літературними» [13, с. 302].

Цілком очевидним є той факт, що індивідуум, який, з одного боку, є членом певного мовного колективу, а з іншого, репрезентантом діалектної (ширше – загальнонародної) і/або літературної норми, у своїй щоденній мовній практиці реалізує саме ті мовні моделі, які є постійновживаними, традиційними, або ж нормативними.

На нашу думку, поняття *індивідуальної норми* певним чином корелює із розумінням такого поняття, як «індивідуальний стиль», або «ідіолект». Усвідомлення сучасними мовознавцями останнього поняття допоможе нам зрозуміти й точніше сформулювати визначення індивідуальної норми. Так, згідно зі «Словником американської лінгвістичної термінології» Е. Хемпа, ідіолект – це «вся сукупність можливих висловлювань одного носія мови, що використовує в даний момент мову для взаємодії з іншим носієм мови» [див.: 21, с. 77]. За «Коротким тлумачним словни-

ком лінгвістичних термінів», ідіолект – це «мовна практика окремого носія мови; сукупність формальних і стилістичних ознак, що вирізняють індивідуальну мову» [7, с. 67]. Слідом за В. Щукіним, В. Волощук визначає ідіолект як «систему мовних засобів індивіда, що формується на основі засвоєння мови і розвивається в процесі життєдіяльності даного індивідуума» [3, с. 8].

Отже, на основі усвідомлення індивідуальної норми Е. Кошеріу, а також розуміння ідіолекту сучасними мовознавцями, пропонуємо власне визначення четвертого типу норми: *індивідуальна норма* – це сукупність традиційних для певного індивідуума мовних засобів, що їх постійно уживає мовець для задоволення своїх комунікативних потреб у конкретний період розвитку певного суспільства.

Індивідуальній нормі, яка є складовою кожного з різновидів мовної норми, притаманні майже такі самі характеристики, що й іншим трьом видам норм, а саме:

– індивідуальна норма формується на тлі діалектної норми, вона може еволюціонувати, убираючи в себе норми загальнонародної та/або літературної мови;

– час від часу індивідуальна норма змінюється (оновлюється), через те що постійно виникають нові мовні одиниці й конструкції;

– вона відповідає системі й нормі мови;

– індивідуальна норма, як правило, допасовується до норм певного мовного колективу;

– вона відзначається варіантністю.

Проаналізований матеріал дозволяє зробити висновок про те, що виокремлення індивідуальної норми є доцільним і потрібним, адже її вивчення допомагає повніше зрозуміти сутність мовної норми в цілому.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Бюлер К.** Теория языка / Карл Бюлер. – М.: Прогресс, 1993. – 501 с.
2. **Вакуленко С. В.** До питання про відтворення українською мовою лінгвістичної термінології Ф. де Соссюра / С. В. Ваку-

- ленко // Филологический анализ: Теория, методика, практика: [межрегион. сб. науч. стат.]. – Киев; Днепропетровск; Херсон, 1995. – Вып. 7. – С. 140–147.
3. **Волощук В. І.** Індивідуальний авторський стиль, ідіолект, ідіостиль: питання термінології / В. І. Волощук // Філологія. Літературознавство [наук. праці]. – Видання ЧДУ ім. П. Могили, 2008. – Вип. 79, т. № 92. – С. 5–8.
 4. **Гринчишин Д.** Словник-довідник з культури української мови / Гринчишин Д., Капелюшний А., Сербенська О., Терлак З. – Львів, 1996. – 368 с.
 5. **Дорошенко С. І.** Основи культури і техніки усного мовлення: [навч. посіб.] / С. І. Дорошенко. – [2-е вид., перероб. і доп.] – Х.: ОВС, 2002. – 144 с.
 6. **Єрмоленко С. Я.** Норма мовна / С. Я. Єрмоленко // Українська мова. Енциклопедія / редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголова), М. П. Зяблюк та ін. – К.: Укр. енцикл., 2004. – С. 420–421.
 7. **Єрмоленко С. Я.** Українська мова: Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / С. Я. Єрмоленко, С. П. Бирик, О. Г. Тодор. – К.: Либідь, 2001. – 224 с.
 8. **Єрмоленко С. Я.** Культура української мови: [довідник] / С. Я. Єрмоленко, Н. Я. Дзюбишина-Мельник. – К.: Либідь, 1990. – 304 с.
 9. **Жовтобрюх М. А.** Про один теоретичний аспект культури української мови / М. А. Жовтобрюх // Мовознавство. – 1967. – № 3. – С. 53–60.
 10. **Жовтобрюх М. А.** Українська літературна мова / М. А. Жовтобрюх. – К.: Наук. думка, 1984. – 256 с.
 11. **Коваль А.** Слово про слово / А. Коваль. – К.: Рад. школа, 1986. – 384 с.
 12. **Косериу Э.** Синхрония, диахрония и история / Э. Косериу // Новое в лингвистике: [сб. трудов]. – М.: Прогресс, 1963. – Вып. 3. – С. 143–343.
 13. **Кочерган М. П.** Загальне мовознавство: [підруч. для вузів] / М. П. Кочерган. – К.: Академія, 1999. – 287 с.
 14. **Москаленко А. А.** Нормалізація української літературної мови: [бібліограф. показ. мат. на допом. наук. та уч. роботі] /

- А. А. Москаленко; ред. кол.: проф. С. П. Бевзенко та ін. – О., 1974. – 86 с.
15. **Муромцева О. Г.** Культура мови вчителя. Курс лекцій [навч. посіб. для вузів] / О. Г. Муромцева, В. Ф. Жовтобрюх / за ред. О. Г. Муромцевої. – Х.: Гриф, 1998. – 206 с.
 16. **Пилинський М. М.** Мовна норма і стиль / М. М. Пилинський. – К.: Наук. думка, 1976. – 288 с.
 17. **Сосюр Ф. де.** Курс загальної лінгвістики / Ф. де Сосюр; пер. з фр. А. Корнійчук, К. Тищенко. – К.: Основи, 1998. – 324 с.
 18. **Струганець Л.** Динаміка лексичних норм української літературної мови ХХ ст. / Л. Струганець. – Тернопіль: Астон, 2002. – 352 с.
 19. **Струганець Л. В.** Культура української мови і мовна особистість учителя: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова» / Л. В. Струганець. – К., 1996. – 22 с.
 20. **Франко З. Т.** Нормалізація української мови / З. Т. Франко // Культура слова. – К., 1981. – № 20. – С. 14–15.
 21. **Щукин В. Г.** О лингвистическом содержании понятия идиолект / В. Г. Щукин // Лингвистика и модели речевого поведения. – Л.: Ленингр. ун-т, 1984. – С. 76–85.
 22. **Coseriu E.** Sistema, norma e «parola» / E. Coseriu // Studi linguistici in onore di Vittore Pisani / A cura di G. Bolognesi et al.]. – Brescia: Paideia, 1969. – Vol. I. – P. 235–253.

Надійшла до редколегії 20.08.2012

ЛЕКСИЧНІ ЗАСОБИ МОВЛЕННЄВОГО МАНІПУЛЮВАННЯ

Розглядається проблема мовленнєвого маніпулювання на лексичному рівні. Досліджено функціонування прагматично навантажених лексичних груп, штампів, міфів й введення експерта.

Ключові слова: прагматично навантажені лексичні групи, штампи, міфи й введення експерта.

Рассматривается проблема речевого манипулирования на лексическом уровне. Рассматривается функционирование прагматически нагруженных лексических групп, штампов, мифов и введение эксперта.

Ключевые слова: функционирование прагматически нагруженных лексических групп, штампов, мифов и введение эксперта.

The article deals with the problem of speech manipulation on the lexical level. It considers the functioning of the pragmatically loaded lexical groups, dies, myths, and the introduction of an expert.

Key words: the functioning of the pragmatically loaded lexical groups, dies, myths, and the introduction of an expert.

Найчастіше термін «мовленнєве маніпулювання» розглядають у контексті мовного спілкування в системі засобів масової інформації чи агітаційному виступі безпосередньо перед аудиторією. У ширшому розумінні трактують як мовленнєве спілкування, коли один з комунікантів розглядає себе як суб'єкт впливу, уважаючи співрозмовника об'єктом: «мовленнєвий вплив у широкому розумінні ототожнюється з мовленнєвим спілкуванням загалом, що відбувається через те, що в будь-якому мовленнєвому спілкуванні комуніканти прагнуть досягти певних позамовленнєвих цілей, які в результаті призводять до регуляції діяльності співрозмовника» [3, с. 88]. Саме слово «маніпуляція» походить від латинського *manipulare*, у своєму первинному змісті означає в цілком позитивному смислі «керувати», «керувати, знаючи справу», «допомагати» тощо. У сучасній літературі під маніпуляцією розуміють мистецтво керувати поведінкою людей за допомогою цілеспрямованого впливу на суспільну психологію, на свідомість та інстинкти людини [3, с. 82].

Розглядом цієї проблеми нині переймається чимало вчених. Наприклад, лінгвіст А. Данилова вивчає мовне маніпулювання як «прихований мовний вплив на адресата, що навмисне вводить його в оману стосовно змісту чи задуму мовлення, який здійснюється на трьох рівнях: індивідуальному, груповому й масовому. Визначальним фактором і, відповідно, інтенціональним підґрунтям маніпулювання є некритичне сприйняття інформації адресатом» [2, с. 12]. Мовознавець Н. Петрова розглядає феномен мовленнєвої агресії як форму «мовленнєвої поведінки, націленої на образу чи навмисне завдання шкоди людині, групі людей, організації чи суспільству взагалі» [9].

Іноколи термін «маніпулювання» може співвідноситися певним чином з терміном «ідеологія». Так, дослідник В. Кулик говорить про «текстові рівні ідеологічного впливу» [7, с. 66], розуміючи ідеології як будь-які уявлення (системи уявлень), не поділяючи їх на добрі чи погані, правильні й хибні [7, с. 39].

Аналіз мовних засобів із точки зору їхнього впливу на сприйняття світу отримав значний розвиток у дещо неочікуваній на перший погляд галузі – у феміністичній літературі та інших дослідженнях, що розглядають проблему так званого лінгвістичного сексизму.

Понятійний апарат аналізу й систематизації способів впливу слова на свідомість включає такі поняття: риторика, маніпулювання свідомістю, пропаганда, мовна демагогія, брейнуошинг, нейролінгвістичне програмування, сугестія, піар.

Нас цікавить суто мовознавчий бік питання. Серед багатьох аспектів мовного маніпулювання, що стають предметом вивчення лінгвістів, зупинимось на лексичних засобах впливу на громадську свідомість.

Лексичний інвентар мовленнєвого маніпулювання складають синонімія, евфемізми й дисфемізми, зміна асоціативного поля, кодифікованого у словниках стандартних асоціацій та психолінгвістичних дослідженнях (слово-стимул і слова-асоціати), спрощення (прийом мовного впливу на свідомість, що становить вербальну примітивізацію описуваного історичного факту), прийом замовчування, специфічне вживання власних імен, уведення історичних паралелей тощо.

Мета цієї студії – розглянути особливості функціонування в маніпулятивному дискурсі таких лексичних засобів, як прагма-

тично навантажені лексичні групи, штампи, міфи й уведення експерта.

Потенціал впливу лексики полягає в уявленні про розширеність, невизначеність та абстрактність слова. Ідеологічно навантажена лексика зазвичай належить до політичної аргументації (до політичного дискурсу), семантично «красива» лексика – вагомий компонент рекламного повідомлення. Елементи мовного маніпулювання, звісно ж, присутні й у навчанні та вихованні. Судочинство змагального типу також сприяло розвитку мовного маніпулювання ще з часів виходу книжки П. С. Проховщикова (П. Сергеїча) «Искусство речи на суде», уперше надрукованої 1910 року. Ще одна галузь, поки що мало розвинена в Україні, у якій використовують мовленнєве маніпулювання, – психотерапія, адже психотерапевтичний сеанс проводиться у формі діалогу з пацієнтом, таким чином мову використовують як тонкий інструмент лікувального впливу на свідомість. Подібний до медичного дискурс – бесіда зі сповідальником, а також найближчими друзями тощо. Крім того, не буде помилковим твердження, що й усі види словесних мистецтв, зокрема література, удаються до тих чи інших маніпулятивних прийомів.

Лексико-семантичні прийоми маніпулювання ґрунтуються на тому, що мовні вирази не позначають явища дійсності, а інтерпретують їх, співвідносячи з мовним стандартом. «Навіть залишаючись у межах чистого інформування, ми змушені констатувати наявність у сигніфікативному шарі змісту мовних виразів великої кількості компонентів, що сприймаються на інтуїтивному рівні, але погано підлягають експлікації» [3, с. 90].

Прагматично навантажені лексичні групи – це образи й поняття, що конструюються в ЗМІ за допомогою лексико-граматичних засобів і повторюються у великій кількості друкованих видань з метою досягнення певної реакції реципієнта [2, с. 90]. Найчастіше це категорії страху та паніки, опозиція «*ворог – герой*» тощо.

Доречно говорити про прагматично навантажені лексичні групи в системі когнітивної лінгвістики, ключовою одиницею якої є концепт. Концепт розуміємо як конгломерат семантичних полів, розширених культурно-філософськими значеннями так, що лексеми в структурі концепту об'єднані не однією, а кількома

сполученими між собою семами. Концептом можуть стати лише такі семантичні поля, які номінують суспільно важливі для певного етносу й людства в цілому поняття, що дають змогу значенням перейти від співвідносного їм фрагменту дійсності до сфери ідеального, тобто духовно-ментального.

На сьогодні прагматично навантаженими лексичними групами, або ж концептами, для українського суспільства є *Україна, незалежність, Європа, вороги, добробут* тощо.

Штампи. Пропонуємо розширити погляд на таке лексичне явище, як штампи. Найчастіше їх використовують як універсальні істини, що не потребують доказів. Гадаємо, що нині про штампи доречно говорити в контексті інтертекстуальності, адже часто штампи породжуються як зафіксовані в узусі цитати. «Цитатне мислення – побіжний результат загальнотеоретичних уявлень структуралізму й раннього постструктуралізму з їхньою настановою на принцип інтертекстуальності, який у свою чергу оформився у філософсько-теоретичному плані як постулат смерті суб'єкта, а при аналізі конкретного художнього твору – як постулат смерті автора. Цитатне мислення виникло в результаті критичного осмислення широко поширеної художньої практики, що захопила всі види мистецтва в останній третині ХХ ст.» [4, с. 335].

Таким чином, термін «штамп» може корелювати з терміном «прецедентний фрагмент», що його вживають у лінгвістиці для загального найменування цитат, які використовують як «текст у тексті» для виконання особливих виражально-зображувальних і оціночно-сміслових функцій [6, с. 170–171].

До числа прецедентних фрагментів належать тексти, що мають такі властивості: а) вони добре відомі представникам національно-лінгвокультурного загалу; б) вони актуальні у пізнавальному й емоційному плані; в) до них часто звертаються [6, с. 170]. Прецедентні феномени відіграють роль еталону культури, функціонують як згорнуті метафори, виступають як символ певної ситуації тощо. Різновиди прецедентних феноменів: прецедентна ситуація («з корабля на бал»), прецедентне ім'я (*Кобзар, Мазепа, Бандера*), прецедентне висловлювання (*Що робити? Хто винен?; Згадайте незлим тихим словом; Разом нас багато – нас не подолати*) тощо.

Міфи. Під «міфом» будемо розуміти не класичні визначення, запропоновані свого часу класиками психоаналізу, а різновид

інформації, що впливає на формування громадської думки. Говорячи про міф не як про певну матрицю людського підсвідомого, а як про загальноприйняті уявлення певного суспільства в певному часовому зрізі, наближаємо розуміння цього слова до змістового наповнення лексеми «чутки». Чутки є важливим фактором формування громадської думки, іміджу особистості, організації, підприємства. Вони є своєрідним «кривим дзеркалом», у якому відображено всі наявні настанови, стереотипи, уявлення, очікування людей. Чутки можуть нести суттєве деструктивне начало. На тлі чуток може народжуватися паніка, дезорганізація роботи життєво важливих технологічних циклів. Вони часто серйозно компрометують політичних лідерів, органи державного управління, правозахисні органи, армію тощо. На загал, чутки можна визначити як усну інформацію з непевним ступенем достовірності, яка стихійно передається, стосується важливих для учасників комунікації явищ і відповідає їхнім потребам та інтересам.

Саме такий тип інформації, актуальної на певний момент часу для суспільства, який відповідає його, суспільства, емоційним, інформаційним і політичним потребам, може стати ефективним засобом мовленнєвого маніпулювання. Міфологізація дійсності компенсує такі потреби людей, як брак інформації з нагальних питань, заповнення емоційної недостатності, ствердження індивіда в групі, психологічний захист особистості.

Введення експерта. Йдеться про те, що в класичній риторичі має назву «третя сторона». Який би досвід, освіту й знання не мала людина, її інформаційний багаж завжди буде меншим від колективного. Тому й спрацьовує механізм психологічного «приєднання», коли власну думку підкріплює згода з нею інших людей. Таке посилення на авторитети, пошук підтримки з боку відомих, видатних, визнаних особистостей, колективів професіоналів і навіть міфологічних істот і має назву «введення експерта».

Усі дослідники одностайні в тім, що процес маніпулювання має прихований, анонімний характер. «Мовленнєве (мовне) маніпулювання – це вид мовленнєвого впливу, що використовується для прихованого впровадження у психіку адресата цілей, бажань, намірів, ставлень чи настанов, які не збігаються з тими, які має адресат на цей момент. В основу мовленнєвого маніпулювання покладено такі психологічні й психолінгвістичні механізми, які змушують адресата некритично сприймати мовленнєве повідом-

лення, сприяють виникненню в його свідомості певних ілюзій й оман, провокують його на здійснення вигідних для маніпулятора вчинків» [8, с. 566].

Мовленнєві імплікатури – ідеї, безпосередньо не висловлені в тексті, але такі, що виводяться з нього на основі загальних законів мовленнєвого спілкування [1, с. 463].

Часто міксація семантичних колоритів і різнорідної лексики в одному тексті стає одним із маніпулятивних засобів мовної комунікації. Розглянемо на прикладі:

«Мова подібна до флори, значною мірою – це природний феномен. Певній території в кожну дану кліматичну епоху відповідає певний рослинний ансамбль, а в кожну історичну епоху – певна вимова приголосних й звуковий посил, певна коренева й інтонаційна система, певна структуральність, себто, – певна мова. Інша тут не буде повноцінно рости.

Якщо нам закидають, що все у нас обмежується балачками, слід зосередитись на балачках: на інтонації, приголосних і словниковому запасі. Освіта не буває закінченою, казав Куринський. Необхідно раптом усвідомити катастрофічну нестачу власної освіти, біль від цього і почати проголошувати, декламувати, зосередитись на тональних аспектах мови. Це – найлегший спосіб досягти прориву. Я, наприклад, часто читаю проповіді ближнім з єдиною метою – поставити базар, себто вдосконалитись у демагогії.

Свого часу Сократ постійно бачив той самий сон, ніби якийсь голос з неба говорить йому: займайся музикою, Сократе, вдосконалюйся в ній.

Я хотів би наснитися Вам зі словами: займайся висловленням, негіднику, вдосконалюйся в ньому.

Давно помічено, що збіднення, зблякання мови, безумовно, є наслідком прогресу. Більш примітивні суспільства мають багатшу мову – мову з багатшою технічною базою – більше граматичних форм, більше синонімів, більший словниковий запас.

Майже ідеальна за своєю технічною простотою англійська мова раніше мала більше часових форм, розділення на «ти» і «Ви», безліч інших зайвостей. З розвитком цивілізації мова поступаєть-ся математичній мові, образ – числу, подібно до інших фізіологічних функцій, які змінюють своє значення. Раніше їжу «вкуша-

ли», потім нею вечеряли, сьогодні її споживають, завтра – вводитимуть внутривенно.

Понти є підставою політики, а відтак будь-якого людського співжиття. В політиці, в бізнесі, в бандитизмі, часто навіть у війні 90 % успіху здобувають артистичні якості, добре поставлений базар, вміння говорити.

Зрештою, людина – це вішалка для язика» [5].

Уплив цього тексту на емоційну сферу та свідомість читачів досягається завдяки дихотомії двох стилів – наукового й розмовного. Терміни «флора», «феномен», «територія», «кліматична епоха», «рослинний ансамбль», «структуральність» ужито поряд з розмовними лексемами «балачки», «негідник», «бандитизм», навіть сленговими «понти» й розмовною метафорою «вішалка для язика». Автор тексту навмисне протиставляє ці функціональні стилі, уживаючи їх в опозиції, поєднуючи в одному реченні: «читаю проповіді ближнім з єдиною метою – поставити базар». Градування стилів наочно продемонстровано в реченні: «Раніше їжу «вкушали», потім нею вечеряли, сьогодні її споживають, завтра – вводитимуть внутривенно» – унаочнено діахронію стилістичного розвитку від високого штилю до сучасної технократичності мови. Таким чином досягається семантичний дисонанс усього тексту, що засвідчує іронію.

Зрозуміло, що «прочитання» будь-якого тексту залежить від реципієнта. Про це говорив російський мовознавець Б. Гаспаров, створюючи свою теорію комунікативних фрагментів, які визначав як відрізки різної довжини, які зберігаються в пам'яті мовця як стаціонарні частки його мовного досвіду і якими він оперує під час створення й інтерпретації висловлювань. Очевидно, таке тлумачення співвідноситься із терміном «прецедентні фрагменти», про які йшлося вище.

Таким чином, теорія мовного (мовленнєвого) маніпулювання ґрунтується на риторичних тактиках непрямого впливу на адресата. Непрямі тактики мовленнєвого впливу вивчав третій розділ риторики – елокуція, у якому було розроблено теорію фігур. Загальний принцип побудови непрямої тактики мовленнєвого впливу базується на тому, що слухачеві пропонують загадку певної складності, розв'язавши яку, він не тільки отримає уявлення про зміст повідомлення, а й здогадається, чому повідомлення побудовано непрямо.

Згадаймо відому тезу в лінгвістиці: кожна галузь мовленнєвого спілкування (діалектне, жаргонне, просторічне вживання слів; розмовна мова, книжна мова), стилі книжно-літературної мови й жанри цих стилів, що існують у письмовій формі як ієрархічні системи, закріплені за певною соціальною сферою, мають особливу систему мовних засобів, яка здатна впливати на сприйняття.

На рівні речення й тексту можна говорити про такі прийоми мовного маніпулювання, як повтор, паралельні конструкції, градація. На рівні формальної логіки – підміна аргументу, перенесення смислового акценту. Ці питання і становлять перспективу дослідження.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Булыгина Е. Ю.** Языковая концептуализация мира / Ю. Е. Булыгина, А. Д. Шмелев. – М.: Языки русской культуры, 1999. – 896 с.
2. **Данилова А. А.** Манипулирование словом в средствах массовой информации / А. А. Данилова. – М.: Добросвет, Издательство КДУ, 2009. – 234 с.
3. **Зирка В. В.** Манипулятивные игры в рекламе: Лингвистический аспект / В. В. Зирка. – М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2010. – 256 с.
4. **Ильин И. П.** Постмодернизм. Словарь терминов / И. П. Ильин. – М.: Интрада, 2001. – 384 с.
5. **Корчинський Д.** Письменники про мову й освіту / Д. Корчинський // Урок української. – 2002. – № 9. – С. 8.
6. **Красных В. В.** «Свой» среди «чужих»: миф или реальность? / В. В. Красных. – М.: Гнозис, 2003. – 375 с.
7. **Кулик В.** Дискурс українських медій: ідентичності, ідеології, владні стосунки / В. Кулик. – К.: Критика, 2010. – 655 с.
8. **Культура** русской речи: энциклопедический словарь-справочник / [под ред. Л. Ю. Иванова, А. П. Сквородникова, Е. Н. Ширяева и др.]. – М.: Флинта, Наука, 2003. – 840 с.
9. **Петрова Н. Е.** Язык современных СМИ: средства речевой агрессии: [учеб. пособие] / Н. Е. Петрова, Л. В. Рацибурская. – М.: Флинта, Наука, 2011. – 160 с.

Надійшла до редколегії 29.08.2012

ГРАМАТИЧНА Й ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНА ОРГАНІЗАЦІЯ НЕПРЯМИХ СПОНУКАЛЬНИХ ВИСЛОВЛЕНЬ З ДІЄСЛОВАМИ ДІЙСНОГО СПОСОБУ

Проаналізовано непрямі спонукальні висловлення з дієсловами дійсного способу; досліджено засоби експліцитного й імпліцитного вираження спонукального значення; доведено роль контексту для сприйняття висловлень без форм імперативу як спонукальних.

Ключові слова: спонукальність, непрямі спонукальні висловлення, експліцитний, імпліцитний

Проанализированы косвенные побудительные высказывания с глаголами в изъявительном наклонении; исследованы средства эксплицитного и имплицитного выражения побудительного значения; доказана роль контекста в восприятии неимперативных высказываний как побудительных.

Ключевые слова: побуждение, косвенные побудительные высказывания, эксплицитный, имплицитный.

In the article the indirect illocutions with the indicative verbs are analyzed; the ways of explicit and implicit illocution are studied; the impotence of the context for understanding the illocutions that don't have imperative verb forms is proved.

Key words: illocution, indirect illocutions, explicit, implicit.

Об'єктом дослідження в цій статті є непрямі спонукальні висловлення сучасної української мови, тобто ті, що виражають спонукування поза формами наказового способу дієслова.

Метою статті є аналіз граматичних і лексико-семантичних засобів вираження спонукальної модальності в непрямих висловленнях із дієсловом-присудком дійсного способу.

Упродовж певного часу в мовознавстві панувало розуміння спонукальності як значення наказової форми дієслова, тому й речення, що містили дієслово-присудок в імперативі, були названі спонукальними. Але звернення до спонукування як семантичної категорії дало усвідомлення того, що спонукальне значення не тотожне способовому значенню дієслова, категорії морфологічній, хоча вона й становить типовий і досить поширений засіб його вираження. Поряд із цим було виявлено й описано факти

транспозиційного вживання способових форм. Так, було встановлено, що імперативні форми можуть виражати не лише значення спонування, а й, наприклад, умовне значення:

Скинь з нього окуляри, кинь дві розбійницькі іскри в очі – тай матимеш готовий образ дяка-пиворіза (М. Стельмах).

Дієслова ж умовного й дійсного способів, навпаки, можуть набувати спонукального значення:

– *Ганю, **принесеш** ще одну склянку кави* (Б. Лепкий);
 – *Хоча б коли до нас у гості **прийшли** онуків відвідати* (Гр. Тютюнник).

Такі приклади широко засвідчені в розмовному мовленні, у художньому й у публіцистичному стилях.

У системі способів дієслова ірреальні способи завжди протиставлялися реальному – дійсному – способу, основне призначення якого – відображення дії реальної, яка відбувається (теперішній час), відбувалася (минулий час) або відбуватиметься (майбутній час). Однак під час дослідження було з'ясовано, що дієслова дійсного способу також уживаються в ірреальному – спонукальному – значенні. У зв'язку з цим виникає питання про те, що в семантиці цього реального способу сприяє його транспозиції до сфери ірреального, а також про те, які риси лексико-граматичної організації висловлень це забезпечують.

Як показали спостереження, спонукального значення набувають передусім дієслова майбутнього часу. Висловлення з дієсловами дійсного способу майбутнього часу на позначення різних відтінків наказовості досить поширені в українській мові. У лінгвістичній літературі такі конструкції отримали назву «непрямих», або «некатегоріальних», імперативних висловлень (Беляєва О. І., Бондарко О. В., Васильєв Л. Г., Вежбицька А. С., Почепцов Г. Г., Серль Дж., Вандервекен Д.). Їхня сутність визначається тим, що, призначені для відображення реальної дійсності у формах індикативу майбутнього часу, вони містять показники імперативності: футуральна індикативність слугує в них засобом вираження модальності спонування. Це пояснює здатність форм майбутнього часу формувати ірреальне значення спонування й бути досить поширеним засобом його вираження.

Найчастіше спонукальне значення властиве формам майбутнього часу дієслів 2 особи однини й множини: називаючи дію, яка відбудеться після моменту мовлення як діяльність, суб'єктом

якої є співрозмовник, мовець тим самим висловлює спонукання до здійснення цієї дії, наприклад:

Будеш співати в півчій (Б. Антоненко-Давидович);

[– Ну, то я собі йду.

Шагай ухопив його за руку.]

– **Завтра підете**, [а нині я вас не пушу] (Б. Лепкий).

Інтенсивність спонукання, тобто характеристика його як категоричного, пом'якшеного або нейтрального, зумовлюється відображеною в контексті висловлення мовленнєвою ситуацією, а саме стосунками комунікантів (їхньою залежністю/незалежністю один від одного, рівністю/нерівністю за віком, соціальним статусом тощо), а також зацікавленістю мовця і слухача у виконанні дії. Так, якщо з контексту, який містить спонукання, випливає те, що адресат підвладний мовцеві, то висловлення набуває вигляду наказу, настійної вимоги, дозволу або заборони, наприклад:

[Мати напекла ячних пампушок... Поскладала вона ті пампушки в плетений лозовий кошик та й каже:]

– **Понесеш на станцію... Правитимеш по п'ять карбованців за пампушку** (Ю. Мушкетик).

Якщо, як засвідчує контекст, учасники ситуації не залежать один від одного, то з урахуванням ставлення мовця й адресата до виконання дії, висловлення може мати вигляд прохання, запрошення, поради або пропозиції, наприклад:

[Не знаю, хто з нас довжник, а хто віритель. Але знаєте, пані, як ми зробимо?] **Порахуємося пізніше** (Б. Лепкий);

– **Переїдемо до другого покою**, – [перебила Шагаєві хазайка...
Шагай зірвався.

– **Ні, я все таки піду. Це ж, дійсно, негарно з мого боку засиджуватися так довго.]**

– **З'їсте маринованого селедця з бульбою, поп'єте чаю і підете** (Б. Лепкий).

Пом'якшене спонукання (для вираження прохання, благання, а також у ситуації, коли мовець залежить від волі адресата) створюється вживанням у висловленні, крім дієслів майбутнього часу 2 особи однини, також модального вставного слова *може*. Таке висловлення, як правило, має питальну інтонацію:

– **Може, поснідаємо разом?** (Ю. Мушкетик);

– **Може, дочко, поможеш нам?** (І. Нечуй-Левицький).

Під час планування людиною своєї діяльності, поведінки, майбутнього життя те, що буде реалізовано після моменту мовлення в певній послідовності, у той чи інший спосіб, упродовж певного часу, у тому чи іншому місці тощо, тобто те, що на момент мовлення є нереальним, звичайно позначається дієслівними формами саме майбутнього часу індикатива, способу реального. Якщо, послуговуючись, формами 1 особи однини, мовець планує власні дії, то вживання форм 2 особи однини (множини) відображає процес планування «за іншого» («за інших»), тобто того, що буде робити слухач. Саме завдяки цьому висловлення набуває значення спонукального. Зрозуміло, що дієслівним формам індикатива у 1 особі однини не властива функція вираження спонукування. На відміну від форм 2 особи вони називають дію самого мовця, що суперечить ідеї спонукування. Ця форма неможлива й у прямому спонукальному висловленні: дієслова в імперативі не мають форм 1 особи однини.

Що ж до дієслівних форм 1 особи множини, то в наказовому способі вони, як відомо, набувають значення заклику або запрошення до спільної дії:

Заспіваймо пісню веселеньку... (народна творчість).

Таке значення особової форми, коли мовець об'єднується зі слухачем, можна назвати соціативними. Те саме спостерігаємо також у висловленнях з формою 1 особи множини в індикативі: у структурі непрямого висловлення вона набуває значення відповідної форми наказового способу (пор. *Сядемо!* – *Сідаймо!*) і позначає запрошення до спільної дії, іноді – домовленість про здійснення чогось, наприклад:

Будемо йти вже (Гр. Тютюнник).

Уживання дієслів 1 особи множини у ситуації планування майбутніх дій сприймається як заклик або запрошення до спільної діяльності слухача з мовцем, автором висловлення:

– *Сходимо на базар, тоді будемо лаштувати сніданок, [бо в моєму холодильнику нічогосінько. Ти згодна, ясочко]*? (Гр. Тютюнник),

пор.: *Сходимо на базар й влаштуймо сніданок.*

Коли ж відображувана ситуація виявляє нерівність комунікантів, коли той, до кого звертається мовець, за своїм статусом зобов'язаний виконувати його наказ, слухатися в усьому, спо-

нукання у формі 1 особи множини сприймається інакше: не як заклик до спільної дії, а як наказ, прохання, інструкція, адресовані співрозмовникові (співрозмовникам). Проілюструємо це прикладом:

[*Старенька вчителька Матильда Петрівна ходила поміж партами і повільно говорила:*] «А сьогодні, діти, ми **будемо малювати** перегнійний горшечок»... [Діти почали малювати] (Гр. Тютюнник).

У цьому випадку соціативне значення набуває вигляду квазісоціативного: «ми» означає «мовець і слухач (слухачі)», тоді як йдеться про виконання дії лише слухачем (слухачами). Таке специфічне вживання дієслівних форм 1 особи множини характерне також для інших індикативних форм, наприклад, форм теперішнього й минулого часу, позбавлених спонукального значення. Воно відоме як засіб вираження довірливого ставлення до співрозмовника (співрозмовників), навіть співчуття до нього (них). Тому такі дієслівні форми доречні в зверненнях до дитини, до хворого і т. ін.: *Як ми гарно малюємо!*; *Як ми гарно намалювали!* *Як ми вже ходимо!*; *Ми з'їли всю кашку!*; *Ми виглядаємо сьогодні набагато краще*; *Як ми себе почуваємо?*

Уживання таких дієслів у формі майбутнього часу одразу надає їм значення спонукування, наприклад:

- *А тепер **питимемо** молочко* (з усного мовлення);
- ***Покажемо** язика!* (з усного мовлення).

Форми майбутнього часу можуть уживатися також у складнопідрядних реченнях умови, наприклад:

– *Якщо **поможеш** у горі моїм, нічого для тебе й онука твого не пошкодую* (В. Дрозд).

Дієслівна форма *поможеш* функціонує в складі підрядного речення умови як аналог форми умовного способу, більш поширеної у цій синтаксичній позиції, пор.: *Якщо поміг би у горі моїм, нічого для тебе й онука твого не пошкодував би*.

Дію, до якої спонукає мовець, виражено в підрядній частині, пор.: *Поможи у горі моїм*. Сприйманню ж її змісту як спонукального сприяє вираження в головній частині наведеного речення ситуації, привабливої для слухача. Зміст підрядної частини звучить для нього як заохочення (...*нічого для тебе й онука твого не пошкодую*). Зрозуміло, що в мові функціонують спону-

кальні висловлення-конверсиви: *Якщо не допоможеш у горі моїм.* У цьому випадку головна частина речення буде відображати ситуацію небажану, навіть небезпечну для слухача і буде сприйматися як погроза. Оскільки умовно-наслідкові значення можуть виражатися не тільки в структурі складнопідрядних речень умови, а також в інших складних конструкціях, то за наявності описаних семантичних ознак вони також функціонують як непрямі спонукання. Серед таких конструкцій необхідно назвати займенниково-співвідносні речення на зразок:

Стрілятиму в першого, хто з місця зрушить (Гр. Тютюнник);
Хто відгадає, тому приз (з усного мовлення).

Те ж саме семантичне відношення виникає також між частинами безсполучникових речень, які також функціонують як непрямі спонукання:

- *Зробиш як скажу – будеш мені дякувати* (з усного мовлення);
- *Не скажеш – пошкодуєш* (з усного мовлення);
- *Пане Семаківський! Ще слово – і...*
- *І обпарите мене?*
- *Ні. Але не дістанете кави* (Б. Лепкий).

Отже, футуральний індикатив у тій частині складної конструкції, яка має значення умови, набуває значення умовного способу (*поможеш = помогла б*), а конструкція в цілому осмислюється як спонукання до виконання дії, названої цією індикативною формою.

Як відзначалося, регулярне функціонування дієслів майбутнього часу, тобто форм дійсного, отже, реального способу, замість форм імператива, способу ірреального, можливе завдяки особливості їхнього значення: вони репрезентують як реальне те, що на момент мовлення ще не є таким. За цією властивістю форми майбутнього часу протиставлені формам теперішнього і минулого (давноминулого) часу. Це й пояснює той факт, що всі інші часові форми, крім форм майбутнього часу, рідше вживаються в структурі непрямих спонукальних висловлень. Не пристосовані до вираження імперативного значення, вони формують лише окремі стилістично марковані варіанти непрямих спонукальних висловлень.

Так, непряме спонукання виражають висловлення з діє-

словами у формі минулого часу, що називають дію, яка мовбито відбулася, тим самим вимагаючи термінового її виконання, наприклад:

– **Взяли**, хлопці, ящики – **пішли!** (Ю. Смолич).

Таке вживання форм минулого часу описано в працях з морфології, а також згадується в синтаксисі – у зв'язку з аналізом дієслова-присудка – й відоме як явище транспозиції вживання форм минулого часу в значенні імператива (А. П. Коваль, І. Г. Чередниченко, О. С. Шевчук). Подібні висловлення належать до розмовного стилю мовлення. Кількість відтінків спонукального значення, виражених формами минулого часу, обмежена: це може бути або запрошення до спільної дії, або наказ виконати її (часто з відтінком згрубілості), як у прикладах:

– Ну, – сказав він до Сергуні, **почали**, чи що? (Гр. Тютюнник);
[Вовк не відступався, але й не наступав, а стояв – наче тішився...]

– Ану **пішов** геть, собака! **Пішов**, кажу! (Гр. Тютюнник).

У граматичних працях висловлюється думка про те, що тільки окремі семантичні групи дієслів можуть уживатися в спонукальних висловленнях у формі минулого часу: це дієслова, які позначають рух [2, с. 36], і дієслова, які виражають початкову фазу односпрямованого руху [1, с. 143–144]. Але, як довів аналіз непрямих спонукальних висловлень, імперативного значення можуть набувати також дієслова, що належать до інших семантичних груп. Такі висловлення, як правило, спонукають до термінового виконання дії співрозмовником (співрозмовниками), що підтверджується наявністю в їх структурі синтаксичної позиції для лексем-інтенсифікаторів *швидко*, *швиденько*, *зараз же*, *скоренько*, *скоріше* тощо, наприклад:

– Швиденько **відкрили** зошити й **записали** тему! (з усного мовлення);

– Зараз же **надів** шапку! (з усного мовлення).

Належність висловлень цього типу, як і інших спонукальних висловлень з дієслівними формами минулого часу, до розмовного стилю мовлення є очевидною. Маркером імперативного значення в таких реченнях можна вважати спонукальну інтонацію й незаміщеність позиції підмета іменника на позначення діяча або займенника 3 особи (пор.: *Учні швиденько відкрили зошити й записали тему; Вони швиденько відкрили зошити й записали*

тему), що споріднює їх з прямими спонукальними висловленнями – означено-особовими реченнями з дієсловами у формі імператива: *Швидко відкрийте зошити й запишіть тему; Зараз же надінь шапку!*

На ступінь інтенсивності вияву спонукування впливає й сполучення дієслова минулого часу зі словом *щоб*, яке функціонує як ірреальна частка, наприклад:

– *Завтра щоб я вас тут не бачив* (Гр. Тютюнник).

Таке специфічне лексико-граматичне оформлення цих речень пояснюється їхньою похідністю від конструкцій складних: вони становлять дериват від речень, головна частина яких експлікує модус спонукування й містить перформативи на зразок *Вимагаю, щоб...; Наказую, щоб...* або форми імператива: *Зроби (зробіть) так, щоб...* Цим і пояснюється більша категоричність таких конструкцій порівняно з прямими директивами; вони використовуються мовцем у стані нервового збудження, невдоволення, роздратування, наприклад:

[– *Живи! – тицькав пальцем перед себе... – Живи! Тільки...]*
Щоб була мені шовкова! Щоб глухо мені було, як... у танку!
Щоб я більше не чув того і не бачив! (Гр. Тютюнник),
 а також у військовому середовищі для підкреслення важливості наказу:

– *Тільки щоб усе роздивився, як на долоні, – чи є гармати, скільки піхоти, розумієш?*

[– *Розумію, товаришу командир полку!*] (Б. Антоненко-Давидович).

Серед непрямих спонукальних висловлень вирізняється великий і неоднорідний за відтінками наказових значень і способами їхнього вираження клас речень із дієсловами дійсного способу у формі **теперішнього** часу. Усі висловлення цього класу можна розподілити на дві групи. У першій наказовий зміст експлікується лексично за допомогою перформативів і модальних слів (експліцитні спонукальні висловлення). Як засіб експлікації спонукування перформатив наближений до імперативної дієслівної форми, однак протиставлений їй – як лексичне граматичному. Виявляючи функціональну близькість до імперативних дієслівних форм, ці висловлення все ж належать до сфери непрямого спонукування. Завдяки своєму лексичному значенню висловлення з перформативом не тільки виражають спонукування як таке, а й екс-

плікують його характер: прохання, вимогу, наказ тощо. Це й визначає їхнє функціонування в мові як висловлень-дій.

Речення другої групи не містять ані граматичних, ані лексичних показників спонукальності: наказовий зміст виражений у їхній структурі імпліцитно. Це імпліцитні спонукальні висловлення.

На відміну від експліцитних спонукальних висловлень, в імпліцитних конструкціях імперативне значення не знаходить вираження за допомогою вербальних мовних засобів, що однак не заважає цим висловленням бути зрозумілими й інформативно достатніми.

Механізм формування імперативного значення в імпліцитних висловленнях можна схарактеризувати так: якщо один з учасників комунікації (мовець) володіє інформацією про можливість (необхідність, бажаність тощо) перетворення реальної ситуації на нову й у цьому перетворенні зацікавлений інший учасник комунікації (слухач), то своїм повідомленням про можливість (необхідність, бажаність і т. ін.) зміни певного стану речей мовець спонукає адресата до відповідних учинків. Такі спонукальні висловлення мають, як правило, значення поради, пропозиції, рекомендації, наприклад:

[*Часом зазівається дід, то вже Михась нагадає:*] – **Дідусю, ключоє на вашій!** (В. Земляк) – пор.: *Дідусю, тягніть!*;

– **Вам є лист**, [*– почув я, і серце моє враз застугоніло. Я обернувся. Вона стояла на першій сходинці й тримала конверт. Я зійшов униз, взяв протягнутого листа*] (Гр. Тютюнник) – пор.: **Візьміть листа!**

Отже, за певних умов, що вимагають типової поведінки учасників спілкування, тобто коли мотивація відповідної поведінки вже присутня або закладена в свідомості слухача, акт спонукання спрощується: мовцеві достатньо повідомити співрозмовника про певний стан речей, щоб спонукати слухача до чогось, наприклад, пропозиція обідати, як-от:

– **Обід вистіг, прошу пана!**

– [*Зараз іду*] (Б. Лепкий);

або вимога контролера до пасажирів сходити на берег:

[*Пароплав... заревів і плавко підійшов до пристані.*]

– **Хто зупиняється в Берестечку?** – **закричав кондуктор.**

– **Берестечко!**

[Канати полетіли на берег і пароплав, заклекотавши, зупинився] (М. Хвильовий).

Для успішності стереотипного мовленнєвого акту, а саме для того, щоб слухач розпізнав спонукальний намір мовця, спонукання має бути частиною сценарію, за яким взаємодіють учасники спілкування: слухач має бути готовий діяти відповідно до плану мовця і чекає від нього команди. В іншому ж випадку між співрозмовниками можливе непорозуміння, наприклад:

[Здається, я задрімав, коли це чую голос:] «Уже!»

– *[Що вже? Свободи? Реформи? – скрикнув я, схопившись і разом розплющуючи очі.]*

– *Ні, уже самовар на столі, – [відповіла мені наймичка.*

Я зітхнув і сів запарювати собі чай] (В. Самійленко).

Імпліцитні спонукання вживаються не лише в згаданих стереотипних ситуаціях. Вони можливі й за нестереотипних, нетипових умов спілкування між людьми, коли мовець відображає у своєму висловленні досить специфічну й далеко не стандартну ситуацію дійсності. Так, наприклад, в уривку:

[...Гивор став на свої передні ноги і побіг ними в степ. Татарська сторожа вклякла...

– *Гиворе, це ти чи хто? – спитали козаки.*

– *Я, – сказав Гивор.] – Козак мій Петро Самійлович Мамарига сидить в озері і дихає через очеретину.*

– *Тоді по конях, – сказали козаки* (М. Вінграновський) – репліка Гивора *Козак мій Петро Самійлович Мамарига сидить в озері і дихає через очеретину* звучить як вимога козакам визволити свого товариша, пор.: **Визволяйте Петра Мамаригу!** Про це свідчить і відповідна реакція козаків: *Тоді по конях.*

Таким чином, щоб зрозуміти імпліцитне висловлення, сприйняти його як спонукання, необхідно знати ситуацію, у якій воно вимовляється. У цьому допомагає контекст або, що можливе в усному мовленні, конситуація, які відображають її риси, релевантні для семантики висловлення. Розуміння ситуації дозволяє сприйняти мотиваційний потенціал висловлення, а отже, і його спонукальну силу. Важлива роль у цьому належить фоновим знанням учасників комунікації, які забезпечують адекватне сприйняття закладеного у висловленні комунікативного наміру мовця.

Отже, аналіз розглянутих конструкцій довів, що вони становлять виразний засіб вираження категорії спонукання, який задовольняє потреби носіїв мови в нестандартних способах мовленнєвої поведінки, що найбільш відповідають різноманітним комунікативним завданням. Виражаючи спонукання в непрямий спосіб, а саме без залучення дієслівних форм імператива, мовець може посилити експресивність висловлення, що сприяє створенню переконливої мотивації для слухача у виконанні дії, а отже, й збільшенню іллокутивної сили висловлення. Іронія, сарказм, тонкі натяки, емоційні сплески, органічні для непрямих спонукальних висловлень, визначають їх роль як конструкцій, що не тільки забезпечують процес мовної комунікації, а й надають йому естетичної цінності.

Це дослідження відкриває перспективу аналізу інших семантичних категорій в аспекті непрямих способів їх вираження, стилістичної оцінки цього явища, розгляду непрямих висловлень як конструкцій експресивного синтаксису сучасної української мови.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Храковский В. С.** Типологическая анкета для описания побудительных конструкций / В. С. Храковский // Функционально-типологические проблемы грамматики: тезисы научно-практической конференции. – Вологда, 1986.
2. **Шевчук О. С.** Семантичні можливості граматичних форм способу дієслова в сучасній українській літературній мові / О. С. Шевчук // Семантика і функції граматичних структур: [зб. наук. праць]. – К.: НМК ВО 1991. – С. 38–50.

Надійшла до редколегії 10.09.2012

ВАЛЕНТНІСТЬ ЯК СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНА КАТЕГОРІЯ ДІЄСЛОВА-ПРЕДИКАТА

Досліджується проблема валентності на тлі семантико-синтаксичної категорії дієслова-предиката.

Ключові слова: валентність, семантико-синтаксична категорія, дієслово-предикат, сполучуваність, дистрибуція.

Рассматривается проблема валентности на фоне семантико-синтаксической категории глагола-предиката.

Ключевые слова: валентность, семантико-синтаксическая категория, глагол-предикат, сочетаемость, дистрибуция.

The article deals with the problem of valency. The valency as the semantic and syntactical category of the verb-predicate has been thoroughly analysed.

Key words: valency, semantic and syntactical category, verb-predicate, combinaty, distribution.

У розрізі наукових ідей і положень сучасної граматичної науки важливе місце посідають теорії, пов'язані з валентністю мовних одиниць. Цим питанням останнім часом приділяють значну увагу теоретики-граматисти, зокрема синтаксисти, хоча й досі трактують їх неоднозначно.

Якщо донедавна валентність у лінгвістиці, зокрема в граматиці, кваліфікували як щось нове, нетрадиційне, яке, без сумніву, суттєво вплинуло на поглиблення теорії багатьох лінгвістичних категорій, понять, визначень, то зараз уже можна говорити про повноцінне утвердження теорії валентнісного підходу до вивчення мовних реальностей в україністиці (І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, А. П. Загнітко, Н. Л. Іваницька, М. І. Степаненко та ін.).

Метою пропонованої статті є аналіз валентності як семантико-синтаксичної категорії дієслова-предиката та її наукове висвітлення.

Валентність як лінгвістичну категорію вчені пов'язують із вербативом. Дієслово є «найцентральнішим членом речення» [10, с. 110], носієм валентності в реченні [32, с. 170], має найскладніші й найрізноманітніші сполучувальні можливості, передбачає компо-

нентний склад речення [9, с. 270]. Семантика дієслова-предиката набуває актуалізації залежно від того, з яким конституентом поєднується. Воно «надає сполученню особливого характеру завершеності і створює закінчене висловлення, яке не утворюється при сполученні іменника або займенника з прикметником або прислівником» [11, с. 95]. Семантико-синтаксична валентність дієслова-предиката (ознакового слова) означає здатність його сполучатися з іншими (звичайно, неознаковими) лексемами, мати певну кількість відкритих позицій, які можуть або повинні заповнюватися одиницями відповідної значеннєвої природи [32, с. 157]. Інші частини мови (іменники, прикметники, прислівники, числівники) набувають валентних властивостей або у зв'язку з переміщенням у позицію вербатива, або внаслідок трансформації категорії валентності в процесі словотворення.

У лінгвістичному енциклопедичному словнику валентність (від лат. *valentia* – сила) витлумачено як властивість лексичної одиниці вступати в синтаксичні зв'язки з іншими елементами [22, с. 79]. В енциклопедії «Українська мова» її потрактовано як здатність слова визначати кількість і якість залежних від нього словоформ, зумовлену його семантичними і граматичними властивостями [4]. У сучасній лінгвістиці під поняттям «валентність» часто розуміють основні закономірності сполучуваності одиниць мови на різних рівнях. Професор А. Ф. Лосєв вважає, що «валентність – це здатність мовного елемента отримувати певне значення (функцію) у зв'язку зі своїм контекстом: чи це окремий звук, чи об'єднання звуків у єдину морфему, чи то об'єднання морфем у цілісну лексему, чи то об'єднання слів у словосполучення, у граматичне речення, чи одиниці ще складніших зв'язків. Не вводити в сучасне мовознавство моменту валентності – це все одно, що в природознавстві ігнорувати ядерну фізику й розуміти атом у світі тих статичних уявлень, які існували в науці півтори сотні років тому» [23, с. 403].

Наукове опрацювання теорії валентності активно розпочалося на початку шістдесятих років ХХ ст. під впливом граматики залежностей Л. Теньєра [33]. Щоправда, явище «залежності» в його загальному розумінні було описано і в попередніх граматичних дослідженнях. Зарубіжні науковці виділяють три стадії в розвитку теорії валентності в західноєвропейському мово-

знавстві ХХ ст. У виокремленні цих етапів можна вбачати поступове усвідомлення ролі граматичної залежності лексем у структурі речення. Саме це і є важливим у характеристиці становлення теорії валентності як лінгвістичної категорії. На першій стадії в роботах ряду мовознавців (зокрема, у працях І. Гейзе й О. Бехагеля) було звернено увагу лише на особливі граматичні властивості вербативів, пов'язані з можливістю бути суб'єктними й об'єктними («абсолютними»/«відносними»). До абсолютних зараховували такі дієслова-предикати, які могли сполучатися в реченні лише із суб'єктом, відкидаючи інші лексичні одиниці. Відносними вважали вербативи, які, крім суб'єкта, вимагали наявності принаймні одного об'єкта, що уможлиблювало утворення граматично завершеного правильного речення [37, с. 173]. На цьому етапі виокремлено своєрідні граматичні особливості дієслів, але терміна валентності ще не названо. Його не вживали й учені-германісти, які представляли другу стадію становлення теорії валентності, але на цьому етапі вони усвідомлювали, що «слова певного класу можуть мати у своєму оточенні одну або декілька відкритих позицій, які повинні заповнюватися словами інших класів» [Там само], що в подальшому розвитку валентності буде названо однією з характерних властивостей передусім вербативів. Лише на третій стадії виявлення особливостей дієслова-предиката з'явився термін «валентність». Його появу в лінгвістичній науці пов'язують з іменем французького вченого Л. Теньєра. Цей термін він запозичив із хімії, де під валентністю розуміють властивість атома «утримувати» певну кількість атомів іншого елемента. Учений так пояснював сутність категорії валентності: «...дієслово можна уявити у вигляді своєрідного атома з гачками, що може притягувати до себе більшу або меншу кількість актантів залежно від більшої або меншої кількості гачків, які він має для того, щоб утримувати ці актанти біля себе. Кількість таких гачків, що є в дієслова, і, відповідно, кількість актантів, якими воно може керувати, і становить сутність того, що ми будемо називати валентністю» [33, с. 250]. Ідея введення цього терміна до мовознавчих студій була підготовлена всім ходом розвитку лінгвістики, зокрема зверненням уваги на дослідження системних властивостей кожного з елементів мови, і, у першу чергу, тих, які становлять основу структури речення.

Саме це було покладено в основу розмислів Л. Теньєра. Положення його праць стали хрестоматійними, а усвідомлення цих положень дає змогу чіткіше уявити особливості явища валентності.

Учений вважав, що організаційним центром речення є вербальний вузол. У складі речення, на його думку, наявні також субстантивний, ад'єктивний і адвербіальний вузли, центрами яких є відповідно іменник, прикметник і прислівник. Дієслову як носієві процесуальної семантики в широкому розумінні підпорядковані актанти [actants] (істоти або предмети, що беруть участь у процесі в будь-якій ролі й будь-яким способом) і сирконстанти [circonstants] (характеризують обставини, за яких відбувається процес). До валентної рамки вербатива належать лише актанти, які диференціюють за своєю природою й виконуваними функціями. Залежно від виконуваної функції вичленовують трьох учасників комунікативного акту й зображуваної реченням ситуації, кожен з яких має власний номер і свою специфіку: «перший актант» [prime actant], «другий актант» [second actant] і «третій актант» [tiers actant]. Із значеннєвого погляду «першим учасником» є той, хто здійснює дію (традиційно – підмет, суб'єкт), «другий учасник» – той, хто зазнає дії, відчуває її результат на собі (прямий додаток, об'єкт), «третій учасник» – той, на користь або на шкоду якому відбувається певна дія (додаток, адресат). Мовознавець наголошував, якщо семантично між суб'єктом і об'єктом є протиставлення, то структурно між ними наявна відмінність, яка полягає в тому, що незалежно від того, який перед нами учасник («перший» або «другий»), підпорядкований елемент завжди є доповненням до слова, що підпорядковує. Співвідношення між учасниками певної дії може змінюватися у структурному плані: при трансформації актива в пасив «перший учасник» активної конструкції стає «другим учасником» пасивної конструкції, «третій учасник» залишається тим компонентом, якому адресовано певний процес. При цьому вчений зазначав, що не завжди «учасники» заповнюють всі валентності дієслова-предиката й воно виступає немовби «насиченим». Окремі валентності можуть бути незаміщеними або вільними, тобто мова йде про облігаторний і факультативний статуси залежних компонентів. На цих положеннях побудована

теорія валентності Л. Теньєра [33, с. 117–296]. Однак він не дав її викінченого обґрунтування, оскільки структурні компоненти речення виділяв за суто морфологічними показниками й не зробив чіткого розмежування семантичного й синтаксичного рівнів речення та їхнього конститутивного складу. На думку А. П. Загнітка, запропонована Л. Теньєром реченнева структура (N1 + V + N2 + N3 – перший актант + вербатив + другий актант + третій актант) є найприйнятнішою, оскільки значення виявляються лише в процесі типових відношень, у які вступають слова як компоненти речення. Ця модель найкраще співвідноситься з релятивним судженням, найтипівіше відбиваючи власне-синтаксичну семантику й корелюючи зі змістовою структурою речення, хоч і не вичерпує всієї гами цих зв'язків, залишаючи поза увагою цілу низку валентних реалізацій [13, с. 270]. Крім того, Л. Теньєр першим зробив з ідеї валентного потенціалу дієслова-предиката провідний принцип структурного синтаксису. При цьому він чітко диференціював структурний порядок внутрішніх реченневих компонентів, що відображає ієрархію елементів речення, від їхнього лінійного розташування [14, с. 282–283].

Інший науковець Х. Брінкман, услід за Л. Теньєром, уважав, що вербатив у реченні виявляє себе не тільки щодо відношення між суб'єктом і предикатом, але й стосовно інших компонентів. Валентність він розглядав як «властивість дієслова вимагати подальші позиції в реченні» [38, с. 223]. Позиції, відкриті для наступних зв'язків, назвав «учасниками», причому як «учасників» виокремив позиції, що можуть бути заповнені лише іменниками. Форми, які приєднані за допомогою прийменників, не враховано, хоч і зазначено, що вербатив може вимагати приєднання будь-якої форми через посередництво прийменника. На думку Н. І. Філічової, це зумовлено тим, що Х. Брінкман, як і Л. Теньєр, не ввів адвербіальних поширювачів до загальної кількості валентностей. Але, на відміну від Л. Теньєра, у нього розмежування термінів «валентність» і «позиція» є чіткішим і послідовнішим. Перший трактував валентність як здатність дієслова-предиката сполучатися з іншими лексемами, переважно іменниками, і як окремі позиції при ньому, а Х. Брінкман – лише як властивість вербатива, його сполучувальну потенцію, причому він наголошував на зв'язку між синтаксичною валентністю слова та його семанти-

кою. Позицією в нього виступає можливість реалізації цієї потенції. Учений розглянув три питання, які, на його думку, є важливими для мови: скільки вакантних позицій може мати дієслово-предикат, які відмінки використані для їхнього заповнення і як вони розподілені. Зважаючи на те, що німецька мова має чотири відмінки (називний, родовий, давальний і знахідний), а називний закріплений за суб'єктом, родовий – за присубстантивною позицією, давальний і знахідний – за вербативом, причому кожен із них може бути використаний при дієслові тільки один раз, і максимальна кількість «учасників» дорівнює трьом, дослідник розглянув синтаксичну сполучуваність вербативів німецької мови, на основі якої вичленував вісім синтаксичних типів дієслів-предикатів. У цій класифікації Х. Брінкман зробив спробу розмежувати облігаторні й факультативні валентності, що є новим порівняно з синтаксичною концепцією Л. Теньєра. Обов'язковим, на його думку, є другий «учасник» у формі знахідного відмінка, оскільки при трансформації актива в пасив об'єкт стає суб'єктом, що засвідчує двобічний зв'язок між цими «учасниками» [38, с. 223–340]. Однак цю спробу не можна вважати вдалою, оскільки немає чітких критеріїв розмежування облігаторних і факультативних компонентів.

Мовознавець Л. Вейсгербер зазначав, що валентність дієслова-предиката здебільшого зумовлена семантичним пластом, до якого воно належить. Він уважав, що ідея валентності вербального ядра може бути продовжена в абстрактнішій формі, зберігаючи при цьому той енергетичний напрямок, притаманний їй від природи: «...кожній частині речення через її положення у сфері моделювання певної частини мовлення притаманна «валентність», яка виходить за межі її конкретного змісту, тобто здатність поєднуватися з іншими частинами речення» [42, с. 345–346]. Отже, проблему валентності науковець досліджував не тільки щодо дієслова, а й стосовно інших частин мови. Склад енергетичної моделі Л. Вейсгербер пов'язує не лише з «валентністю», а й із «випромінювальною силою», яка розподілена нерівномірно й залежить від частини мови та лексичного пласту всередині неї, що визначає домінування вербатива в європейських мовах. Одним із важливих завдань синтаксису як розділу «граматики, спрямованої на зміст», на його думку, є з'ясування «синтаксичного змісту,

пов'язаного з певними частинами мови», і розкриття «мислительних шляхів від частини мови до структури речення» [42, с. 292].

Учений-лінгвіст Й. Ербен трактував речення німецької мови як дієслівні, у яких визначальним компонентом є вербатив. Саме його валентність, яку науковець порівнював із валентністю атома, зумовлює структурну схему речення, оскільки переважно від неї залежать кількісні та якісні характеристики «додатків» до дієслова, що функціонують в препозиції і постпозиції. «Додатками» дослідник уважав не тільки додатки традиційної граматики (об'єкти), а й суб'єкт. Однак, на відміну від Л. Теньєра й Х. Брінкмана, до них віднесено й необхідні за змістом адвербіальні поширювачі, тобто враховано комунікативне значення кожного компонента, залежного від вербатива. Відповідно до загальної валентності дієслівного предиката, Й. Ербен виокремив чотири моделі простого речення в німецькій мові, які сформовані одновалентними, двовалентними, тривалентними та чотиривалентними вербативами. Новим і позитивним у його теорії стало те, що у визначенні валентності він керувався принципом змістової обов'язковості залежних від дієслова-предиката компонентів. Це дало йому змогу значно розширити склад «учасників», увівши до нього адвербіальні поширювачі. Широке трактування «учасника» як будь-якого семантичного «доповнювача», проте, зумовило певні неточності в поділі вербативів на групи за валентними характеристиками. Наприклад, до двовалентних дослідник зарахував і перехідні, і неперехідні, і зворотні, і дієслова-зв'язки [39, с. 165–206].

Науковець Г. Хельбіг для визначення значеннєвої необхідності того чи іншого «учасника» запропонував процедуру опущення. З цією метою у складі речення опускають один із компонентів. Якщо внаслідок цього виникає зовсім інше речення, то такий компонент є структурно необхідним. На думку вченого, семантична валентність відображає не лише той факт, що лексеми, носії валентності, «вимагають певних контекстуальних партнерів із певними семантичними значеннями», але й той, що вони «не допускають інших контекстуальних партнерів з іншими семантичними значеннями» [41, с. 65].

Мовознавець В. Юнг трактував валентність як необхідність значеннєвого доповнення. Він поділив дієслова-предикати німецької мови на семантично насичені, або абсолютні, і відносні, які

вимагають значеннєвого доповнення. Серед останніх він виокремив вербативи об'єктно-зв'язані, обставинно-зв'язані й копулятивні (із предикативним доповненням) [40, с. 175–176].

Отже, якщо спочатку валентність розглядали лише як сполучуваність дієслова-предиката з суб'єктом і об'єктом, то пізніше коло «учасників» було розширене введенням необхідних за семантикою вербатива компонентів, передусім структурно обов'язкових адвербіальних поширювачів. Процедура опущення, запозичена із трансформаційної граматики, набуває все більшої актуальності для визначення структурної облігаторності компонентів [34, с. 118–125].

Дослідниця М. Д. Степанова виділила два підходи до витлумачення валентності. Сутність першого полягає у трактуванні її як сполучувальної властивості (вибірковості) одиниць мови, тобто він поширений як на синтаксис, так і на інші рівні мови. Другий підхід ототожнює валентність з обов'язковою сполучуваністю лексем у реченні, яка зумовлює його граматичність. Представниками першого підходу є С. Д. Кацнельсон, В. Г. Адмоні, О. І. Москальська та інші, другого – Л. Теньєр, Х. Брінкман, Й. Ербен, Г. Хельбіг та ін. [30, с. 20].

У російському мовознавстві поширеним є погляд на валентність як на вміщену в лексичному значенні слова синтаксичну потенцію, тобто здатність приєднувати до себе інше категорійно визначене повнозначне слово. У цьому витлумаченні валентність властива не всім повнозначним лексемам, а лише тим, які самі по собі дають відчуття неповноти висловлення і вимагають заповнення у висловленні. Слово, якому властива валентність, передбачає можливість його «доповнення» [18, с. 20–21]. Першим застосував термін «валентність» С. Д. Кацнельсон, визначивши його як «здатність слова певним чином реалізуватися в реченні і вступати в певні комбінації з іншими словами» [19, с. 132]. Науковець, продовжуючи розвивати основні засади теорії валентності, виокремлює змістову (універсальну) та формальну валентність, виділяє деякі інші типи валентності. Він вичленовує семантичну й синтаксичну валентність за такими диференційними ознаками: 1) кількість іменникових компонентів, зумовлених семантикою дієслова-предиката; 2) напрямок (лівобічна і правобічна валентність); 3) форма реалізації на синтаксичному рівні; 4) предикативність або непередикативність вербального значення [18,

с. 31–32]. Крім цього, учений указує на здатність різних частин мови (зокрема дієслова, іменника, прикметника, прийменника, сполучника та ін.) і деяких граматичних категорій (наприклад, категорії стану) мати валентність. Водночас дослідник вивчає не лише якісні, але й кількісні аспекти валентності (наприклад, виділення кількості порожніх місць при дієслові-предикаті).

Значний унесок у теорію сполучуваності зробив російський мовознавець В. Г. Адмоні, який звернув увагу на необхідність відрізнити обов'язкову сполучуваність як загальну граматичну форму від численних випадків лексичної обов'язкової сполучуваності, адже нерідко обов'язкова сполучуваність виникає як результат специфічної семантики слів. Як приклад дослідник наводить рідкісну лексему *ряд* в її неозначено-кількісному значенні. Вона повинна «спертися» на якесь інше предметно-означальне слово, як-от: *Он повстречался с рядом приезжих; Он написал ряд писем* [3, с. 112]. Не вживаючи термін «валентність», а користуючись поняттям «сполучувальна потенція», В. Г. Адмоні, по суті, розвиває ідеї валентності, укладаючи в поняття «сполучувальна потенція» властивість усіх повнозначних частин мови, ураховуючи їхні індивідуальні особливості. При цьому наголошувалося на тому, що кожна з частин мови може бути граматично панівною й залежною. Так, залежне відношення прикметника стосовно іменника є облігаторним. Що ж до панівного становища, то воно детерміноване семантикою слова. Усе це засвідчує, що кожна частина мови наділена своїм набором «сполучувальних потенцій», які начебто «дрімають» у ній і актуалізуються лише в процесі комунікації [2].

Як і в концепції валентності, викладеній С. Д. Кацнельсоном, так і в дослідженнях В. Г. Адмоні, присвячених аналізу сполучувальної потенції, помітна відмінність у трактуванні валентності і сполучуваності від того, як їх розуміли західноєвропейські синтаксисти. Її неодноразово відзначали зарубіжні лінгвісти, торкаючись проблеми валентності: про це, зокрема, пишуть Г. Хельбіг і В. Шенкель у першій частині «*Wörterbuch zur Valenz und Distribution deutscher Verben*» [41, с. 19].

Російський учений Б. А. Абрамов, уважаючи сполучувальні потенції властивістю всіх частин мови, виокремив потенції відцентрові й доцентрові, що характеризують різні аспекти сполучуваності слів. Відцентровими він назвав потенції, спрямовані в на-

прямку зменшення синтаксичного рангу лексем, тобто від структурного центру речення. Доцентрові потенції реалізуються в напрямку збільшення синтаксичного рангу слів, тобто до структурного центру речення [1, с. 34–35]. Отже, доцентрові й відцентрові сполучувальні потенції є аналогами активної та пасивної валентності.

На думку дослідниці Н. Д. Арутюнової, доцільніше називати валентними такі властивості слова, які визначені його належністю до певного лексико-граматичного розряду (класу або підкласу) та змінюються при зміні розряду (класу або підкласу) лексеми. На цій підставі виникають як предикативні, так і непередикативні відношення [7, с. 33].

Представниця білоруського мовознавства Г. А. Змудяк визначила валентність як логіко-семантичну категорію і, ґрунтуючись на положеннях сучасної предикатної логіки, кваліфікувала предикат як функцію, аргументами якої є предмети, пов'язані певним відношенням, тобто предикат є системою з певним відношенням і з місцями для «перемінних» у ньому. Досліджуючи роль дієслів-предикатів незалежного спрямованого руху в організації структури речення, вона дійшла висновку, що в логічній структурі речення, яка відбиває процес руху в мисленні людини, розміщено п'ять логічних валентностей, або аргументів, і регулятор напрямку руху, що позначають відношення між учасниками дії. На семантичному рівні аргументами виступають агент, початкова й кінцева точки руху, маршрут, інструмент і напрямок руху. Значення аргументів і відношення між ними розкривають завдяки аналізу словникових дефініцій. У логіко-семантичній структурі, на основі якої утворюються конкретні синтаксичні структури, значення вербатива визначає кількість місць відповідно до складу позалінгвальної ситуації, причому всім дієсловам-предикатам досліджуваної лексико-семантичної групи притаманна однакова кількість аргументів. Однак кожне з них має специфічні властивості, які дають йому змогу виділяти в конкретних реалізаціях певний аспект позамовної дійсності, тоді як інші виступають несуттєвими. Це спричинює те, що несуттєві аспекти позамовної дійсності є невираженими на синтаксичному рівні, актуальні ж для того або того повідомлення аргументи отримують мовне представлення [15, с. 8–9]. Отже, Г. А. Змудяк, спираючись на нерозривний зв'язок мислення й мови, визначила

валентність як логіко-семантичну категорію, що відображає природу ознакових компонентів як елементів позамовних ситуацій. Однак відсутність чіткого розмежування ознакових і неознакових компонентів перешкоджає розумінню процесів семантичного ускладнення елементів конкретних реченневих структур.

В українській лінгвістиці помітною є тенденція до розмежування власне-семантичної, семантико-синтаксичної і формально-граматичної валентності. Дослідник української і чеської мов Й. Ф. Андерш властивість дієслова-предиката відкривати певну кількість функціонально-синтаксичних позицій для заповнення їх учасниками дії на формально-синтаксичному рівні кваліфікував як його валентність, а здатність вербатива задавати певну кількість функціонально-семантичних позицій для заповнення їх учасниками дії на семантико-синтаксичному рівні – як його інтенцію. Сукупність усіх функціонально-синтаксичних (валентних) і функціонально-семантичних (інтенційних) позицій конкретного дієслова-предиката, ужитого в певному значенні, створює його валентно-інтенційний потенціал [6, с. 17]. Характерно, що інтенція має суто семантичний характер і є підґрунтям валентності вербатива. Вона маніфестує відношення дії до реальних предметів як її учасників, а валентність відображає зв'язки дієслова-предиката з певними словоформами, що репрезентують цих учасників. Інтенція представляє форми мислення та пізнання дійсності, має універсальний характер. На відміну від неї, валентність є конкретною величиною, оскільки її вираження залежить від особливостей певної мови [5, с. 64–65]. На думку вченого, усі вербативи необхідно поділяти на ті, що здатні визначати залежні від них словоформи, тобто валентні, і дієслова позбавлені такої здатності – невалентні (авалентні). Словоформи, поширювачі валентних вербативів, можуть бути обов'язковими або потенційними (нереалізованими). Облігаторні (конститутивні) поширювачі валентних дієслів (їх називають актантами) протиставляють факультативним, тобто таким, які не зумовлені валентністю вербатива. Мовознавець розрізняв ліву і праву валентність. Ліва валентність пов'язана із суб'єктом, вираженим іменником, права – з об'єктами й адвербіальними поширювачами. Сукупність валентностей дієслова, ужитого в певному значенні, утворює його валентну структуру. На валентній структурі вербатива ґрунтується валентна структура речення [4].

Серед досліджень, присвячених валентнісним особливостям дієслова як частини мови, що виступає здебільшого граматичним центром речення, а значить, наділена валентнісними властивостями більше, ніж інші частини мови, варто виділити роботи українських учених – І. Р. Вихованця, А. П. Загнітка, Т. Є. Масицької та ін. Дослідниця Т. Є. Масицька вважає, що категорія семантико-синтаксичної валентності являє собою власне-дієслівну категорію, з якою пов'язані типові морфолого-синтаксичні ознаки вербальних лексем. Вона характеризує кожне дієслово-предикат з погляду його сполучувальних спроможностей і семантичних потенцій у побудові елементарного речення, де найповніше виявляється категорійне значення валентності, набуваючи формального вираження засобами морфології [25, с. 5–6].

У наукових працях І. Р. Вихованця «Частини мови в семантико-граматичному аспекті», «Прихована валентність і морфемна структура дієслова», «Чи є безвалентні дієслова» досліджено валентність вербатива як його категорію [10, с. 107]. Учений підтримує думку, висловлену М. Д. Степановою та Г. Хельбігом [32, с. 170], що «головним носієм валентності в реченні є дієслово» [10, с. 108], а інші носії валентності (зокрема, прикметники, віддієслівні та відприкметникові іменники) валентнісних властивостей набувають лише у зв'язку з вербативом. Так, носіями валентності можуть бути тільки прикметники, розташовані в предикативній позиції в реченні, і лише іменники, утворені від дієслів і предикативних прикметників [Там само]. Професор І. Р. Вихованець обстоює думку, що вербативам притаманна семантико-синтаксична валентність, яка «полягає в заповненні відповідної кожному ознаковому слову кількості залежних семантичних позицій, регульованої семантичною сумісністю дієслова й залежних контекстних партнерів» [10, с. 107]. Мовознавець виділяє активну і пасивну валентність у всіх частин мови і саме на базі цього розрізняє такі ключові поняття, як «валентність» і «сполучуваність». Так, сполучуваність слів у реченні здійснюється завдяки взаємодії активної валентності підпорядковуючих і пасивної валентності залежних лексем. Це дає підставу твердити, що валентність визначає лише потенції слів і є категорією первинною, а сполучуваність як конкретна реалізація цих потенцій є категорією вторинною. Учений протиставляє вербативи та іменники за активністю й пасивністю їхніх валентнісних властивос-

тей, указуючи при цьому, що дієслово має тільки активну валентність, а конкретні іменники – лише пасивну, але водночас автор нічого не говорить про абстрактні іменники. Продовжуючи традиції вивчення валентності, І. Р. Вихованець висвітлює валентнісні властивості вербативів у їхньому кількісному аспекті, зазначаючи, що «в українській мові дієслово може керувати шістьма іменниками. Це межа, абсолютний кордон синтаксичної сили, які воно здатне переступити» [10, с. 112]. Розвиваючи погляди Л. Теньєра на статус валентності в системі мови, цей грама- тист здійснює диференціацію вербативів за їхніми валентними особливостями на одновалентні, двовалентні, тривалентні, чоти- ривалентні, п'ятивалентні та шестивалентні, а А. П. Загнітко та Т. Є. Масицька виділяють навіть семивалентні дієслова [13, с. 295; 24, с. 141]. Аналізуючи групи вербативів, починаючи з шести- й закінчуючи одновалентними, І. Р. Вихованець виявляє таку за- кономірність: «...чим більшої кількості іменників вимагає діє- слово, тим менша кількість цих дієслів» [10, с. 114].

Професор А. П. Загнітко в монографіях «Теоретична грама- тика української мови: Морфологія» [13] та «Теоретична грама- тика української мови: Синтаксис» [14] інтерпретує валентність як опосередковано морфологічну грама-тичну, міжривневу кате- горію (оскільки вона тісно пов'язана з моделюванням речення як одиниці іншого більш високого рівня) проміжного типу (валент- ність перебуває на перетині семантики, морфології і синтаксису) [13, с. 268–300; 14, с. 87], притаманну лише вербативу, і вважає її периферією морфологічної системи. Це зумовлено тим, що показ- ником дієслівної валентності є відмінковоутворювальний кон- текст і відмінкові форманти виступають її словозмінними афік- сами. Дослідник указує на опосередковано морфологічний статус цієї категорії, про який свідчить формальна мотивованість грама- тичного значення валентності поза межами слова. Так, вірогід- ність сполучення іменникової грама-тичної форми носія суб'єкт- ної, об'єктної, адресатної, інструментальної, локативної семанти- ки передбачена саме вербальною лексевою, наявністю відповід- них семантико-синтагматичних гнізд у її структурі. Крім того, учений визначає валентність як класифікаційну категорію, оскільки дієслова-предикати розподіляють між її грамемами (шістьма) [13, с. 8]. Диференціація лексем на ґрунті семантичних гнізд у їхній структурі з послідовною детермінованістю залежної

граматичної форми, що виступає формальним показником валентного значення, відбиває міжрівневий проміжний морфолого-синтаксичний характер граматичної категорії валентності вербати́ва [Там само]. З іншого боку, характеризуючи валентність, А. П. Загнітко вважає її граматичною категорією, що не може бути реалізована кореляціями форм одного слова й завжди репрезентована формами різних лексем, тобто є некорелятивною [13, с. 58]. Учений також кваліфікує валентність як семантико-синтаксичну категорію, що пов'язана з позамовними явищами. Семантизація валентності дає змогу краще дослідити механізм її реалізації на синтаксичному рівні, що уможливорює дослідження синтаксичних явищ у єдності їхньої форми та змісту. Валентнісні відношення, на його думку, презентують загалом результат синтаксифікації семантичних відношень між елементарними семантичними віртуальними одиницями, трансформованими в реченнєву структуру (дієслівним предикатом й іменниковими компонентами), тому валентність варто розглядати як складне явище взаємодії формально-синтаксичної структури і структури семантико-синтаксичної. Найповніше висвітлення особливостей мовних структур може бути досягнуте внаслідок органічного синтезу в єдине ціле моделі синтаксичної валентності з моделлю лексико-семантичної (логіко-семантичної) валентності і семантико-компонентним аналізом [12, с. 103–105].

Якщо послідовно розмежовувати семантичну та власне-граматичну (синтаксичну) валентність, то необхідно пам'ятати, що семантична валентність «регулює» заповнення відкритих позицій тими партнерами, які зумовлені певними семантичними ознаками. Власне-граматична (власне-синтаксична) валентність впливає на ієрархічний статус компонента речення як його складника, детермінуючи його центральний або периферійний, облігаторний чи факультативний статуси [17, с. 22–27; 12, с. 105].

Розмежовуючи поняття сполучуваності та валентності, О. І. Леута трактує останнє як лексико-граматичну категорію, сутність якої полягає в «потенційній здатності слова до сполучуваності, яка визначається лексичною або лексико-граматичною природою слова, тобто запрограмована самою природою слова» [21, с. 8]. Сполучуваність, на його думку, детермінована «або граматичною категорією, або синтаксичною функцією речення» [Там само]. Професор М. В. Мірченко валентність визначає як

семантико-синтаксичну категорію, що виявляє себе в реченнєвій властивості предикатного слова (дієслова) своєю семантикою зумовлювати певну кількість синтаксем і формувати семантико-синтаксичну структуру простого елементарного речення. На його переконання, валентність детермінує семантико-синтаксичну структуру речення [26, с. 10].

Вивчаючи семантичні й формально-синтаксичні конфігурації вербативів, У. Чейф заявляв, що вже саме значення дієслова сигналізує про ті чи інші семантичні й синтаксичні моделі речення. На його погляд, «природа дієслова визначає, що буде становити інша частина речення, зокрема, які іменники будуть дієслово супроводжувати, який стосунок до нього будуть мати ці іменники і як ці іменники будуть схарактеризовані в семантичному плані» [35, с. 115]. Великий О. О. Потєбня вважав, що вербатив зумовлює всю структуру речення, тобто є його конститутивним компонентом: «...само по собі *vb. finitum* становить речення... Тому, визначивши таке дієслово, тим самим визначимо *minimum* того, що повинно бути в реченні» [28, с. 84].

У лінгвістичних студіях поняття «валентність» пов'язують із такими поняттями, як «сполучуваність» і «дистрибуція».

Сполучуваність слова витлумачують як проміжну категорію, що властива будь-якій повнозначній одиниці. Вона є ширшим порівняно з валентністю поняттям і охоплює як валентні, так і невалентні зв'язки [36, с. 5–22], тоді як валентність розглядають як потенційну сполучуваність [20, с. 27]. Сполучуваність і валентність взаємодоповнюють одна одну, хоча сполучуваність – це властивість лексем, тобто одиниць лексичного рівня, а валентність – це властивість синтаксем – одиниць синтаксичного рівня [27, с. 62].

На думку М. І. Степаненка, «валентність – глибинна якість мови як системи, сполучуваність – конкретна реалізація валентності в мовленнєвій діяльності» [29, с. 9]. Дослідниця Н. Л. Іваницька під поняттям «сполучуваність» розуміє «лексико-синтаксичну особливість повнозначних слів, що виявляється в утворенні набору підпорядкованих словоформ, який залежить від умов реалізації синтаксичних зв'язків відповідних граматичних розрядів слів» [16, с. 98]. Автори «Теоретичної морфології української мови» зазначають, що валентність є семантично перед-

бачуваною сполучуваністю лексем, оскільки дієслово-предикат із залежними компонентами поєднано на основі їхньої значеннєвої сумісності [9, с. 269].

Крім валентності й сполучуваності, у мовознавстві використовують поняття «дистрибуція». Під дистрибуцією розуміють сукупність усіх оточень (контекстів), у яких може функціонувати та чи інша одиниця [8, с. 137]. Дослідниця М. Д. Степанова зазначає, що поняття «сума всіх можливих оточень мовної одиниці» об'ємніше, ніж поняття «здатність мовної одиниці сполучатися з іншими одиницями мови», оскільки дистрибуція, крім валентності, включає функцію слова як члена речення, позицію у структурі речення, місце в контексті, «інакше кажучи – усі елементи його актуалізації в мовленнєвому оточенні по відношенню до цього оточення» [31, с. 13–14].

Отже, властивість дієслова-предиката визначати певну кількість позицій, які заповнюють відповідні поширювачі, є його семантико-синтаксичною валентністю. Неодномірний характер валентності вербатива визначений тим, що з одного боку, вона зумовлена його лексичним значенням, семантикою, а з іншого, тісно пов'язана із синтаксичними функціями, зокрема з первинною функцією дієслова як конструктивного члена структури речення. Валентність як категоріальна ознака дієслова-предиката суттєво доповнює й конкретизує його частиномовний лінгвістичний зміст. Саме валентнісні характеристики вербатива стали основою теорії дієслівних предикатів і структури простих речень вербальної будови. В основі вирізнення валентності і сполучуваності лежить розмежування мови та мовлення: валентність – явище мови, сполучуваність – явище мовлення, актуалізована в мовленні валентність. Дистрибуція – це зафіксована сполучуваність, отже, також факт мовлення.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Абрамов Б. А.** Синтаксические потенции глагола (в сопоставлении с потенциями других частей речи) / Б. А. Абрамов // Филологические науки. – 1966. – № 3. – С. 34–44.
2. **Адмони В. Г.** Грамматический строй как система построения и общая теория грамматики / В. Г. Адмони. – Л.: Наука, Ленингр. отд-ние, 1988. – 238 с.

3. **Адмони В. Г.** Завершенность конструкции как явление синтаксической формы / В. Г. Адмони // Вопросы языкознания. – 1958. – № 1. – С. 112–117.
4. **Андерш Й. Ф.** Валентність / Й. Ф. Андерш // Українська мова. Енциклопедія / редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), Зяблюк М. П. та ін. – К.: Укр. енцикл., 2000. – С. 59.
5. **Андерш Й. Ф.** Про співвідношення інтенційної і валентної структур дієслова / Й. Ф. Андерш // Українське мовознавство. – 1980. – Вип. 8. – С. 62–65.
6. **Андерш Й. Ф.** Типологія простих дієслівних речень у чеській мові у зіставленні з українською / Й. Ф. Андерш. – К.: Наук. думка, 1987. – 191 с.
7. **Арутюнова Н. Д.** О синтаксической сочетаемости в испанском языке / Н. Д. Арутюнова // Филологические науки. – 1962. – № 2. – С. 31–40.
8. **Ахманова О. С.** Современные синтаксические теории / О. С. Ахманова, Г. Б. Микаэлян. – М.: Изд-во МГУ, 1963. – 166 с.
9. **Вихованець І. Р.** Теоретична морфологія української мови: Академічна граматики української мови / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська. – К.: Пульсари, 2004. – 400 с.
10. **Вихованець І. Р.** Частини мови в семантико-граматичному аспекті / І. Р. Вихованець. – К.: Наук. думка, 1988. – 256 с.
11. **Есперсен О.** Философия грамматики / О. Есперсен; пер. с англ. Б. И. Ильиш. – [2-е изд., стереотип.]. – М.: Едиторал УРСС, 2002. – 408 с.
12. **Загнітко А. П.** Дієслівні категорії в синтагматиці і парадигматиці / А. П. Загнітко. – К.: НМК ВО, 1990. – 132 с.
13. **Загнітко А. П.** Теоретична граматики української мови: Морфологія / А. П. Загнітко. – Донецьк: ДонНУ, 1996. – 437 с.
14. **Загнітко А. П.** Теоретична граматики української мови: Синтаксис / А. П. Загнітко. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – 662 с.
15. **Змудяк Г. А.** Роль логико-семантической валентности в организации структуры предложения (на материале группы глаголов независимого направленного движения): автореф. дис. на соискание науч. степени канд. филол. наук: 10.02.05 / Г. А. Змудяк. – Минск, 1980. – 21 с.

16. **Іваницька Н. Л.** Вплив сполучуваності повнозначних слів на утворення компонентів синтаксичної структури речення / Н. Л. Іваницька // Мовознавство. – 2001. – № 3. – С. 97–103.
17. **Іваницька Н. Л.** Двоскладне речення в українській мові / Н. Л. Іваницька. – К.: Вища школа, 1986. – 167 с.
18. **Кацнельсон С. Д.** К понятию типов валентности / С. Д. Кацнельсон // Вопросы языкознания. – 1987. – № 3. – С. 20–32.
19. **Кацнельсон С. Д.** О грамматической категории / С. Д. Кацнельсон // Вестник ЛГУ. Серия истории, языка и литературы. – 1948. – № 2. – С. 132–144.
20. **Кочерган М. П.** Слово і контекст: лексична сполучуваність і значення слова / М. П. Кочерган. – К.: Вища школа, 1980. – 183 с.
21. **Леута О. І.** Валентність, дистрибуція, інтенція як лінгвістичні поняття / О. І. Леута // Проблеми граматики і лексикології української мови: [зб. наук. праць / відп. ред. М. Я. Плющ. – К., 2001. – С. 8–18.
22. **Лингвистический энциклопедический словарь.** – М.: Сов. энцикл., 1990. – 685 с.
23. **Лосев А. Ф.** О понятии языковой валентности / А. Ф. Лосев // Изв. АН СССР: Сер. лит. и яз. – 1981. – Т. 40. – № 5. – С. 403–412.
24. **Масицька Т. Є.** Граматична структура дієслівної валентності / Т. Є. Масицька. – Луцьк: Ред.-вид. відд. Волин. держ. ун-ту імені Лесі Українки, 1998. – 208 с.
25. **Масицька Т. Є.** Семантико-синтаксична валентність дієслова: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: 10.02.01 / Т. Є. Масицька. – К., 1995. – 16 с.
26. **Мірченко М. В.** Синтаксичні категорії речення: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук: 10.02.01 / М. В. Мірченко. – К., 2002. – 36 с.
27. **Мухин А. М.** Валентность и сочетаемость глаголов / А. М. Мухин // Вопросы языкознания. – 1987. – № 6. – С. 52–64.
28. **Потебня А. А.** Из записок по русской грамматике / А. А. Потебня. – М.: Учпедгиз, 1958. – Т. 1–2. – 536 с.
29. **Степаненко М. І.** Взаємодія формально-граматичної і семантичної валентності у структурі словосполучення та речення / М. І. Степаненко. – К.: б. в., 1997. – 216 с.
30. **Степанова М. Д.** Вопросы валентности в современном языкознании и части речи (на материале немецкого языка) /

- М. Д. Степанова // Лингвистика и методика в высшей школе. – М.: Моск. гос. пед. ин-т иностранных языков им. Мориса Тореза, 1978. – Вып 8. – С. 20–34.
31. **Степанова М. Д.** О «внешней» и «внутренней» валентности слова / М. Д. Степанова // Иностранный язык в школе. – 1967. – № 3. – С. 13–19.
32. **Степанова М. Д.** Части речи и проблема валентности в современном немецком языке: учебное пособие [для ин-тов и ф-тов иностр. яз.] / М. Д. Степанова, Г. Хельбиг. – М.: Высшая школа, 1978. – 258 с.
33. **Теньер Л.** Основы структурного синтаксиса / Л. Теньер; пер. с франц. И. М. Богуславского. – М.: Прогресс, 1988. – 656 с. – (Серия «Языковеды мира»).
34. **Филичева Н. И.** Понятие синтаксической валентности в работах зарубежных языковедов / Н. И. Филичева // Вопросы языкознания. – 1969. – № 2. – С. 118–125.
35. **Чейф Уоллес Л.** Значение и структура языка / Л. Чейф Уоллес. – М.: Прогресс, 1975. – 432 с.
36. **Чеснокова Л. Д.** Грамматическая сочетаемость слов в простом предложении и факторы, обуславливающие её / Л. Д. Чеснокова // Сочетаемость языковых единиц: [сб. науч. трудов]. – Р.-н/Д.: Изд-во Ростов. ун-та, 1968. – С. 5–22.
37. **Bühler K.** Sprachtheorie / K. Bühler. – Jena, 1934. – 173 s.
38. **Brinkmann H.** Die Deutsche Sprache. Gestalt und Leistung / H. Brinkmann. – Düsseldorf, Padagogisches Verl. Schwann, 1962. – 654 s.
39. **Erben J.** Abriss der Deutschen Grammatik / J. Erben. – Berlin, 1958. – 208 s.
40. **Jung W.** Grammatik der Deutschen Sprache / W. Jung. – Leipzig, 1966. – 518 s.
41. **Helbig G.** Wörterbuch zur Valenz und Distribution deutscher Verben / G. Helbig, W. Schenkel. – Leipzig, 1975. – 458 s.
42. **Weisgerber L.** Von den Kräften der Deutschen Sprache: Die sprachliche Gestaltung der Welt / L. Weisgerber. – Düsseldorf, 1962. – 455 s.

Надійшла до редколегії 10.09.2012

«НЕЗНАННЯ СЛОВА» ЯК ПРАГМАТИЧНА МЕТАМОВНА ДЕКЛАРАЦІЯ

Розглянуто металінгвальні твердження мовців про незнання певних слів. Переважно йдеться про ті випадки, у яких такі вислови не варто розуміти буквально: вони є прагматично навантаженими, декларують певні нормативні, дискурсивні або когнітивні позиції мовця.

Ключові слова: метамова, агнонім, псевдоагнонім, мовна норма, мовна картина світу.

Рассматриваются метаязыковые утверждения говорящих о незнании слов. В основном речь идет о тех случаях, в которых такие высказывания не следует понимать буквально: они прагматически нагружены, декларируют определенные нормативные, дискурсивные или когнитивные позиции говорящего.

Ключевые слова: метаязык, агноним, псевдоагноним, языковая норма, языковая картина мира.

The subject of consideration are metalingual statements in which speakers declare their ignorance of certain words. In the most of the cases such statements should not be understood ad verbum: they are pragmatically charged and declare some normative, discursive or cognitive position of the speaker.

Key words: metalanguage, agnonym, pseudoagnonym, language standard, language world image.

Незнання, часткове або приблизне знання слова – лінгвістична проблема, не проста для розв'язання (адже доводиться мати справу із внутрішнім лексиконом, який лише фрагментарно есплікується в дискурсі, а також установлювати критерії достатності/недостатності знання) і важливу в контексті навчання й міжлюдського порозуміння. У лінгвістиці на позначення мовних одиниць, незрозумілих або недостатньо зрозумілих для мовця, як відомо, функціонує термін «агнонім». «У кількісному плані агноніми становлять різницю між множиною слів національної мови і лексиконом певної мовної особистості» [3, с. 43–44]. Явищу агнонімії присвячена широко цитована праця [4], а також новіші дослідження [2; 5; 6]. Зокрема, для з'ясування агнонімного статусу лексем і для висновків щодо певного фрагмента внутрішнього лексикону мовців (узагальнено – як певної репрезентативної спіль-

ноти) дослідники здійснювали опитування студентів із завданнями: визначити семантику православної лексики [2], навести асоціації, що їх викликають літературознавчі терміни [6, с. 82–84]. Результати тривалого масового експерименту в студентській аудиторії (відображені в [5], тут лексичний матеріал не обмежувався тематично) дозволяють зробити чимало висновків про узагальнені лінгвокультурні характеристики мовних особистостей, а також про відповідні – пов'язані з місцем у мовній свідомості – особливості певних груп лексики й окремих лексем. Агнонімія в цих випадках безпосередньо дотична до таких понять, як мовно-культурна компетенція, комунікативні перешкоди, комунікативна поразка.

Суть агнонімії формулюється, як це й зазначено в підзаголовку [4], так: «людина не знає [значення] слова». Такі формулювання можуть траплятися безпосередньо в мовленні як металінгвальні фрагменти. Проте спроба опрацювати масив матеріалу з цими фрагментами показує, що не завжди вони спрямовані на вербалізацію агнонімічності лексеми. У випадках, коли ця спрямованість наявна, мовець просто вказує на комунікативну перешкоду або характеризує рівень чиєїсь компетенції. Такі вислови позначають реальну ситуацію чи принаймні те, як ситуацію насправді бачить мовець. Проте є випадки, коли твердження про незнання слова, по-перше, явно не відповідають дійсності, по-друге, мають серйозніше прагматико-риторичне навантаження. Спробу наблизитися до прагматики таких фрагментів в одному з контекстів у творі Т. Толстої здійснила Н. Лукіна, констатуючи: «Крім змісту, що виводиться за допомогою значень слів у метавислові, існують певні авторські інтенції (Навіщо вводяться в тканину тексту ці метазасоби? Чому я пояснюю своєму читачеві, що не знаю цих слів?), які також є частиною смислу цих метависловів» [1, с. 138]. Дослідниця щодо аналізованого контексту робить слушний висновок: твердження «я не знаю цих слів» у Т. Толстої зумовлене ретроспективністю тексту (йдеться про незнання в сім років тих мовних одиниць, якими описується ситуація з позиції дорослої людини). Загалом же в мовленнєвій практиці прагматика тверджень про незнання слова є вельми різноманітною, мовці нерідко роблять на цих висловах серйозний акцент, тож існує потреба докладно розглянути означений фе-

номен. Здійснимо це на матеріалі сучасної україномовної масової комунікації.

Найбільш показово, на наш погляд, додаткові функції висловів про незнання слова простежуються тоді, коли дієслово *знати* стоїть у формі першої особи. Отже, метою цієї статті є визначення прагматичних і когнітивних особливостей метамовних фрагментів, у яких мовець говорить про власне незнання певного слова.

Найпростіший прагматичний зміст висловів, метою яких є повідомлення про агнонімію, нами вже окреслено – вказівка на комунікативну перешкоду. Однак часто такий зміст у реальному спілкуванні дещо складніший: так, для мовця поданий у першій особі вислів непрямо висловлює сумнів або має імпліцитний аргументативний і оцінний зміст («я не знаю слова, отже, воно [, можливо,] неправильне або хибно вжите» – у квадратних дужках подано факультативний компонент, адже ступінь категоричності може різнитися). Як приклад розгляньмо фрагмент із обговорення на літературному форумі www.poetryclub.com.ua. Дописувач викладає на сторінці власну спробу перекласти вірш С. Єсеніна, перший рядок в українській версії звучить так: «*До спіткання, друже, до спіткання*». Реакція коментаторки: «*а чому «до свиданья» вийшло «до спіткання»? Як я знаю, спіткатися – статися або спіткнутися. Значення зустрітися – це якийсь дрімучий діалект, напевне, бо я не знаю такого слова)))*». Перекладач: «*Та що ви, Олю. Не такий це вже і діалект, тим паче дрімучий. Без цього слова переклад майже неможливий*». Такого роду метамовні дискусії, звичайно ж, часто відбуваються в реальній комунікації і спрямовані на з'ясування правильності слововживання, зіставлення внутрішніх лексиконів та норм через дискурсивні практики. Відзначимо, що тут твердження «не знаю» відповідає дійсності.

Типологічно близькими є випадки на зразок ось такого мікродіалогу: «*як можна з тобою bliще познайомитись??*)» – «*щодо «блище» я не знаю такого слова, а от познайомитись «ближче» – можна))))* просто підійти і заговорити в реалі) або написати вк)))))» [<http://ask.fm/jul4ikmala>] (у всіх цитованих у статті прикладах орфографію оригіналу збережено). Із попереднім цей комунікативний фрагмент споріднений тим, що в ньому так само основною є спрямованість на категорію мовної норми, спілку-

вання відбувається в координатах «правильно/неправильно». Водночас твердження *«щодо «блище» я не знаю такого слова»* лише формально істинне, бо насправді мовець *знає*, яке слово вжив партнер по комунікації, і на семантичному рівні девіації не сталося – вона відбулася лише на ортологічному. Отже, тут вислів про «незнання», на відміну від попередньої ситуації, містить уже ознаки певної когнітивної операції, здійсненої з прагматичною метою: мовець ніби «розщеплює» одне слово у двох варіантах – графічно правильному і помилковому – на два, і це слугує побудові евфемістичного вислову. Тобто досліджуваний фрагмент є носієм імпліцитного змісту *«у тебе слово написано з помилкою»*, але з прагматично-комунікативних міркувань мовець уникає прямого оцінного твердження; невербальні компоненти-емотикони))) виконують ту саму функцію – підкреслюють позитивну спрямованість комунікації.

Звернімо увагу: у процитованому фрагменті, попри твердження про «незнання слова», комунікація досягла мети. Але специфіка використання такого прийому в ситуації мовної помилки залежить від намірів співрозмовника. Мовець може акцентувати ортологічний вимір сказаного не принагідно, як це було вище, а цілеспрямовано, повністю проігнорувавши змістовий аспект комунікації. Так, інтернет-користувач звертається до спільноти з питанням *«як рятуватись від жару?»* й отримує низку відповідей та співчутливих зауважень, а також репліку, яка ілюструє вищеописану ситуацію: *«я не знаю такого слова. і словники не знають»* [www.formspring.me]. Конфлікту тут не відбулося, але кооперації також, і можна говорити про комунікативну поразку.

Якщо ж відбувається вербальний конфлікт, то продовженням твердження про незнання слова може бути протилежний хід – хибна інтерпретація, яка має на меті цей конфлікт загострити і виставити помилку опонента в максимально невігідному світлі. Ось фрагмент дискусії на www.forum.vosvoboda.info. Маздай: *«Ні за кого голосувати не буду, але якщо Юлька переможе вздохну с полегшенням»*. Шугай: *«Щось я не знаю такого слова – «вздохну». Може ви хотіли написати «видохну із полегшенням» чи може «здохну із полегшенням» чи «подохну із полегшенням»?»* Через мовну гру вислів набуває інвективної спрямованості.

Постколоніальний стан української мови визначає специфічні явища на лексичному рівні: певні узуальні лексеми, що називають сучасні реалії, частина мовців не визнає за прийнятні номінативні засоби через належність цих слів до колоніального дискурсу. Тоді заява про незнання слова (невідповідна дійсності, але прагматично акцентована) стає декларацією мовця про відмежування від цього дискурсу. Так, на «Українській правді» виходить новина, у заголовку якої міститься слово *губернатор* на позначення голови Тернопільської облдержадміністрації. Реакція в одному з коментарів: *«А хто мені підкаже люди. Хто такий ГУБЕРНАТОР? То той що ГУБИ має великі чи як? Щось таке співзвучно схоже зі словом – ВІБРАТОР. Ну реально не знаю такого слова. Колись десь по історії читав що то такі що ГУБЕРНІЯМИ керували чи щось таке. А в нас що, ГУБЕРНІЇ з'явилися десь, скажіть де, бо я щось проспав?»*. Мовець свідомо спрощує свою мовну картину світу (у якій, звісно ж, містяться знання про слово *губернатор* у сучасному дискурсі) і комічно доводить до кінця твердження *«Ну реально не знаю такого слова»*, моделюючи реакції, можливі у випадку *реального* незнання (для більшого ефекту їх одразу три: *губи, вібратор, по історії читав*).

Усі слова, розглянуті вище у висловах про їх незнання, марковані стосовно мовної норми – або об'єктивної й кодифікованої для всього мовного колективу, або такої, що належить до індивідуальної мовної свідомості. Власне, перебуванням слова поза межами цієї норми й зумовлена поява тверджень *«не знаю такого слова»*. Тож розглядаємо їх як вислови одного типу (далі – першого).

Однак великий масив становлять і принципово інші (хоч так само прагматично акцентовані) випадки, не пов'язані з мовною компетенцією і комунікативною невдачею. Для цих контекстів характерне те, що метамовно коментоване слово однозначно належить до мовної норми й загальноновживаної лексики, не є ані ортологічною девіацією, ані агнонімом. Наприклад: *«Над цією виставою ми працювали майже два з половиною роки. Мені радили не братися за цю постановку, бо це складна п'єса: три дії, дуже багато мізансцен, часто міняються костюми. Але я не знаю слова «не можу». Ми доклали чимало зусиль, витратили багато часу, та результат вартий того!»* – розповідає Світлана

Якібюк, керівник чернівецького мистецького колективу «Черемшина» (і вона сама, і учасники колективу – інваліди за зором, працюють на підприємстві Українського товариства сліпих) [<http://versii.cv.ua>]. Прагматичний зміст подібних висловів (по-значимо їх як вислови другого типу) – декларація власних світоглядних засад, мотивів поведінки тощо. Оскільки мовна картина світу є корелятом концептуальної, твердження про незнання слова – це експресивний відповідник концептуального уявлення про дійсність, яке мовець хоче актуалізувати в дискурсі: *«Я – людина дуже зайнята і не знаю слова «відпочинок». Дуже люблю те, чим займаюся. Мені складно поїхати у відпустку через насичений графік і тому що відразу починаю картати себе: «а могла б ще зробити те і це». Тому для мене найбожевільніший вчинок – це вимкнути телефон, не думати ні про що і втекти від усіх, щоб просто побути удвох із Сашею»* (співачка Руслана у відповідь на журналістське питання про *«найбожевільніший вчинок у День усіх закоханих»*) [<http://e-motion.tochka.net>].

Вислови про незнання слова, які належать до другого типу (стосуються загальноживаних і цілком нормативних слів), мають певні важливі особливості на різних мовних рівнях. Варто відзначити їх.

1. На стилістичному рівні такі твердження об'єднує їхня очевидна гіперболічність. Ця гіперболічність є тут головним чинником творення експресії та прагматичного навантаження: заява про незнання слова категоричніша, переконливіша і просто виразніша, ніж нейтральний вислів на зразок *«я не люблю відпочивати»*. Пор. градаційно побудовану самохарактеристику дівчини у відповідь на питання *«Чи багато ти маєш секретів, які нікому не розповідаєш?»*: *«Я дуже балакуча (1), тому навіть не знаю такого слова, як секрет (2)»* [<http://ask.fm/highVoltage>]. Частина (1) нейтральна, (2) – експресивна.

Зазвичай таку гіперболічність партнер по комунікації сприймає як належне і не реагує на неї буквально, адже когнітивний дисонанс у такому випадку малоімовірний. Однак зрідка, як і кожна гіпербола, такий вислів може бути сприйнятий скептично, здатися співрозмовникові недоречним. Тоді маємо відповідну реакцію та експлікацію прийому. Це ілюструє діалог на сайті www.formspring.me:

ipsender: *«У кожного чоловіка завжди зайнято серце дівчиною, ти наразі закоханий?»*

smile: *«Закоханий? Не знаю такого слова. Це тимчасове відчуття, потреба в чомусь, та разом з цим прагну просто кохати одну».*

ipsender: *«Закоханий? не знаю такого слова» – АхАхА ну ну))))»*

smile: *«Ну що ж знаю))) але інколи не хочеться його знати)))».*

Гіперболічність споріднює цей тип тверджень із тими, у яких «невідомі» мовцеві слова порушують норму. Зрештою, ця ознака притаманна всім заявам про незнання слова, крім тих, де йдеться про справжні агноніми.

2. Наведений останнім приклад демонструє і наступну особливість аналізованих засобів – на комунікативному рівні. У більшості виявлених випадків (хоч далеко і не в усіх) твердження про незнання слова наявне в репліці-реакції, при цьому слово міститься в попередньому вислові співрозмовника. Саме останній обрав номінативний засіб, а мовець через «не знаю» негативно оцінює його доречність. В інтерв'ю з учасниками гурту «Антитіла» про виступ на великому Міжнародному фестивалі «Sziget» журналіст питає: *«Вашими суперниками були дуже маститі гурти, більш відомі. Боялися конкуренції?»* Відповідь: *«Я взагалі не знаю слова «конкуренція» в творчості. Конкуренція в музиці – це предмет дискусій журналістів та інших людей, які на цьому спекують. Серед нас, музикантів, конкуренція відсутня»* [<http://sumno.com>]. Аналогічно: журналіст з'ясовує в учасниці проекту «Суперзірка» Юлії Мороз правдивість чуток про її депресію. Реакція: *«Депресія? У мене? Я не знаю такого слова»* [www.superzirka.1plus1.ua]. Письменник Ігор Ясенівський так само реагує на запитання журналіста: *«Як правило, успіх мають ті письменники, які уміють пристосуватися до вимог часу, до уподобань сучасників. Але такий успіх буває короткочасним. Що важливо для тебе – якісні тексти чи визнання?»* Відповідь: *«Я не вмю, не люблю, не хочу і не знаю такого слова – пристосовуватись. То хіба які вар'яти те роблять. Поважаючий себе письменник ніколи не буде під когось лягати, але все буде зверху, як олія у воді. То є кредо письменницького життя»* [<http://poglyad.com>].

Ці мікродіалоги показують водночас, що номінативний засіб, на який мовець реагує гіперболічним оцінним судженням,

із попередньої репліки виокремлюється не випадково, а за його когнітивною значущістю. Звідси ще одна особливість, яка за-слуговує на увагу.

3. На когнітивному рівні вислови другого типу про незнання слова вирізняються тим, що становлять імена важливих концептів або їхні ключові актуалізатори (цим вони відрізняються від «незнаних» слів першого типу, де коментар може стосуватися будь-якого слова, у якому, наприклад, зроблено помилку, пор. *блище*). Уже розглянуті приклади з пунктів 1 і 2 добре ілюструють це. Часто в подібних випадках людина декларує «незнання імені» того, що вважає антицінністю, увиразнюючи аксіологічний зміст вислову: «*Окультизм – я не знаю такого слова, не розумію, не сприймаю... і не хочу. Я звичайна віруюча людина, вірю в Бога (християнка)*» [<http://gak.com.ua>]. Також може йтися про важливі елементи універсальних сценаріїв: «*Здаватися???* *Я не знаю такого слова!!!*» [www.poetryclub.com.ua].

Отже, у твердженнях другого типу про незнання слова йдеться про світоглядне, дискурсивне позиціонування, про самопрезентацію як особистості. Власне, позиціонування в дискурсі було помітним і в низці прикладів першого типу, але воно має різну природу. У випадках зі словами на зразок *губернатор* позиція особистості базується на лінгвістичних фреймах, на мовній свідомості; у випадках зі словами *відпочинок*, *конкуренція* та подібними – на екзистенційних, на картині позамовної дійсності. У першому типі мова – об'єкт думки, у другому – форма, хоча й тут від мовних форм (обраних номінативних засобів) теж багато залежить у розгортанні комунікації, зокрема й сама потреба в метамовному коментарі.

Переважна більшість із розглянутих тут фрагментів містить насправді не агноніми, а псевдоагноніми – використання слова в такій ролі уможлиблює експресивну декларацію. Усі коментарі досліджених типів співвідносять мовний засіб з ідіолектом, але самі ці мовні засоби є вельми різними – від явних орфографічних і стилістичних помилок до загальноновживаних слів, певним чином маркованих у мовній картині світу особистості. Якщо слово не є безсумнівно ненормативним, якщо немає порушення жорстких норм або реальної агнонімії, то маємо випадки світоглядного й дискурсивного позиціонування. Прагматика різнотипних мета-

мовних коментарів – це маловивчена проблема, яка потребує й дальших досліджень.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Лукина Н. В.** Смысловая структура метатекста: к проблеме определения / Н. В. Лукина // Современная филология в международном пространстве языка и культуры: материалы Междунар. науч.-практ. интернет-конф. (Астрахань, 21 сент. 2010 г. – 20 янв. 2011 г.) / сост. М. Л. Хохлина. – Астрахань, 2011. – С. 137–139.
2. **Матей И. К.** Православная лексика в языковом сознании современной российской молодежи / И. К. Матей // Вестник Воронежского гос. ун-та. Сер.: Филология. Журналистика. – 2011. – № 2. – С. 75–77.
3. **Михневич А. Е.** Язык – едва пределы имеющее море / А. Е. Михневич // Традиции М. В. Ломоносова и современность: материалы Междунар. науч.-практ. конф. – Гомель: ГГУ им. Ф. Скорины, 2007. – С. 42–46.
4. **Морковкин В. В.** Русские агнонимы (слова, которые мы не знаем) / В. В. Морковкин, А. В. Морковкина. – М.: Астра семь, 1997. – 414 с.
5. **Черняк В. Д.** Агнонимы в деятельности языковой личности и метаязыковая деятельность носителя языка / В. Д. Черняк // Обыденное метаязыковое сознание: онтологические и гносеологические аспекты. Ч. 2: монография / отв. ред. Н. Д. Голев. – Томск: Изд-во Томского гос. пед. ун-та, 2009. – С. 139–156.
6. **Черняк В. Д.** «Наивное литературоведение» как фрагмент лексикона современной языковой личности / В. Д. Черняк, А. В. Швец // Вестник Томского гос. пед. ун-та. Сер.: Гуманитарные науки. – 2006. – Вып. 5(56). – С. 79–84.

Надійшла до редколегії 10.09.2012

АКТУАЛЬНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ СИСТЕМИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

УДК 811.161.2'282'371

В. В. Ковтун

СЕМАНТИКА ПРИКМЕТНИКІВ *ЧЕРВОНИЙ/КРАСНИЙ* В ДІАЛЕКТНОМУ ТЕКСТІ (на матеріалі українських східнословобожанських говірок)

У статті проаналізовано семантику прикметників *червоний/красний* в діалектному тексті східнословобожанського мовного ареалу; виявлено полісемантичну структуру колоролексем залежно від їхньої сполучуваності з певними групами імен; визначено семантичні паралелі з іншими діалектними континуумами української мови.

Ключові слова: прикметник (ад'єктив), колоролексема (колоратив), лексема, сема, семантика, сполучуваність, східнословобожанські говірки.

В статье проанализирована семантика прилагательных *червоний/красный* в диалектном тексте восточнословобожанского языкового ареала; выявлена полисемантическая структура колоролексем в зависимости от их сочетаемости с определенными группами имен; обозначены семантические параллели с другими диалектными континуумами украинского языка.

Ключевые слова: прилагательное (адъектив), цветолексема (колоратив), лексема, сема, семантика, сочетаемость, восточнословобожанские говоры.

The article deals with the analyses of the semantics of the adjectives *chervonyi/ krasnyi* in the dialectal texts recorded in the East-Slobozhan language area; it has been found that the structure of the color lexemes depends on their combinability with definite groups of names; semantic parallels with other dialectal continuums of the Ukrainian languages has been determined.

Key words: adjective, color lexeme (colorative), lexeme, seme, semantics, combinability, East-Slobozhan dialects.

Почуття кольору – це складне сприйняття світу людиною, яке пов'язує з емоційним, соціально-культурним та естетичним аспектом. Речення чи текст, у складі якого функціонує колоратив, ширше розкриває культурні компоненти мови, деталь-

ніше інформує про уклад життя, менталітет і цілої нації, й окремого регіону.

Колоративна лексика неодноразово привертала увагу науковців різноманітних галузей знань. Колір у межах діахронічного підходу вивчали С. Кезіна [8], О. Дзівак [5], у синтагматичному аспекті – О. Дівіна [6], особливості вияву ментальності етносу з допомогою колірної лексики досліджували А. Вежбицька [1], Г. Яворська [14], С. Григорук [3], І. Герасименко [2] та ін. Семантика прикметників кольору в діалектному тексті ще не була предметом спеціального дослідження. Цим зумовлено актуальність запропонованої статті. Метою нашої розвідки є опис семантичної структури прикметників *червоний/красний* в українських східнословобожанських говірках. Поставлена мета передбачає розв'язання таких завдань: виконати семний аналіз значень ад'єктивів *червоний/красний* в українських східнословобожанських говірках; визначити референтну сферу аналізованих прикметників у діалектному тексті; порівняти семантичну структуру колоролексем у досліджуваному континуумі з іншими говірками. У статті використано матеріали історичної праці В. Іванова «Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии: очерки по этнографии края» [7], матеріали фольклорно-діалектологічних експедицій із Старобільщини [12] та інших східнословобожанських говірок [9; 13], а також власні записи діалектного матеріалу.

Прикметник *червоний* має полісемантичну структуру. У мовленні словобожан під впливом російської мови відповідник *красний* уживають нерідко з тим самим значенням, що й *червоний*. Тому відзначаємо функціонування двох найменувань *червоний* і *красний*.

Найтісніший зв'язок прикметник *червоний* виявляє саме в синтагмі *червона кров*. Колоролексема *червоний* у сполученні з *кров* позначена високою частотністю порівняно з іншими сполученнями. Жодного разу іменник *кров* не зафіксовано з означенням *красний*. У свідомості словобожан лексема *червоний* асоційована з *кров'ю*, яку, у свою чергу, співвідносять з насиченим темним кольором. Дослідники доводять, що прикметник *червоний* етимологічно пов'язаний з *чорний*, і «сягає до праслов'янського **črvenъ*, **črljenъ* (від дієслова **črviti*)» [5, с. 81]. Уважають, що номінація походить від *червь* й означає «не тільки «черв'як», а й

«червона фарба». Це пов'язано з тим, що один з різновидів черв'яка – *червець* в епоху середньовіччя був основним матеріалом, з якого добувалась червона фарба» [Там само, с. 81], літерально «червлений, пофарбований черв'яком» [10, с. 78]. У західнополіських говірках визначено: *червоний* (фонетичний варіант *чарвоний*) 'який має забарвлення кольору крові' (СЗГ, с. 248).

Тексти-замовляння досліджуваної діалектної зони з виділеним компонентом *червона кров* (фонетичний варіант *червонная кровь, червона кривь*) ілюструють, на перший погляд, нейтральну конотацію (*червоний* як 'червоний'), але одночасно в широкому контексті: червона кров → здорова кров → здорова людина, пор. у замовляннях:

«Выливание переполоха на яйцо»: Тут тобі не стоять, жовтои косты не ломаты, червонои крови не пыты, щыраго серця не вьялыты, билого тила не сушыты, крещеного, рожденного раба Божого (имя) [7, с. 34];

«Выливание волоса»: Лыйся, волось, на колось [...] Туть тобі ны стоять и ны бувать, а жовтои косты ны ломыть, и билого тила ны сушыть, и червонои кровы ны мутыть, и сустава ны крутыть [7, с. 36];

Отъ «бышихи» (рожю): Туть тобі не стоять, жовтои косты не ломыть, червонои кровы не смоктатъ! Я тебе всылаю, я тебе вышиптую; тут тобі не стоять, жовтои косты не ломыть, червонои кровы не смоктатъ! [7, с. 170];

Отъ «сояшныць» (Спазмы в желудкѣ): Сояшныци нудни, сояшныци тошни, сояшныци витрови и водяни! Туть вамъ не стоять, жовтои косты не ломыть, червонои крови не вьялыть [7, с. 171]. У поданих прикладах носії східнослов'янських говірок примовляють: *жовтои косты ны ломыть, и билого тила ны сушыть, и червонои кровы не пыты*, аби людина була повністю здорова. Подібні тексти-ритуали – динамічного характеру: не просто констатують уже відому ознаку, їх запрограмовано на позитивний результат. Отже, реалізовано спектральну семантику, а також семи 'здоровий', 'міцний'.

Для характеристикації кольору одягу, взуття, виробів із матеріалу сполучають ад'єктиви *червоний/красний* з іменниками *чобітки, намисто, рушник, йупка* (ймовірно, трансформ, який

утворився шляхом запозичення з російського усного мовлення слова *юбка*) та ін. Як правило, у таких текстах колоративи *червоний/красний* виражають сему 'червоний': *Йупка расна / ў ч'єтире п'ілки / шилас'а кохта // к'расний плете"ний по'яс з'є кити'ц'ами* [12, с. 95]; *Йа кивайу голо'войу / н'і / а т'і моу'ч'ат' / ч'о'го ви / та'к'і плат':а були / та ш'є при'том і к'расн'і / цв'ітас'т'і та'к'і /а ми ж'ч'ули / ш'ч'о ка'зали / йак н'і'мц'і по'бач'ут' / ч'і зуст'р'інут' у к'расному / так і ўби'вайут' / кажут' / це парт'і'зани* [13, с. 353]; *Летивъ шпакъ черезъ попивъ макъ, та й сивъ на воротихъ, у червонихъ чоботихъ* [5, с. 336]; *У червонихъ чобиткахъ, / А Маруся на тилижки / Щовкае оришки* [7, с. 475]; *Чужа мыла / Въ червонимъ намысти: / Ой, вона жъ ему / Пидийшла пидъ мысли* [7, с. 157]; *Возьмись, хлопци, по дубыни, / Дивки винки погубылы, – / У чэрвонихъ запаскахъ* [7, с. 671]; *Ой, вы, хлопци молодци, / Та накажить вы дивоцьци, / Що въ чэрвоний юпоцьци, Та й нэхай мэнэ та й нэ ждэ, / Нэхай замижъ идэ!* [7, с. 675]; *А тод'і 'мати / помн'у / купила к'расний ситец' / к'расн'і листоч'ки др'іб'нен'к'і / йак с'о'годн'і помн'у // на ту пе"рину нат'агли / а В'іт'ка Бондар'іу малій буў / при'шоў / йа те'пер у т'отки 'житиму // йа буду с'пат' т'іки на к'расн'ій по'душц'і* (Піс); *В'єнок ут'о з'є цв'єтоў / л'єнти / буси к'расн'і* (Реб); *Йуп'ка така ут'о / а шче та'кий как ка'р'сет т'оплий д'л'ін:ий / к'расним рушник'ом под'віазана* (Реб); *От йо йак на'ч'ал'ник у'ч'астка / долж'на була ў'з'ат' з'є 'каждого рас'писку / шо п'риіде на де"монст'рац'ію / і роз'пише"мо 'даже 'каждому / шо не"с'ти / ко'му пра'пор к'расний / ко'му шо* (Лут); *Нат'а'гайеш на 'себе кос'т'ум / вишитий ч'єр'воними нит'ками / і висту'пайемо / п'іс'н'і* (Гор). Фонетичний варіант *к'расни* 'червоний' у сполученні з іменниками окресленої тематичної групи зафіксовано й в інших українських говірках, наприклад: *К'раснийі мат'єр'ійі купіла* (СЗГ, с. 251); *А д'їед ст'ан'є на вар'от'ах у к'расних чаб'от'ах да і п'іт'айе* (СПГ, с. 106). Як спеціальну назву *к'расни шнур* «вірьовка з червоними прапорцями, яку використовували під час полювання на вовків» уживають носії західнополіських говірок (СЗГ, с. 251).

Найменування, пов'язані з елементами жіночого або чоловічого вбрання, репрезентують власне колорову семантику і верба-

лізують додаткові семи ‘красивий’, ‘яскравий’, ‘святковий’:
 |Виши́ту со|роч’ку над’івайе́м / **к’расну** |йу|нку / х’вартух |виши́тиї
 [13, с. 264]; На|мисто оу́е од са|мойї |шиїї // тут |ду́те на|мисто /
 тут **к’расне** / а то|д’і на са|мії низ – при́паї|ки [13, с. 107];
 А в нашоїи **Насті** / **Черевички красні**, / А вь нашоїи **Марусыны** /
 По чотыри подушишы [7, с. 478]; Вдину й **стричечку красеньку** /
 Шобъ тоби вгодыты [7, с. 479] Нас ау́тобусами во|зили в
 укра|йїнс’ких кост’умах / в’ін’ках / |л’енти да|вали / |л’енти та|к’і
ч’ервон’і / і ми сп’і|вали (Каб).

Прикметники *красний/червоний* у сполученні з назвами весільного обряду «часто актуалізує розгортання мотиву зовнішньої та внутрішньої краси одружуваних і привабливість весільного обрядового дійства» [11, с. 108], це й *обич’но красний рушник* [12, с. 85] для молодих; і *дві ложки де^уре^уїан’і / з^уїазан’і краснойу л’ентойу* [12, с. 45], весільний поїзд, як правило, був великим і відзначався мальовничістю: *Кон’і / побочн’і по бо|ках та|к’і / флаги красн’і / а то|д’і к’в’іт|ки пона|шиван’і по тих флагах [...]/ у́ ко|н’аки з|рива позап’л’італа / |коси позап’л’ітан’і поуп’л’ітан’і поуп’л’ітан’і л’енточ’ки краснен’к’і на |кон’іх* [13, с. 107]; *І там у́ нас / коли |їїдут’ за н’ев’естойу / то |пойїзд |звет’с’а / |пойїзд // о! / |пойїзд |їїде! // |пойїзд! / а з’імої же на |кон’ах/ уто коло|кол’ч’ік’і бр’аз’ч’ат’ у́ красних |л’ентах / пона|р’ажуван’і та|к’і |кон’і* (Реб). Усі виділені сполучення на загальному мовному тлі мають позитивно-оцінне значення. Нами зафіксовано лише одиничне сполучення *червона китайка*, яке в контексті набуває негативної конотації. У свідомості слобожан, окрім кольорової семантики, закріпилася асоціація з тканиною, якою вкривають чи замотують тіло мертвої людини, тобто зі смертю: *Ой, убыто, вбыто, / Й зтягнуто вь жито, / Чэрвоною китайкою / Выдочокъ прыкрыто* [7, с. 657]; *Ой, убыто, вбыто, / Зтягнуто вь жито, / Чэрвоною китайкою / Лычэнько прыкрыто* [7, с. 657].

Прикметник *красний* виступає мовленнєвим актуалізатором кольору групи іменників на позначення зовнішності людини. Словник в 11 томах подає *красний* з позначкою нар.-поет. «те саме, що гарний ‘прекрасний’, ‘чудовий’» (СУМ, с. 327) й етимологічно утворилося зі старослов’янського *красънь* (ЕССУМ,

с. 286). Лексикографічні джерела зазначають, що лексема *красний* має старе значення «дуже гарний», яке «широко знане й тепер в українській мові, особливо ж у західноукраїнських говорах» (Там само, с. 286). Сему 'дуже гарний' зафіксовано в гуцульських говірках (ГГ, с. 104), цю ж сему вербалізує лексема *красний* і в бойківській діалектній зоні, пор.: *Пойіде на н'у красний Йірейко* (Онишкевич, с. 385). «У старім значенні («дуже гарний») слово *красний* відоме і в східноукраїнських говорах» (ЕССУМ, с. 286). Мешканці східнослов'янського ареалу з допомогою епітета *красний* у сполученні з лексемою *дівчина* (*дѣвка*, *дивка*) дають загальну, але виключно позитивну характеристику зовнішності. У таких текстах аналізований колоратив інтерпретуємо як 'красивий', 'гарний': *Сыдыть дѣвка, сыдыть красна / Коло ясного викна, / Вона шила, вышивала, / Тонки, бѣлы рукава* [7, с. 166]; *Нэ досталась красна дивка / Ны братью, ны мни, / Досталась красна дивка / Бурлаку – свынни* [7, с. 656]; *Мойа падруга выходит' зам'іж / красна д'іучина була / йа ж дружкуйу / свад'би знайеш как'іе?* (Реб). Прикметники *червоний/красний* у сполученні з іменниками на позначення частин тіла людини, на відміну від попередніх прикладів, звужують і конкретизують зовнішність. Змінюється й семантика всього висловлення: домінує кольорова семантика, а сема 'красивий' стає додатковою: [...] *йа ў д'ецтв'е була поўна і були розов'і розов'і шч'оки ў мене крас'н'і* [13, с. 81]; *Підведе бур'аком / намажут' / шч'оки червон'і становл'ац':а* (Слов).

Прикметник *красни* в сполученні з іменниками – назвами осіб у західнополіських говірках, як і в інших говірках, має позитивно-оцінне значення і репрезентує семи 'гарний', 'чемний', наприклад: *Мойі діти красни. Бало ничого никому ни казали* (СЗГ, с. 251).

Семантика прикметника *красний*, який виступає в ролі означення до іменника *дівчина*, пов'язана також зі сватанням. У східнослов'янському тексті цей передвесільний обряд, коли представники родів молодого й молодої домовлялися про весілля, має форму театралізованого дійства: «класична» розмова батьків/сватів про куницю та мисливця або про красну дівицю та доброго молодця: *Ми тут по с'л'іду нема / ўпала / випала*

по¹роша / по с¹л'іду до вас при¹б'ігла ку¹ниця / к¹раснайа д'і¹виц'а [13, с. 31]; *Шо ви не^uре^uдержуйте д'і¹виц'у к¹расну ку¹ниц'у / а у нас ко¹зак моло¹диї // от ми хо¹дили / блу¹кали / по¹ки на ваш сл'ід на¹пали [13, с. 259]; Скільки по світу не уїжджав, у яких царствах-государствах не бував, а такої ку¹ниці, ніби к¹расної д'і¹виці, не видав [9, с. 73]; Пішов наш звір та до вас у двір, і з двору до хату; тепер же лаємо його піймати. Певно, вже наша ку¹ниця – у вас у хаті к¹расна д'і¹виця. Нашому слову кінець, а ви зробіте нашому діло вінець. Віддайте князю ку¹ницю, вашу к¹расную д'і¹вицю! Чи віддаєте, чи нехай підросте! [9, с. 73]. Виділені компоненти в ілюстрованих прикладах репрезентують семи 'молода дівчина', 'дівчина, яку сватають'.*

За допомогою ад'єктивів *красний* і *червоний* мовці означеної діалектної зони описують колір рослин: *Над'івали вони ц'в'іти к¹расн'і з л'ентами / у у¹країнских кох¹тах [13, с. 277]; Бу¹вало сажойу б¹рови п'ідве^uдут' ч'і губи / ш'ч'оки к¹расним бур'аком [12, с. 46]; Ц'в'іт¹ки там були р'ас¹н'і / р'аска / бар'в'інки / п'і¹ўники к¹рас'н'і / п'і¹ўники жо¹ут'і / прол'іски / йак с'н'іг з'їде [12, с. 36]; Кажда д'і¹ўч'іна пле^uте в'інок / шоб можна було його уга¹дати / у¹пл'іта ве^uлику к'в'ітку / ч'е^uрвону ч'і б'ілу / а і¹нколи л'ентойу пере^uййаже ч'і йа¹кес'лис'т'а у¹пле^uте [13, с. 256]; Якъ посию жъ я червонэ просо! По улыци, якъ мачокъ, / Якъ изволочу жъ я червонэ просо! [7, с. 1006]; Так'і здо^aров'і / тве^uр'д'і / ха^oрош'і к¹расн'і йаблука // ну йаблук ха^oроших та¹ких здорово не було / ну а де / вони не висп'івали (Мак); Бур'ак к¹расній / кинула бур'ака ц'ілого і моркву / і ўс'о / вариц':а то¹д'і (Св); Са¹ма картоши¹на к¹расна / а ўсе¹реди¹н'і жо¹ута / а шч'е і б'іла (Слов); Вона поц'ілувала хлоц'а і ўпала з гори / на тому м'іст'і вирос ч'е^uрвоній мак / чер'воній / то кров / а ч'орній / то жур'ба хлоц'а за ко¹ханойу д'і¹ўч'інойу (Тан); Йаблука рос'тут' / т'іки ў нас они к¹расн'уч'і і твер'д'іш'і / не^uвелич'к'і (Слов). Сему 'червоний' репрезентує фонетичний варіант черв'єний у тексті лемківських говірок, наприклад: *Черв'єна р'ужа трояка, мала-м я мужа п'яка* (СЛГ, с. 339). Сполучення черв'єни *йагоди* в текстах, записаних у західнополіських говірках, вербалізує сему 'суниці' (СЗГ, с. 248), а в бойківських говірках фонетичний варіант черв'єні *ягоди* розширює функціонування, його вживають на*

позначення сем 'суниці' й 'полуниці' (Онишкевич, с. 366]. Репрезентантом семи 'підберезник' у наддністрянській діалектній зоні виступає сполучення з колоративним компонентом *червона березівка* (синонім *ба́бка*) (НРС, с. 273), аналізовану сему в бойківських говірках представлено варіативністю номенів *червон'ук*, *берез'ук*, *червон'ак* (Онишкевич, с. 366).

У мовленні респонденти східнословобожанського ареалу використовують образ *червоної калини*, кетягами якої дівчата прикрашають волосся, щоб підкреслити жіночу красу, вік молодий. Як невід'ємний дерево-символ української культури, атрибутивне сполучення *червона калина* в контексті вербалізує спектральну семантику: *червоний* колір; зафіксовані висловлення конденсують позитивну конотацію: *Май коса да до пояса / съ квітками, ногитками, / Съ червоною калыною по плечахъ; / Коса моя да до пояса, / Краса моя да до вечера* [7, с. 347]; *Нехай дивочки не прядуть, / Нехай дивочки винки вють / Зъ високого дэрева, зъ ялыны, / Зъ червонои калыны / Наший Марьи княгини* [7, с. 999].

В окрему мікрогрупу з колоративом *красний* тематичної групи на позначення рослинності виділимо тексти-загадки: *Мыля, мыля, мылюшокъ, мыля въ землю пайшовъ (пишовъ), мыля шапочку знайшовъ, мыля красенькую, мыля зборщастеньку* (Маківка) [7, с. 379]; *У бору на яру стоить старычокъ красний ковпачокъ* (Грибъ) [7, с. 382]; *Пузь лиса – лиса краснее сукно мае* (Вышня) [7, с. 382]; *Красна дивыця сыдыть у темныци, а коса на двори* (Буряк) [7, с. 383]; *Серед лісу-лісу висить красне платтячко* (Калина) [9, с. 78]; *Красна дівиця сидить у темниці, а коса її на дворі* (Морква) [9, с. 78]. Наведені загадки є засобом вираження не спонтанного мовлення, а народжуються на світ шляхом спостереження народу за реаліями навколишнього світу, вони відбивають моральні, естетичні, філософські, соціально-побутові тощо погляди етносу. Це давній потужний пласт лексики, творений упродовж віків, життя якого триває, поки реалія не вийде з ужитку. «Створити загадку – значить дуже стисло описати за допомогою певних яскравих метафоричних образів кілька найхарактерніших для предмета чи явища ознак (матеріал, форму, звук, колір, кількість, дію, призначення, застосування, оточення)» [4, с. 65]. Аналізовані тексти-загадки тематично відносимо до

рослинності. Ключовим компонентом виступає ад'єктив *красний*, у зафіксованих прикладах – це характеризатор кольору. Слобожани використовують прикметник *красний* у сполученні з іменниками на позначення рослин «у вигляді одиничного колоративного компонента» [2, с. 50]. Тому вважаємо, що в тексатах-загадках функціонально обмежено семантичні можливості прикметника й вербалізовано виключно спектральну семантику без додаткових смислів.

Лексеми *червоний* або *красний* виступають мовленнєвим актуалізатором забарвлення тварин і птахів. Ця тематична група іменників, з якими сполучаються аналізовані ад'єктиви є порівняно нечисельною: *Одъ перелогивъ: [...] вамъ, перелогамъ, тутъ не буваты, у червонои (чи у якои там не йе) скотыны жовтои косты не ломыты, червонои кровы не пыты, и вамъ, перелогамъ, тряся всимъ!* [7, с. 436]; *Ко¹рова ў нас бу¹ла к¹расна із^с ч^сорним* (Слов). Виділене сполучення виступає у своєму основному спектральному значенні. На нашу думку, у сполученні з іменниками на позначення масті тварин розширено цю кольорову семантику: у *червоної скотини*, імовірно, 'коричневої', 'рудой', 'біло-червоної', 'коричнево-чорної', 'іншої масті'. В інших діалектних континуумах на позначення забарвлення вказаної тематичної групи існує спеціальна лексема *красий*, яка має суттєві відмінності в семантиці кольору. У наддністрянських говірках *красий*, *красистий* 'рябий', 'плямистий', наприклад: *Р¹а¹бий бик, ще кажут¹ червонок¹расий, або чорнок¹расий бик, йакш¹чо в¹ін має чер¹вон¹і або чорн¹і латки; Май¹у кіл¹ка кра¹систих¹ куро¹к* (НРС, с. 152), у гуцульських говірках слово *красий* у мовленні про тварин 'строкатий', 'рябий', *красуля* 'ряба або червоної масті корова' (ГГ, с. 104), у лемківських говірках лексема *красий* 'рябий', 'строкатий', *красуля* 'кличка рябої корови' (СЛГ, с. 148), у бойківських – лексема *красий* із загальною семантикою 'масть' вербалізує конкретні семи 'червоний і білий', 'біло-червоний' (Онишкевич, с. 385).

В іншому зафіксованому прикладі колоратив *красний* на позначення забарвлення тварин ужито не у властивому йому значенні. Пор.: *Ходыла дъвушка по базарю, / Купила селезня красного, / Та прынысла его до дому; / Та поставыла до долу, / Та*

насыпала пшеници, / Та поставыла водыци [7, с. 168]. У контексті засвідчено не колоративну семантику маркованої конструкції, а реалізовано сему ‘красний молодець’, ‘красивий’.

Лексема *красний* у сполученні з іменниками *кирнич* (ймовірно, є трансформом запозиченого з російської мови слова *кирпич*), *пісок*, *глина* репрезентує тематичну групу на позначення природних матеріалів: *Церква була красава з **красного кирнич**'а* [12, с. 47]; *Йе ї п'иш'ч'ан'ї кар'йери / багато / п'рит'ма ў них п'іску / йе ї б'ілії / і жоўтїї / **красній*** [13, с. 52]; *Мамка насоби^ерайут конс'кого навозу / помажут' дол'їўку / а зверху по^сиплут' **красним п'іском*** [13, с. 89]; *Було у сел'ї дв'ї школи / одна поч'аткова школа / така / видно йа'кїс' там купец' жиў / с³ **красного кирнич**'а з^сл'іпле^нна / поч'аткова називалас'а / ходили туди с першого по ч'етвертїї клас / і ми ш^ж с Валею / а в шостїї ходили туди дал'ш'ї^е / тоже купеч'ес'каїа хатка була / і даже не а^одна / чи дв'ї / чи три (Піс); І ми ходили з нашого се^нла скрайу через^с р'ічку / тут була школа с **красного кирнич**'а одна така достройе^нна / і тут же дв'ї де^нре^нвійаних хатки ви^еликих багат'їїў (Піс); У нас була стара школа і нова / була стара школа / ми йїї ламали / а тоді ж^м ў нас нова школа **кирнич**'на **красна** (Слов); У нас же ш глина йест' / **красна** глина у йе^ру (Слов); Чер^нз^с два роки д^ругїї син родїўс'а / поч'али хату з^с **красного кирнич**'а буду^ват' (КЛ). За допомогою лексеми *красний* слобожани звичайно виражають колір указаних реалій. При цьому зазначимо, що мовці не сполучають прикметник *червоний* з іменниками окресленої тематичної групи.*

Отже, проведене нами дослідження показало, що прикметники *червоний/красний* у діалектному тексті мають розгалужену семантику. У сполученні «прикметник *червоний* з іменником *кров*» на основне спектральне значення лексеми накладаються додаткові смисли ‘здоровий’, ‘міцний’. Аналізовані ад’єктиви у сполученні з іменниками на позначення одягу, взуття, виробів з матеріалу в східнослобожанських говірках реалізують сему ‘червоний’, а також семи ‘красивий’, ‘яскравий’, ‘святковий’. Змінюється семантика висловлення, у якому колоратив *красний* сполучають з іменниками-особами: вербалізовано семи ‘краси-

вий', 'гарний', 'чемний' і в східнословобожанських говірках, і в інших діалектних континуумах. У тексті аналізовані прикметники у сполученні з іменниками, що позначають частини тіла людини, відбивають семантику кольору, а сема 'красивий' стає додатковою. У сполученні «прикметник *красний* з іменником *дівчина*» означений ад'єктив репрезентує семи 'красивий', 'гарний'. Як характеристизатор червоного кольору без додаткових смислів мовці вживають прикметники *червоний* і *красний* на позначення кольору рослин. В інших українських говірках функціонує сполука *червони ягоди* 'суниці' (західнополіські говірки), *червони ягоди* 'суниці' й 'полуниці' (бойківські говірки). Аналіз текстів виявив, що діалектоносії уживають прикметники *червоний/красний* у сполученні з іменниками, що позначають масть тварин; висловлення набуває розширеної кольорової семантики. Разом із тим, наявні семантичні варіації лексеми *красний* у сполученні з іменниками, що позначають масть тварин (у наддністрянських говірках *красий*, *красістий* 'рябий', 'плямистий', у бойківських говірках лексема *красий* 'червоний і білий', 'біло-червоний' та ін.). Ад'єктив *красний* вербалізує спектральну семантику іменників, що називають природні матеріали.

Перспективу подальшого дослідження вбачаємо в аналізі семантичної структури прикметників *червоний/красний* у сполученні з іншими тематичними групами іменників (приміщення, його елементи, предмети побуту, природа, природні об'єкти тощо).

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ НАЗВ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТИВ ЛУГАНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Гор – с. Городище Біловодського р-ну; Каб – с. Кабичівка Марківського р-ну; КЛ – с. Карла Лібхнехта Лутугинського р-ну; Лут – смт Лутугине; Мак – с. Максимівка Троїцького р-ну; Піс – с. Піски Новопсковського р-ну; Реб – с. Ребрикове Антрацитівського р-ну; Св – смт Сватове; Слов – смт Слов'яносербськ; Тан – с. Танюшівка Новопсковського р-ну.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ ДЖЕРЕЛ

СЗГ – Аркушин Г. Л. Словник західнополіських говірок: у 2 т. / Г. Л. Аркушин. – Луцьк: Вежа, 2000. – Т. 1–2.

ГГ – Гуцульські говірки: короткий словник / [відп. ред. Я. Закревська]. – Л.: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 1997. – 232 с.

СПГ – Лисенко П. С. Словник поліських говорів / П. С. Лисенко. – К.: Наук. думка, 1974. – 260 с.

ЕССУМ – Огієнко І. (митр. Іларіон). Етимолого-семантичний словник української мови: у 4 т. / [за ред. Ю Мулика-Луцика]. – Вінніпег: Товариство «Волинь», 1982. – Т. II: Е–Л.

Онишкевич – Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок: у 2 т. / М. Й. Онишкевич. – К.: Наук. думка, 1984. – Т. 1–2.

СЛГ – Словник лемківської говірки / П. С. Пиртей. – Івано-Франківськ, 1986. – 469 с.

СБГ – Словник буковинських говірок / [за заг. ред. Н. В. Гуйванюк]. – Чернівці: Рута, 2005. – 688 с.

СУМ – Словник української мови: в 11 т. / [за заг. ред. І. К. Білодіда]. – К.: Наук. думка, 1970–1980.

НРС – Шило Г. Наддністрянський регіональний словник / Гаврило Шило. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2008. – 288 с.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Вежбицкая А.** Язык. Культура. Познание / Анна Вежбицкая; пер. с англ.; отв. ред. М. А. Кронгауз; вступ. ст. Е. В. Падучевой. – М.: Русские словари, 1996. – 416 с.
2. **Герасименко И. А.** Семантика русских цветообозначений: монография / И. А. Герасименко. – Горловка, 2010. – 439 с.
3. **Григорук С. І.** Колористична лексика в поезії Г. Р. Державіна (у контексті поетичного мовлення епохи): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.02 / С. І. Григорук. – К., 1998. – 18 с.
4. **Грицай М. С.** Українська народна поетична творчість / М. С. Грицай, В. Г. Бойко, Л. Ф. Дунаєвська; за ред. проф. М. С. Грицай. – К.: Вища школа, 1983. – 360 с.
5. **Дзівак О. М.** З історії назв кольорів / О. М. Дзівак // Українська мова і література в школі. – 1973. – № 9. – С. 81–84.
6. **Дивина Е. А.** Синтагматика семантического поля цвета в русском языке: автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. філол. наук: спец. 10.02.01 / Е. А. Дивина. – Краснодар, 1996. – 19 с.

7. **Иванов В. В.** Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии: Очерки по этнографии края / под. ред. В. В. Иванова. – Х., 1898. – Т. 1. – 1008 с.
8. **Кезина С. В.** Семантическое поле цветообозначений в русском языке (диахронический аспект): монография / С. В. Кезина. – Пенза: ПГПУ им. В. Г. Белинского, 2008. – 304 с.
9. **Народна мудрість Слобожанщини** / упор. К. Д. Глуховцева, І. О. Ніколаєнко, З. С. Сікорська, Т. П. Терновська. – Луганськ, 1992. – 92 с.
10. **Півторак Г. П.** Сім барв веселки / Г. П. Півторак // Мовознавство. – 1969. – № 4. – С. 77–81.
11. **Скиба О. В.** Кольоративна символіка у структурі традиційних весільних обрядодій на Луганщині / В. О. Скиба // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. – 2011. – № 6 (217) березень. – С. 108–113.
12. **Старобільщина:** матеріали фолькл.-діалектол. експедицій / за ред. З. С. Сікорської. – Луганськ: Шлях, 2000. – 128 с.
13. **Українські східнослобожанські говірки:** сучасні діалектні тексти: [навч. посіб.] / за ред. К. Д. Глуховцевої. – Луганськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2011. – 424 с.
14. **Яворська Г. М.** Мовні концепти кольору (до проблеми категоризації) / Г. М. Яворська // Мовознавство. – 1999. – № 2–3. – С. 42–50.

Надійшла до редколегії 10.09.2012

СУФІКСАЦІЯ ЯК РЕПРЕЗЕНТАНТ НЕГАТИВНОЇ ОЦІНКИ В НАЗВАХ ОСІБ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті йдеться про оцінні суфікси, що надають негативного значення назвам осіб. Розглядаються функції суфіксів із значенням негативної оцінки, причини виникнення оцінності в дериватах-назвах осіб та особливості оказіональних утворень із суфіксальними формантами.

Ключові слова: суфікс, твірна основа, оцінка, оцінний дериват.

Стаття посвящена дослідженню оценокных суффиксов, которые придают негативного значения названиям лиц. Рассматриваются функции суффиксов со значением негативной оценки, причины возникновения оценочности в дериватах-названиях лиц и особенности окказиональных образований с суффиксальными формантами.

Ключевые слова: суффикс, образующая основа, оценка, оценочный дериват.

The article is devoted to research of estimative suffixes which impart negative meaning to individuals' names. The functions of suffixes with negative evaluation meaning, the reasons of evaluation origin in derivative names and peculiarities of occasional derivations with suffixal formants are investigated.

Key words: suffix, generatrix basis, estimation, evaluation derivate.

Для вияву найтонших людських почуттів та емоційних оцінок українська мова має багату систему словотвірних засобів, що виступають формальними показниками експресивності. Похідні основи морфологічно мотивованих експресивів семантично ширші, ніж твірні, оскільки вони збагачені оцінними семами при збереженні денотативних та первинних експресивних.

Дослідженню експресивного словотвору української мови присвячені праці Н. І. Бойко, К. Г. Городенської, І. І. Ковалика, Л. О. Родніної, Г. М. Сагач та інших мовознавців. Питання словотвірних способів вираження категорії оцінки торкалися у своїх дослідженнях Т. П. Вільчинська, Л. П. Летюча, Л. Б. Шутак, при цьому основна увага вчених зосереджувалася на аналізі оцінних суфіксів, на характеристиці їх продуктивності. Поза увагою дослідників залишилися причини модифікації оцінної функції суфіксів, а також оказіональні утворення з суфіксальними формантами, що й зумовлює актуальність нашого дослідження.

Метою пропонованої статті є аналіз оцінних суфіксів, що надають негативного значення найменуванням осіб. Для реалізації цієї мети розв'язано такі завдання: визначено функції суфіксів із значенням негативної оцінки, з'ясовано передумови актуалізації оцінної семи в полісемантичному морфі, а також виявлено оказіональні утворення дериватів-назв осіб. Джерельною базою роботи послуговували художні тексти сучасних письменників (Л. Денисенко, Л. Дереша, В. Діброви, Є. Дударя, Б. Жолдака, П. Загребельного, О. Ірванця, Л. Клименко, Л. Подерв'янського, В. Рудика, С. Ушкалова).

Проблема оцінної семантики українського іменника пов'язується передусім з особливостями суфіксів, що утворюють аугментативи та демінутиви. У сучасній лінгвістиці аугментативи розглядають як «слова, що виражають значення збільшення й нерідко мають відтінки негативної оцінки, зневажливості, згрубілості, розмовної стилістичної забарвленості» [4, с. 47]. Аугментативи протиставлені демінутивам – «словам, що виражають значення зменшення та переважно мають відтінки позитивної оцінки, пестливості (рідше негативної оцінки й зневажливості)» [4, с. 111].

Аугментативні та демінутивні значення передаються за допомогою відповідних афіксів. Як правило, негативне оцінне значення тісно переплітається зі значенням об'єктивної збільшеності, що виражається за допомогою суфіксів **-ищ-**, **-иськ-**, **-ань**, **-уг(-юг-)**, **-ук(-юк-)**, **-ур(-юр-)**, **-аг(-яг-)**, **-ар(-яр-)**. Такі суфікси кваліфікуються мовознавцями як аугментативно-пейоративні.

Сучасні російські мовознавці розрізняють такі види оцінних суфіксів: параметрично-оцінні, тобто демінутиви й аугментативи, та емоційно-оцінні, тобто емотиви, серед яких виділяють гіпокористики та пейоративи [3, с. 5]. Параметрично-оцінні афікси поєднують значення об'єктивної кількості та оцінний компонент. Семантика емоційно-оцінних суфіксів позбавлена параметричної ознаки й полягає у вираженні емоційної оцінки суб'єктом мовлення. Розмежування цих різновидів залежить від кількох ознак:

1. Семантичний тип твірної основи. У слів, що не мають у семантиці параметричної ознаки, похідні можуть виступати тільки як емотиви, наприклад: «...він не простий собі **директорик** запльованого лісгоспу» (П. Загребельний).

2. Контекст, завдяки якому відбувається актуалізація параметричної або емоційної семи в полісемантичному морфі, наприклад: «*Хто б повірив, що такі несподівані енергії бурлять у такому звичайному на вигляд дівчиську?*» (Л. Дереш).

3. Довжина морфа. Складні оцінні суфікси стимулюють рух дериватів по оцінній шкалі. Назви осіб зі складними суфіксами активно вживаються в сучасних художніх творах, наприклад: «*Всілякі тітоньки з вуйчиками ох як кричатимуть на нас, коли дізнаються, що отой блакитноокий симпатюлька ... вкупі з гітлер-юнгером Хіппі зробили цього літа*» (Л. Дереш).

4. Розширення валентності суфікса, яке полягає в поєднанні оцінного афікса з твірною основою, лексичне значення якої не передбачає утворення подібного типу, наприклад: «*Підприємливі студяги взялися виготовляти «путівки» до санаторно-оздоровчого комплексу «Агатівка»...*» (В. Рудик).

Лексичні одиниці на позначення найменувань осіб з оцінним компонентом, показником якого є суфікси суб'єктивної оцінки, підлягають ступенюванню – оцінній градації, яку можна проілюструвати на прикладах однокоренових лексем: I. – *бідак, бідаха (бідака, бідага)*; II. – *бідолаха (бідолага, бідолака); бідолашка, бідолашка; бідолашечка, бідараха*; III. – *бідачисько* [1, с. 230]. Оцінний характер похідних іменників першого ступеня є первинним, оскільки суфікси приєднуються до основ з нейтральною оцінністю, а в іменниках другого та третього ступенів – вторинним. Вторинна оцінність була закладена ще в семантиці мотивуючої лексеми, і суфікси «...тільки посилюють, підкреслюють семантику зменшеності і особливо пестливості утворень з суфіксами 1-го ступеня» [5, с. 101]. Первинна оцінність мотивується твірними з нейтральною семантикою й зумовлена виникненням певної емоційної ситуації та особливостями людського сприйняття, наприклад: *говорун* – від говорити; *блондиночка* – від блондинка; *шоферюга* – від шофер.

У плані взаємодії твірної основи й суфікса можливі такі випадки: 1) суфікс посилює позитивну або негативну конотацію твірної основи, наприклад: «*Молотов, Каганович, Ворошилов – які катюги, а скільки жили!*» (П. Загребельний); 2) суфікс змінює позитивну (негативну) оцінку твірної основи на протилежну, наприклад: «*...це голос нашої каргусі – Варвари Великомучениці*»

(Л. Денисенко); 3) суфікс надає нейтральній основі позитивної або негативної оцінності, наприклад: «...з'являється, мов ангел з піднебесся, розкішний полковник, везе його до якогось облам-пасеного й обзолоченого *генералюги*...» (П. Загребельний).

Категорія негативної оцінки ґрунтується на таких основних негативних емоціях оцінної шкали, як осуд, зневага, огида, приниження, презирство, лайка, іронія, сарказм, легка посмішка тощо. Серед негативно-оцінних суфіксів виділяються дві групи: 1) суфікси збільшеності-негативної оцінки, що одночасно вказують на збільшеність та негативну оцінку, і 2) суфікси негативної оцінки, що виконують лише пейоративну функцію [7, с. 10–11].

Негативна оцінка в похідних лексемах з оцінними суфіксами першої групи є наслідком інтенсивно виявленої ознаки, характерної для особи. Такі найменування розглядаються як засоби категоризації непредикатної семантико-синтаксичної функції суб'єкта стану, що визначає осіб за їх характерними зовнішніми або внутрішніми ознаками та наявністю негативного оцінного значення. Високим ступенем ефективності позначені суфікси **-иськ-** та **-ищ-**, які в поєднанні з твірними основами передають семантику аугментативності та несхвальну оцінку з відтінком фамільярної зневаги, наприклад: «*А переконання у мене такі, що всі кацати – дурні псиська...*» (Л. Дереш).

Деякі мовознавці вважають, що утворення з суфіксом **-иськ-** є типовими для західних і південно-західних діалектів. Інші зазначають, що похідні слова цього типу за лексико-словотвірним значенням близькі до дериватів із суфіксом **-ищ-** і виступають як їх словотвірні паралелі [6, с. 62]. Однак можна погодитися з думкою, що в семантиці назв осіб на **-иськ-о** виразніше проступає елемент негативної оцінки. Іменники з суфіксами **-иськ-** та **-ищ-** творяться від нейтральних основ іменників чоловічого та жіночого родів, наприклад: «...*мозолястий чоловічисько* замахувався у небо супутником...» (О. Ірванець).

Номінації осіб із суфіксом **-ань** мають семантику негативної зовнішньої характеристики: *горбань, губань, довгань, кудлань, мордань, щокань*, наприклад: «*Низенький русявий щокань у куфайці ... жестикулював перед носом у співрозмовника*» (О. Ірванець). Іноді деривати з суфіксом **-ань** дають негативну оцінку внутрішнім ознакам особи: *байдикань, горлань*, наприклад: «*Невже*

вони продали власну дупу або піхву якомусь багатому байди-каню..?» (Л. Денисенко).

Афікс **-уг-(-юг-)** характеризується різко виявленим пейоративно-оцінним значенням, приєднуючись переважно до негативно оцінних основ: *жадняга, злодіюга, п'янюга, хамлюга, хапуга*, наприклад: *«Ці монстри, хамлюги, людодіди – нещасні?»* (П. Загребельний). Додаючись до нейтральних твірних основ, зазначений суфікс виступає засобом оказіонально-експресивного словотворення: *журналюга, шоферюга*, наприклад: *«Він чесно подивився в обличчя отого продажно-безчесного журналюги...»* (П. Загребельний).

Деривати з суфіксом **-аг-(-яг-)** передають відтінки негативною або позитивною характеристиками залежно від взаємодії суфікса з семантикою основи або контексту. Пор.: *«...випити він не пропонував, а відразу гасив по пиці. Справжній чолов'яга. Люську він також лупцював...»* (Л. Денисенко) – відтінок зневаги; *«Усі наші. Народ. Тобто, роботяги, флотські, бурлаки...»* (В. Діброва) – позитивна характеристика. Унаслідок негармонійної семантичної взаємодії мотивуючої основи й суфікса останній повністю втрачає негативний компонент у значенні й поєднує збільшеність із фамільярною прихильністю чи схваленням.

Аугментативно-пейоративні лексеми з суфіксами **-аг-(-яг-)**, **-уг-(-юг-)** у досліджуваному матеріалі поділяються на такі підгрупи: 1) іменники на позначення осіб із значенням зневаги, осуду: *блудяга, доходяга, скупердяга, сонюга*, наприклад: *«Але ж у нас один Діма вже є. Щоправда, доходяга»* (В. Рудик); 2) лайливі назви осіб: *мудацюга, наволочуга*, наприклад: *«...й ось ти вже по той бік, зістрибуєш у траву на схилі, сорокалітній мудацюго, знаний рівненський письменнику, що ти собі думаєш...»* (О. Ірванець); 3) фамільярні найменування осіб: *здоров'яга, старцюга, татарюга, чолов'яга*, наприклад: *«Якийсь чолов'яга смокче цигарку в темному тамбурі»* (О. Ірванець).

Суфікс **-ур-(-юр-)**, поєднуючи семантику об'єктивної збільшеності з негативною оцінкою, додається переважно до твірних основ зоонімів, що вживаються як метафоричні найменування осіб: *бищюра, бугаюра, кабанюра, псюра, собащюра*, наприклад: *«Цей псюра все вивідає»* (О. Черногуз).

Негативну оцінку також мають назви осіб із суфіксом **-ук-(-юк-)**, у якому семантика збільшеності відступає на другий план, актуалізуючи негативну оцінність найменувань: *звірюка, злюка, зміюка, падлюка, псюка, сатанюка, скотинюка, тварюка*, наприклад: «*Я ж усе-таки не падлюка*» (Л. Клименко).

Обмеженою кількістю іменників із семантикою негативної оцінності представлений малопродуктивний тип із суфіксом **-ар- (-яр-)**: *байдикар, жлобяр, кабаняр, школяр*, наприклад: «*Жлобяр! Те, що в тебе в шириньці*» (П. Загребельний).

Таким чином, серед параметрично-оцінних, або аугментативно-пейоративних, суфіксів, що утворюють оцінні номінації осіб, виділяються афікси **-ищ-, -иськ-, -уг-(-юг-), -аг-(-яг-), -ук-(-юк-), -ар-(-яр-), -ур-(-юр-)**. Однак семантика об'єктивної аугментативності часто залежить у назвах осіб від контекстуального оточення, а іноді взагалі відсутня в значенні оцінної лексеми. Наприклад, очевидною постає нейтралізація параметричної семи «збільшення» у найменуваннях типу *байдикар, волоцюга, гівнюк, замазура*. І навпаки, у назвах осіб типу *ведмедяра, здоров'яга* яскраво вирізняється аугментативний компонент значення.

Серед афіксів, що передають суб'єктивну оцінку особи й не пов'язуються з аугментативністю, виділяють суфікси **-ух-(-юх-), -ун-, -ак-(-як-), -ул-, -ил-, -ош-, -ц-, -ах-, -их-, -енціј-**.

Суфікс **-ун-** поєднується з усіченими дієслівними основами й надає утворенням цього типу значення «носій процесуальної ознаки», що виступає негативною характеристикою особи: *брехун, бовкун, капризун, лизун, плакун, реготун, сопун*, наприклад: «*Брехун з литовської площі*» (О. Ірванець).

Пейоративний суфікс **-ух-** уживається, як правило, в іменниках жіночого роду й передає фамільярно-зневажливе ставлення до об'єкта оцінки. Деривати цього типу модифікують значення іменників – віддієслівних найменувань осіб чоловічого роду з суфіксом **-ун-**, що називають особу за рисою її поведінки або зовнішнім виглядом: *балакун – балакуха, брехун – брехуха, гладун – гладуха, товстун – товстуха, хвастун – хвастуха*, наприклад: «*А я більш за все боялася, що він подумає, наче я брехуха*» (Б. Жолдак).

Оцінна функція суфікса **-ак-(-як-)** залежить від семантики основи, до якої приєднується. Оцінність цього афікса визначаєть-

ся не ізольовано, а у складі похідного слова, яке може виступати своєрідним «контекстом» для розкриття значення суфікса, наприклад: «*Ач як завертають оті писаки!*» (П. Загребельний). Діапазон негативної оцінності, що характеризує назви осіб із суфіксом **-ак-(-як-)**, поширюється від легкої іронії до різкого несхвалення, наприклад: *зівака, блатняк, розумака* – іронія; *гордяк, западняк, злодіяка* – несхвалення. Наявні лайливі назви осіб із зазначеним суфіксом: *довбак, псяка, скотиняка, тупак*. Приєднуючись до позитивно оцінних основ, суфікс **-ак-(-як-)** несе мейоративне значення: *друзяка, симпатяка, добряка*.

Пейоративне забарвлення має також суфікс **-ил-**: *жеребило, мазило, манячило, мурмило, нудило, чудило*, наприклад: «*Манячило нещасне, ось тобі*» (Л. Денисенко). Негативну оцінку з фамільярним відтінком передають назви з суфіксом **-ул'**: *дівуля, стервуля, товстуля, шефуля*, наприклад: «– *Ну і? – не врубався шефуля*» (С. Ушкалов). Поєднання суфікса **-их-** із твірними основами негативних назв чоловічого роду актуалізують семи «несхвалення», «фамільярності»: *жлобиха – жлоб, послуха – посол, снобиха – сноб*, наприклад: «*Поліна Йосипівна ... снобиха*» (Л. Дереш).

Малопродуктивними виступають суфікси **-л-** (*брехло*), **-ох-** (*випивоха*), **-ах-** (*діваха, недбаха*), **-уш-** (*чинуша*), **-инд-** (*дуринда*), **-енці-** (*старушенція, бабенція*). Наприклад: «*Я плакала, а він дзвінко хлопав по моїх сідницях, та казав: Яка ти в мене дуринда*» (Л. Денисенко); «*Старушенції Шапокляк, яка сидить у тупику «Коммунистический» і чекає бронепоезда...*» (Л. Дереш).

Окремої уваги заслуговують суфікси негативної оцінки на позначення збірних назв, серед яких виділяють форманти **-н-я**, **-в-а**, **-от-а**. Суфікс **-н-** приєднується до нейтральних і негативно оцінних іменників жіночого (*бабня*) та чоловічого (*козачня, босячня*) роду, наприклад: «... *п'яна шоферня, яка й не знає толком, як читати...*» (Л. Подерв'янський). Формант **-в-** також додається до нейтрально й негативно оцінних іменників, наприклад: «–*Тихо-тихо, Вітя, – спробував відвернути напарника старший. – Хто його знає, що то за пацанва...*» (Л. Дереш). Утворення із суфіксом **-от-** мотивуються як іменниками (*жінота, звірота*), так і прикметниками (*біднота, підлота*), наприклад: «*Підлота підлотствовала ще безмежніше*» (П. Загребельний). Усі зазначені збірні найменування мають розмовний характер.

Таким чином, можна відзначити важливу роль словотворчих суфіксів і твірних основ і вирішальну роль лексичного значення твірної основи у формуванні негативного оцінного значення в найменуваннях осіб. Пейоративні суфікси додаються до негативних або нейтральних твірних основ, а утворення з позитивно-оцінними основами представлені поодинокими прикладами і приводять, як правило, до зміни загального знака оцінки. Актуалізація оцінної функції суфіксів залежить від оцінного забарвлення твірних основ: вона виразніше виявлена в суфіксах, що поєднуються з неоцінними основами, і слабше – у тих із них, що приєднуються до оцінних основ або лише посилюють їхнє негативне оцінне значення. Перспективою наукового пошуку в напрямку дослідження оцінних дериватів можна вважати вивчення способів словотвору та їх різновидів.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Бойко Н. І.** Українська експресивна лексика: семантичний, лексикографічний і функціональний аспекти: монографія / Н. І. Бойко. – Ніжин: Аспект-Поліграф, 2005. – 552 с.
2. **Ермакова О. П.** Семантические процессы в лексике / О. П. Ермакова // Русский язык конца XX столетия (1985–1995). – М.: Языки русской культуры, 1996. – С. 32–65.
3. **Летюча Л. П.** Дериваційна репрезентація категорії оцінки у сучасній російській мові: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 / Любов Петрівна Летюча; Нац. пед. ун-т ім. М. Драгоманова. – К., 2004. – 20 с.
4. **Селіванова О.** Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / О. Селіванова. – Полтава: Довкілля-К, 2006. – 716 с.
5. **Словотвір** сучасної української літературної мови / за ред. М. А. Жовтобрюха. – К.: Наук. думка, 1979. – 406 с.
6. **Товстенко В.** Функціонально-стильова диференціація іменникових суфіксів із значенням збільшеності-експресивності / В. Товстенко // Українська мова. – 2003. – № 1 (6). – С. 61–65.
7. **Шутак Л. Б.** Словотвірна категоризація суб'єктивної оцінки в сучасній українській мові: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 / Лариса Богданівна Шутак; Ін-т укр. мови НАН України. – К., 2002. – 20 с.

Надійшла до редколегії 04.09.2012

ПРИСВІЙНІ ПРИКМЕТНИКИ ТА ПОСЕСИВНА ОЙКОНІМІЯ УКРАЇНИ

Посесивні ойконіми безпосередньо пов'язані з присвійними прикметниками, історія яких сягає індоєвропейської доби. Специфічний розвиток цього розряду прикметників відобразився і на формуванні архаїчних географічних назв на *-jь, *-iпъ, *-ovъ/-evъ.

Ключові слова: посесивна ойконімія, присвійні прикметники, посесивність, ареал.

Посессивные ойконимы имеют непосредственную связь с притяжательными прилагательными, история которых берет начало с индоевропейской эпохи. Специфическое развитие этого разряда прилагательных отобразилось и на формировании архаических географических названий на *-jь, *-iпъ, *-ovъ/-evъ.

Ключевые слова: посессивная ойконимия, притяжательные прилагательные, посессивность, ареал.

Possessive place names are directly related to possessive adjectives, whose history goes back to Indo European era. Specific development of this category of adjectives has been also reflected on the formation of archaic geographical names ending in *-jь *-iпъ *-ovъ/-evъ.

Key words: possessive place names, possessive adjectives, possessiveness, area.

Ойконімна система України репрезентує в основному посесивні назви, які сформувалися на базі сполучення присвійного прикметника та іменника. Процес субстантивзації зумовив появу великого масиву посесивів на *-jь, *-iпъ, *-ovъ/-evъ на території України. Крім цього, належність географічного об'єкта виражали й інші типи ойконімів: назви на -івка (*Іванівка*), -щина (*Яковенищина*), -иха (*Романиха*), -івці (*Марківці*), -инці (*Кузьминці*), -иця (*Іваниця*) та ін. А ще дуже важливим є те, що окремі групи назв на *-itji та *-ъskъ також містять фрагменти належності, що пов'язано з явищами на апелятивному рівні (див. детальніше [5]). Що ж до родового належності, то така граматична реалізація присвійності для української ойконімії не характерна. Однак *genetivus possessivus* був актуальний на загальномовному рівні, і це синтаксичне явище частково поширилося й на ойконімний (див. детальніше [6]).

Важливим етапом вивчення ойконімії є аналіз не лише семантичних зв'язків оніма з базовою лексемою, а й граматичних. Особливо це стосується посесивних географічних назв, тісно пов'язаних із присвійними прикметниками, історія яких сягає індоєвропейського періоду. Незважаючи на те, що ойконіми прикметникового походження, пройшовши стадію субстантивациї, належать до іменників, окремі риси прикметників проявлялися на їх тривалому шляху розвитку.

Посесивність є універсальним явищем, яке реалізується на різних рівнях буття, зокрема і в системі мови [9; 12; 4; 3; 8].

У мовознавстві розглядають морфологічні категорії, які забезпечують посесивність у мові. Це, у першу чергу, присвійні прикметники та займенники, а також родовий, давальний належності та інші синтаксичні конструкції. Посесивність є семантично-граматичною категорією, тому основні засоби вираження, що бувають полісемічні, належать граматиці, а лексичні засоби більш точні і однозначні [7, с. 176]. Це чітко видно на рівні ойконімії, особливо архаїчної: семантичний аспект реалізується в тому, що твірною основою ойконіма обов'язково має бути антропонім, а граматичний проявляється формою географічної назви. З плином часу граматичний аспект у деяких випадках починає превалювати, і тоді появляються оніми, які є результатом формального творення назв, за аналогією, за відповідною схемою.

На сучасному етапі розвитку української мови, як і інших слов'янських мов [11, с. 323], присвійні прикметники становлять кількісно невеликий масив; складається враження, що вони занепадають і є своєрідними рудиментами в системі прикметника. Однак, проаналізувавши діахронію цього розряду прикметника, розуміємо, що в минулому вони були в активі мови і функціонували на різних її рівнях.

На відміну від інших прикметників (наприклад, відносні не відображають субстантивних значень здрібності, згрубілості тощо), присвійні тісно пов'язані зі субстантивами, у них часто зберігаються суфікси, які надають слову емоційного маркування. Це споріднює посесиви з іменником, а значення ознаки у присвійних прикметниках є досить віддаленим і абстрагованим, тому, очевидно, «сама їхня прикметниковість умовна» [1, с. 191]. Ці фактори сприяли, очевидно, тому, що в присвійній ойконімії

збереглися особові назви з різноманітними суфіксами, які надавали їм відповідного емоційного забарвлення: **Васильків** (*Wasyłków, Васильковъ*); *Тр., Пробіжнлянський; 1946, УкрАТП, 1458; 1893, SORG, 189; 1819–1820, ЙФМ, 49; 1785–1788, ЙФМ, 49; 1765, Арх, V, II, 1, 154 < о. н. Василько; Грицьків (*Грицковъ, Гричків*); *К-П., Смотрицький; 1946, УкрАТП, 1224; 1765, Арх, V, II, 1, 154; 1570, Ж, VII, 94; 1565, Арх, VII, II, 180; I п XVII ст., Кр, 447 < о. н. Грицько; Добрилів; *Галичина – Болехів; 1672, КПД(ЦДІА), 958; 1649, Ж, IV, 272 < о. н. Добрило; Мартусевъ, х.; Козелець; 1787; ОКН, 259 < о. н. Мартусь(я); Миколайків; *См., Смілівський; 1946, Укр. АТП, 1783 < о. н. Миколайко; Мужилів (*Miżyłów, Miżyłow, Muzyłow, Muzilow*); *Тр., Підгасцький; 1946, УкрАТП, 1338; 1893, SORG, 392; 1819–1820, ЙФМ, 204; 1578, ŽDz, XVIII, I, 91; 1490, AGZ, II, 235; 1475, AGZ, XV, 178; 1453, 1446, 1439, AGZ, XII, 73, 146, 149, 153, 187, 226, 231 < о. н. Мужило; Гальчин (*Галчинъ, Halczyn*); *Чрг., Олешківський; 1946, УкрАТП, 1105; 1765, ОРОМ, 160; 1736, Лаз., II, 99; 1607, ŽDz, XXI, 110 < о. н. Галька; Ганнусине; *К-П., Полонський; 1946, УкрАТП, 1043 < о. н. Ганнуся; Ганунин (*Hanunin*); *Лв., Радехівський; 1946, УкрАТП, 2019; 1819–1820, ЦДІАЛ, ф-20, оп. XVIII-243 < о. н. Гануня; Жеребяткино; *Київський пов.; 1787, ОКН, 249. < о. н. Жеребятко; Марульчин; *Рв., Соснівський; 1946, УкрАТП, 1972 < о. н. Марулька; Данильче (*Danielicz, Danylcze*); *Стн., Рогатинський; 1946, УкрАТП, 718; 1931, ЛШ, 173; 1819–1820, ЙФМ, 95; 1785–1788, ЙФМ, 95; 1771, AGZ, X, 438; 1475, AGZ, XII, 377 < о. н. Данилець; Хоцунь; *Вл., Любешівський; 2001, ІСОУ, 321; 1946, УкрАТП, 1207; 1577, Шульгач, 144 < о. н. Хоцун.************

Розмежування займенникових та іменних форм на праслов'янському рівні зумовило більшу самостійність прикметника. Однак присвійні прикметники з-поміж інших розрядів найдовше зберігали зв'язок з іменниками тому, що в них найяскравіше проявлялася субстантивно-ад'єктивна сутність. Однак ще в давньоруській мові намітився початок проникнення членних форм до парадигми присвійних прикметників зі суфіксами -ів, -ин. Такий процес на рівні персоніфікованих імен мав виключно формальний характер: ніякої різниці в значенні іменної та займенникової форми не було. Щодо якісно-відносних прикметників, то в них відбувався складний процес семантично-граматичного розмежування іменних та займенникових форм. Для присвійних прикмет-

ників щодо семантики цей процес мав значення лише в цілому: посесиви втягувалися в загальну систему прикметника [10, с. 35]

У сучасній українській мові, як і, наприклад, у російській [11, с. 324], суфікси -ів, -ин у поєднанні з іменними формами номінатива є носіями граматичного значення особистої, персоніфікованої належності. Це значення сформувалося внаслідок взаємодії морфеми-суфікса і базової лексеми-імені, однак суфікс з часом перебрав на себе граматичне навантаження, тому, коли ці суфікси приєднувалися до будь-якої твірної особової назви, у цьому прикметнику зразу ж виникало значення персоніфікованої належності. На початкових етапах формування ойконімів цей зв'язок чітко простежується, однак динаміка засвідчила, що на пізніших історичних етапах ця тенденція згортається, тому й виникає процес формального підходу до номінації географічного об'єкта. Ойконіми почали творитися на базі лексем, що були далекими до власних назв, але за допомогою формантів, які «забезпечували» (принаймні формально) посесивність. Наприклад, ойконіми: *Моквин* (*Моквинь*); *Рв., Березнівський; 1946, УкрАТП, 48; 1889, Теод., 569; 1596, Арх, III, I, 103; 1571, Арх, VIII, IV, 130; Моквинь* (*Мокwin*); *Жовківський; 1765, Арх, V, II, 1, 81; 1577, ŽDz, XIX, 45; Моквин, с.; Рв., Костопільський; 1946, УкрАТП, 1174; Моквин, х.; Рв., Костопільський; 1946, УкрАТП, 1175*, на наш погляд, утворилися не від власної назви Моква (бо такої не знайшли в жодному доступному нам лексикографічному джерелі), а від апелятива *моква*, що означає: 1. Мокротеча; 2. Низина, залита водою; 3. Мокрота, сирість (ВТССУМ, с. 536), тим більше, що на території, на якій засвідчені ці назви, широко розвинена гідромережа, яка й «забезпечує» існування «мокви». Це ж стосується і географічної назви *Зацерквин* (*Лв., Олеський; 1946, УкрАТП, 1489*), у якому відапелятивне його походження підсилює прийменник-префікс за(-).

У прикметниках із суфіксами *-їь, *-їнь, *-овь/-евь значення особистої, індивідуальної належності прямо залежало від того, чи є ім'я назвою якоїсь конкретної особи. Тому говоримо про індивідуально-посесивні суфікси і, зрештою, ойконіми. Наприклад, *Степань* (*Stepań, Stepań opp.*); *Рв., Сарненський; 2001, ІСОУ, 319; 1890, Теод., II, 574; 1789, Арх, III, V, 64; 1765, Арх, V, II, 1, 77; 1682, Арх, V, I, 165; 1658, Пам., III, 3, 204, 411; 1658, Пам., IV, 2,*

109, 127, 143; **1606**, Арх, VI, I, 313; **1598**, Арх, I, VI, 223–224; **1594**, Арх, VIII, III, 456; **1574**, Арх, VIII, VI, 410; ZDz, XIX, 12, 18, 39, 63...; **1566**, РИБ, XXX, 890; **1539**, AS, IV, 208, 274, 279...; **1523**, Арх, VIII, IV, 362; **1522**, AS, III, 236–238; **II пол. XV ст.**, АЛМ, I, 13, 466; **1489**, AS, I, 89; **1488**, РИБ, XXVII, 463; **1290**, Теод., II, 574 < о. н. Степан; **Жукотин** (Žukotyń, Zukociń, Zukothyn); Др., Турківський; **1946**, УкрАТП, 1049; **1934**, ПШ, 59; **1893**, SORG, 623; **1661–1665**, LWR, III, 77; **1579**, ŽDz, XVIII, I, 103; **1438**, AGZ, XII, 50 < о. н. Жукота; **Прогноїв** (Перегноїв, Przegnojów, Przegnoiow, Przegnojow); Лв., Глинянський; **1946**, УкрАТП, 465; **1907**, ЛШ; **1893**, SORG, 413; **1819–1820**, ЙФМ, 227; **1785–1788**, ЙФМ, 227; **1661–1665**, LWR, II, 160; **1649**, Ж, V, 240; **1570**, Ж, VII, 218; **1568–1569**, MRPS, V, I, №3774; **1397**, AGZ, I, 12; **1397**, AGZ, I, 12 < о. н. Прогной. Якщо ж прикметник утворювався за допомогою тих самих суфіксів, але від твірних основ, що не були назвами конкретної, чітко визначеної особи, то такі прикметники набували категорійно-присвійного значення. **Ведмеже с.**; См., Талалаївський; Ніжин, Дъвицкая сотня; **1946**, УкрАТП, 1928; **1729**, **1730**, Лаз., II, 212; **Вовче** (Wólcze, Wolcze, Вълче); Др., Турківський; **1946**, УкрАТП, 1056; **1893**, SORG, 624; **1785–1788**, ЙФМ, 61; **1422**, УГХV, 30; **Кънажь** – двір у Києві; **945**, ЕСЛГНПР, 75–76; **Кънажь** – двір у суч. Переяславі-Хмельницькому; **1098**, ЕСЛГНПР, 75–76; **Княжь**, Новоград-Вол.; маєток приєднано до села Таращанка; **1643**, ДМВН XVII, III/16; **Княжа**; Жт., Новоград-Волинський; **1946**, УкрАТП, 45; **1778**, Арх, V, II, 1, 354; **1765**, Арх, V, II, 1, 72; **Княжа** (Княжьє, Князьє, Княжполь, Кпиаже); Кв., Звенигородський; **1946**, УкрАТП, 670; **1784**, Арх, V, II, 1, 491; **1775**, Арх, V, II, 1, 214; **1765**, Арх, V, II, 1, 136; **1662**, Арх, VII, III, 102; **1607**, ŽDz, XXI, 109; **Княжа Крениця**; Брацлав; **1765**, Арх, V, II, 1, 190; **Княжа Лука**; Хорольський пов.; **1787**, ОКН, 253; **Княжа Слобода**; Вінниця – Крутяни; **1784**, Арх, V, II, 1, 475; **Княжа Слобода**; Київ – Ставище; **1778**, Арх, V, II, 1, 339; **Княжа Слобода**; Кам'янець; **1775**, Арх, V, II, 1, 230; **Княжа Слобода**; Рашков–Брацлав; **1765**, Арх, V, II, 1, 180; **Княжа Великая**; Новоград-Волинський; **1612**, Арх, I, V, 407; **Княжа Малая**; Новоград-Волинський; **1612**, Арх, I, V, 407; **Княже х.** до с. В'язове (Княжа); См., Грунський; **1946**, УкрАТП, 351; **1779–1781**, ОНСН, 49, 60, 66, 91; **Княже** (Кпueszyє, Княжь); суч. Княжпіль; **XVII ст.**, Кр, 515; **1509**, MRPS, IV, I, 506,

446, 1256; 1493, *Арх*, VIII, II, 337; *Княже* (*Kniaze*, *Княж*); *Стн.*, *Снятинський*; 1946, *УкрАТП*, 808; 1931, *СШ*, 124; 1819–1820, *ЙМФ*, 145; 1785–1788, *ЙМФ*, 145; 1661–1665, *LWR*, III, 96; *сер. XVI ст.*, *Ж*, I, 9; *Княже* (*Княжьє*); *Вл.*, *Горохівський*; 1946, *УкрАТП*, 231; 1778, *Арх*, V, II, 1, 345; 1650, *Арх*, III, IV, 381; 1583, *Арх*, VIII, III, 403; 1569, *Арх*, II, I, 9; *Княже* (*Kzaz*, *Kniaze*); *Лв.*, *Золочівський*; 1946, *УкрАТП*, 630; 1819–1820, *ЙМФ*, 146; 1785–1788, *ЙМФ*, 146; 1488, *AGZ*, IX, 132; *Княже х. до с. Заброди*; *Вл.*, *Ратнівський*; 1946, *УкрАТП*, 1579. Однак не завжди можна переносити загальнономовні процеси на онімний рівень, ми не зможемо категорично стверджувати, що окремі з цих назв не могли утворитися і від власної назви конкретної особи, адже і тепер існують прізвища/прізвиська Ведмідь та Князь.

Прикметники з присвійними суфіксами в давньоруській мові могли входити в парадигму відмінювання як іменники (з конкретним значенням або з узагальнено-категорійним) у функції генитива. Генитивна функція була загальною рисою для всіх давньоруських утворень із присвійними суфіксами: і для тих, що утворювалися від власних імен, і для тих, що утворювалися від апелятивів різного семантичного і граматичного типу: 1) із конкретним, визначеним значенням; 2) із категорійним значенням; 3) в однині; 4) в множині. [11, с. 326] У цьому контексті погоджуємося з думкою про те, що в давньоруській мові існував проміжний етап між іменниками та присвійними прикметниками, особлива граматична категорія – категорія похідних узгоджених генитивів, яка сягає індоєвропейського періоду, однак найактивніший розвиток відбувався у спільнослов'янську добу. Саме на цей період і припадає формування деяких присвійних суфіксів, зокрема *ovo [11, с. 326].

Деякі вчені стверджують, що присвійні прикметники були вже в період індоєвропейської мови [2, с. 174–175], але, як відомо, категорія імен розділилася на субстантиви та атрибутиви дещо пізніше, а на індоєвропейському етапі про такий розподіл можна говорити тільки на семантичному рівні. Лише часткове розмежування присвійних прикметників та субстантивів із однаковим суфіксом *-j- зумовило формування синкретичних утворень. Наприклад, назви жінки по чоловікові не були прикметниками самі собою, вони мали за субстантивністю та атри-

бутивністю синкретичний характер [11, с. 327]. Цьому сприяли нечленні форми прикметників. Сикретизм між атрибутивністю та субстантивністю в утвореннях на *-j-, очевидно, сприяв тому, що процес субстантивації на ойконімному рівні проходив дещо формально: не так часто в наших пам'ятках можна побачити словосполучення іменника з посесивним прикметником на *-j-. Крім того, в історичному розрізі спостерігаємо омонімію, яка є, безсумнівно, результатом того ж таки синкретизму (наприклад, ойконім **Борислав** (*Boryslaw, Бориславль (колись Кузикермень), Borislaw, Borzislaw in terra Rissie distrktu vero Drohobicenci*); Лв.; 2011, ЕД УАТУ; 1946, УкрАТП, 2; 1893, SORG, 149; 1819–1820, ЙФМ, 38; 1785–1788, ЙФМ, 38; 1679, Гал.л, I, 639; 1508, ŽDz, XVIII, I, 116; 1479, AGZ, XVIII, 175, 185; 1438, AGZ, XIII, 61, 224, 270, 345, 346; 1387, ZDM, VIII, 362 – власна назва *Bořislav (Sv., 71)*; ойконім **Станимир** (*Stanimirz, Stanimierz, Stanymyerz, Stanymyrz*); Лв.; Перемишлянський, Станимирська сільрада; 2011, ЕД УАТУ; 1946, УкрАТП, 469; 1931, ЛШ, 154; 1893, SORG, 415; 1819–1820, ЙФМ, 289; 1785–1788, ЙФМ, 289; 1649, Ж, V, 198; 1649, Ж, V, 198; 1609, AGZ, X, 197; 1578, ŽDz, XVIII, I, 64, 247; 1515, ŽDz, XVIII, I, 156; 1498, AGZ, XV, 357, 421, 538; 1444, AGZ, XVI, 137, 139, 445; 1435, AGZ, XIII, 47 – власна назва *Stanimir (Sv., 86)*).

Присвійні прикметники із суфіксами *-ino, *-ovo виникли дещо пізніше, і це явище також відобразилося на посесивній ойконімії всіх слов'янських земель. Географічні назви на *-inь, *-ovъ/-evъ масово з'явилися вже після часткового занепаду посесивів на *-jь. Ареал посесивної ойконімії на *-inь, *-ovъ/-evъ є значно насиченішим та інтенсивнішим упродовж усіх хронологічних зрізів, ніж ареал географічних назв на *-jь. Число ойконімів на *-inь, *-ovъ невпинно збільшувалося, а кількість на *-jь фактично не зростала в останні п'ять–шість століть.

Посесивність є семантико-граматичною категорією, що можна простежити на рівні ойконімії: семантичний аспект реалізується в тому, що твірною основою ойконіма обов'язково має бути антропонім, а граматичний проявляється формою географічної назви. Посесивні ойконіми безпосередньо пов'язані з присвійними прикметниками, історія яких сягає індоєвропейської доби. Специфічний розвиток цього розряду прикметників відобразився і на посесивній ойконімії. Прикметники з суфіксом *-j- –

найстарші серед присвійних, тому, очевидно, спостерігався сикретизм між атрибутивністю та субстантивністю. І омонімія між антропонімами та ойконімами на *-jь є результатом таких історичних змін у прикметниках. Щодо присвійних прикметників загалом, то розрізнялися індивідуально-посесивні та категорійно-присвійні, що також демонструє нам архаїчна ойконімія. Так само, як присвійні прикметники із суфіксами *-ino, *-ovo, витіснили прикметники зі суфіксом *-j-, ареал ойконімів на *-inь, *-ovъ/-evъ фактично поглинув територію географічних назв на *-jь.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ ДЖЕРЕЛ

АЛМ – Акты литовской метрики, собранные Ф. И. Леонтовичем. – Варшава: Тип. Варшавского уч. округа, 1896–1897. – Вып. 1. – 170 с.; Вып. 2. – 200 с.

Арх – Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов. – К., 1859–1914. – Ч. I–VIII.

ВТССУМ – Великий тлумачний словник сучасної української мови [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К.–Ірпінь: Перун, 2002. – 1428 с

Гал. л. – Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год [сост. А. С. Петрушевич] // Литературный сборник. – Львов, 1874.

ДМВН XVII – Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст.: [зб. актових документів] / підгот. до вид. В. В. Німчук та ін. – К.: Вид-во АН УРСР, 1981. – 315 с.

ЕД УАТУ – Електронний довідник. Україна. Адміністративно-територіальний устрій. <http://gska2.rada.gov.ua/pls/z7502/a002>.

ЕСЛГНПР – Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі / [відп. ред. О. С. Стрижак]. – К.: Наук. думка, 1985. – 255 с.

Ж – Жерела до історії України-Руси / Ком. Археогр. Наук. т-ва ім. Шевченка. – Львів: Накл. Наук. Т-ва ім. Шевченка, 1895–1900. – Т. 1–3; Львів, 1903. – Т. 7.

ІСОУ – Бучко Д. Інверсійний словник ойконімів України. – Люблін, 2001. – 326 с.

ЙФМ – Йосифінська (1785–1788) і Францисканська (1819–1820) метрики. Перші поземельні кадастри Галичини. Показчик населених пунктів / [відп. ред. П. Захарчишина]. – К.: Львівська обласна книжкова друкарня, 1965. – 356 с.

КПД (ЦДІА) – Каталог пергаментних документів Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові 1233–1799. – К.: Наук. думка, 1972. – 672 с.

Кр – Крикун М. Кількість і структура поселень Подільського воєводства в 1 пол. XVII століття / Микола Крикун // Записки НТШ. Т. ССXLIII. Праці Історично-філософської секції. – Львів, 2002. – С. 374–521.

Лаз. – Лазаревский А. М. Описание старой Малороссии / А. М. Лазаревский. Полк Стародубський / А. М. Лазаревский. – К., 1888. – Т. 1. – 288 с.

ЛШ – Шематизм гр. кат. духовенства Львівської архієпархії на рік 1931/32. – Львів, 1931. – Річник LXXVI. – 336 с.

ОКН – Описи Київського намісництва 70–80 років XVIII ст. / [за ред. П. С. Соханя]. – К.: Наук. думка, 1989. – 392 с.

ОНСН – Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781) / [ред. П. Федоренко], Археографічна Комісія ВУАН. – К., 1931. – 596 с.

ОРОМ – Лазаревский А. Обозрение Румянцевской описи Малороссии. Полк черниговский. – Чернигов, 1866. – Вып. I. Полк киевский и нежинский. – Чернигов, 1867. – Вып. II–III.

Пам. – Памятники, изданные Временною комиссией для разбора древних актов, височайше учрежденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе: в 4 т. – К., 1848–1859. – Т. I–IV.

ПШ – Schematismus... diaeceseos Premisliensis pro anno Domini 1856. – Premisliae, 1856; Схиматисм... епархии перемильской на год... 1868.

– Перемишль, 1867; Шематизм... злучених епархій перемиської, самбірської і сяноцької на рік... 1934. – Перемишль, 1934.

РИБ – Русская историческая библиотека. Литовская метрика. – Пб., 1903. – Т. XX; СПб., 1910. – Т. XXVII; Пг., 1915. – Т. XXXIII.

СШ – Шематизм всего клира греко-католицької епархії Станіславівської на рік божий 1931. – Станіславів, 1931. – Річник XXXIV. – 194 с.

Теод. – Теодорович Н. М. Волынь в описании городов, местечек и сел... Житомирский уезд, Новгород-Волынский уезд, Овруцкий уезд. – Почаев, 1888. – Т. 1. – 431 с.; Ровенский уезд, Острожский уезд, Дубенский уезд. – Почаев, 1889. – Т. 2. –

С. 434–1120; Кременецкий и Заславский уезды. – Почаев, 1893. – Т. 3. – 687 с.

УГ XV – Українські грамоти XV ст. / підгот. тексту, вступна стаття і коментарі В. М. Русанівського. – К.: Наук. думка, 1965. – 163 с.

УкрАТП – Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ на 1 вересня 1946 року. – К.: Укр. вид-во політичної літератури, 1947. – 1062 с.

Шульгач – Шульгач В. П. Ойконімія Волині: етимологічний словник-довідник / В. П. Шульгач. – К.: Кий, 2001. – 189 с.

ЦДІАЛ – Центральний державний історичний архів України у Львові.

AGZ – Akta Grodzkie i Ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego Bernardyńskiego we Lwowie / wyd. L. Tatomir, F. X. Liske, A. Prochaska. – Lwów: Nakł. T-wa Naukowego, 1865–1935. – Т. 1–20.

AS – Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. – Lwów, 1890. – Т. 3. – 556 s.; 1890. – Т. 4. – 647 s.; 1910. – Т. 6. – 305 s.

LWR – Lustracja Województwa ruskiego 1661–1665. Ziemia Przemyska I Sanocka. – Warszawa, 1970. – Cz. I. – 308 s.; Ziemia Halicka I Chelmska. – Warszawa, 1876. – Cz. III. – 304 s.

MRPS – Marticularum Regni Poloniae summaria... / wyd. R. Wierzbowski. – Warszawa, 1905–1908. – Pars. 1–3.

SORG – Special orts repertorium vom Galizien. Neubearbeitung auf Grund der Ergebnisse der Volkszahlung von 31 Dezember 1890. – Wien: A. Hölder, 1893. – 816 s.

Sv. – Svoboda J. Staročeská osobni jména a naše příjmení. – Praha, 1964.

ZDM – Zbiór dokumentów Małopolskich. Wydali Irena Sułkowska-Kuraś i Stanisław Kuraś. Część VI. Dokumenty króla Władysława Jagiełły z lat 1386–1417. – Wrocław etc., 1974. – 496 s.

Źdz – Źródła dziejowe. – Warszawa: Skład główny w księgarni Gebethnera i Wolffa, 1877–1894. – Т. 5–22.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Виноградов В. В.** Русский язык / В. В. Виноградов. – М.: Учпедгиз, 1947. – 784 с.

2. **Вступ** до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов / за ред. О. С. Мельничука. – К: Наук. думка, 1966. – 596 с.
3. **Категория** бытия и обладания в языке. – М.: Наука, 1977. – 260 с.
4. **Категория** посессивности в славянских и балканских языках. – М.: Наука, 1989. – 261 с.
5. **Купчинська З. О.** Просторо-часовий вимір української ойконімії: система і тенденції / З. О. Купчинська // Вісник Львівського університету. Серія філологічна / Львівський національний університет імені Івана Франка; редкол.: Т. Салига (гол. ред. та інші). – Вип. 46. – Ч. II. – С. 83–91.
6. **Купчинська З. О.** Genetivus possessivus в ойконімії України (назви жіночого роду) / З. О. Купчинська // Наукові записки. Серія: Філологічні науки: Мовознавство. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В.Винниченка, 2011. – Вип. 100. – С. 98–101.
7. **Писаркова К.** Посессивность как грамматическая проблема (на примере польского языка) / К. Писаркова // Грамматическое описание славянских языков. Концепции и методы. – М.: Наука, 1974. – 256 с.
8. **Селиверстова О. Н.** Экзистенциальность и посессивность в языке и речи: автореф. дис. на соискание науч. степени доктора филол. наук: спец. 10.02.19 / О. Н. Селиверстова. – М., 1983. – 45 с.
9. **Теория** функциональной грамматики. Локативность. Бытийность. Посессивность. Обусловленность / Бондарко А. В., Воейкова М. Д., Гак В. Г. и др. – СПб.: Наука, 1996. – 230 с.
10. **Фролова С. В.** Двойственность природы притяжательных прилагательных в современном русском языке / С. В. Фролова // Ученые записки Куйбышевского государственного педагогического института имени В. В. Куйбышева. – Том 103. – Куйбышев, 1972. – С. 31–40.
11. **Фролова С. В.** К вопросу о природе и генезисе притяжательных прилагательных русского языка / С. В. Фролова // Ученые записки Куйбышевского государственного педагогического института имени В. В. Куйбышева. – Куйбышев, 1960. – Вып. 32. – С. 323–340.
12. **Чинчлей К. Г.** Типология категории посессивности / К. Г. Чинчлей. – Кишинев: Штиинца, 1990. – 154 с.

Надійшла до редколегії 14.09.2012

ОКАЗІОНАЛЬНІ ІМЕННИКИ ІЗ СЕМАНТИКОЮ ЗБІРНОСТІ В ХУДОЖНІХ ТЕКСТАХ

Здійснено аналіз okazіональних іменників із семантикою збірності з урахуванням способів творення, контекстуального значення і синтагматичних зв'язків.

Ключові слова: okazіоналізм, іменник, збірність, сполучуваність.

Осуществлен анализ okazіональных имен существительных с семантикой собирательности с учетом способов словообразования, контекстуального значения и синтагматических связей.

Ключевые слова: okazіонализм, имя существительное, собирательность, сочетаемость.

The article presents the analysis of occasional nouns with the semantics of collectivity carried out taking into account the ways of word formation, contextual meaning and syntagmatic relations.

Key words: occasionalism, noun, collective, collocation.

Одним із важливих напрямів сучасних лінгвістичних досліджень є вивчення індивідуально-авторських новотворів – позасистемних мовленнєвих явищ, яким притаманне індивідуальне, усвідомлене лише одним або кількома носіями мови контекстне значення. Як зазначає Г. М. Вокальчук, «одним із результатів мовотворчої діяльності особистості є індивідуально-авторський лексичний новотвір – мовленнєве утворення, що виникло в процесі індивідуально творчого акту як наслідок свідомого порушення автором мовної норми» [2, с. 12].

Лінгвістичні розвідки вітчизняних та зарубіжних науковців були скеровані на вивчення різних аспектів okazіональних слів, а саме: лексико-семантичного (І. К. Білодід, Г. Й. Винокур, О. С. Кубрякова, В. В. Лопатін, В. М. Русанівський, Е. І. Ханпіра, В. А. Чабаненко та ін.), словотвірного (Г. Й. Винокур, Г. М. Вокальчук, О. А. Земська, Ж. В. Колоїз, О. Г. Ликов, А. М. Нелюба, О. О. Тараненко, І. С. Улуханов та ін.), ономасіологічного (О. А. Габінська, Н. Є. Касьяненко), лексикографічного (Г. М. Вокальчук, І. М. Мальцева, Н. І. Фельдман, О. С. Чиркова та ін.).

На сьогодні немає однастайності серед мовознавців у трактуванні okazіоналізмів як мовного явища. Наприклад, Е. І. Ханпіра подає таке визначення: «Okazіональне слово – це невідоме мові слово, утворене за мовною малопродуктивною моделлю або за okazіональною моделлю і створене з метою звичайного повідомлення, а також з художньою метою» [8, с. 248–249]. Професор С. Я. Єрмоленко вважає, що okazіоналізми – це слова, створені для певного контексту або ситуації, які не потрапляють до словників, а Г. М. Вокальчук до okazіональних відносить структурно-семантичні новотвори, авторські варіанти загальномовних слів, слова, що за формою збігаються з лексемами, які раніше існували в мові (семантичні новотвори), а також слова, фактично запозичені з інших мов. Дослідниця О. М. Турчак, беручи за основу запропоновані вище визначення, синтезує їх і поглиблює тлумачення цього явища: okazіоналізм – це незвичне, експресивно забарвлене слово, що по-новому, свіжо, оригінально називає предмети, явища дійсності, утворене з порушенням законів словотворення чи мовної норми, існує лише в певному контексті, у якому воно виникло, має свого автора і характеризується ознаками: належність до мовлення, утворюваність, залежність від контексту, одноразовість і нерегулярність використання, ненормативність, незвичність і новизна, експресивність, індивідуальна належність [7, с. 6].

Ми приймаємо критерії відмежування okazіональних слів від інших лексичних новотворів, що висуває О. М. Турчак, а саме: лексикографічний, словотвірний, експресивно-стилістичний. Лексикографічний критерій полягає в тому, що okazіоналізми є фактами мовлення і характеризуються одноразовістю, нерегулярністю використання, відсутністю в словнику української мови. В основі словотвірного критерію лежить твердження про те, що okazіоналізми утворюються за непродуктивними або малопродуктивними моделями. Експресивно-стилістичний базується на тому, що okazіоналізмам властивий найбільший ступінь експресивності і значна виражальна сила [Там само, с. 6].

Учений К. Ю. Голобородько, досліджуючи okazіональну сполучуваність слів, наголошує, що такими є предикативні й не-предикативні незвичні поєднання лексем, які складаються із двох і більше слів та характеризуються набором таких диференційних

ознак: 1) належність до мовлення; 2) ненормативність; 3) невідтворюваність; 4) індивідуальна належність; 5) експресивність; 6) контекстуальна закріпленість; 7) здатність бути мікротекстом; 8) утворюваність за мовними граматичними моделями; 9) порушення предметно-логічної співвіднесеності сполучуваних компонентів; 10) номінативно-художня функціональність [3, с. 33]. Деякі з названих характеристик оказіональних синтаксем збігаються з ознаками оказіональних слів. Спільними для них є: 1) належність до мовлення; 2) ненормативність; 3) утворюваність; 4) індивідуальна належність; 5) експресивність.

Предметом нашої розвідки є оказіональні іменники із семантикою збірності, що як окреме мовне явище не досліджувалися, чим і зумовлюється актуальність цієї статті.

Мета розвідки – на основі аналізу словотвірних афіксів та характеру компонентів у композитах здійснити класифікацію окресленого шару оказіональних іменників із семантикою збірності, встановити особливості їхньої контекстуальної сполучуваності, на підставі чого зробити висновки про особливості семантики утворених слів. Матеріалом лінгвістичного аналізу послужили оказіональні іменники із семантикою збірності (ІСЗ), наведені у словниках авторських новотворів за редакцією Г. М. Вокальчук [5–7].

Зрозуміло, що поява оказіональних утворень залежить від зовнішніх (екстралінгвальних) і внутрішніх (інтралінгвальних) чинників. Екстралінгвальні чинники передбачають суспільну діяльність людини, зміни у світі явищ, речей, результати пізнавального процесу людини тощо. Прискорення сучасного темпу життя, інтенсивність процесів, що протікають у ньому, оцінювання позитивних і негативних якостей усього, що відбувається, зумовлюють появу нових слів, у яких відсутня норма, стандарт. Оказіональні авторські утворення з'являються з метою відображення людського буття, а також самобутності художнього мислення письменника. Поява оказіональної лексики спричинена не лише екстралінгвальними чинниками, а й зумовлена внутрішніми факторами розвитку мови. Як зазначає О. М. Турчак, «мовні процеси виникнення оказіоналізмів зумовлені двома найбільш загальними інтралінгвальними факторами: це тенденція до регулярності й тенденція до експресивності» [7, с. 8]. Тенденція

до регулярності сприяє системній організації мови, прагнення до експресивності ж пов'язане з навмисним порушенням мовного стандарту. Поява okazіональних значень чи okazіонального вживання забезпечує свіжість, виразність, новизну мовлення.

Okazіоналізми, як відомо, є одиницями мовлення (вони не відтворюються як готові мовні одиниці), що вибудовуються, як правило, за допомогою наявних у мові морфем, які зберігають асоціативний зв'язок із мотивувальними узуальними словами.

Серед дібраних okazіональних іменників із семантикою збірності традиційні сингулятиви з морфемними показниками збірності складають порівняно невелику за кількістю групу. Для їх утворення використовуються твірні основи узуальних лексем. Незвичне поєднання основи і словотворчого афікса спричиняє появу нового слова: *І між дахів'ям ген у вишині / Заблисне небо чисте і прозоре* (С. Бабій); *Дикі звірі у запряжці – на думку митців – то ознака, / Що навіть люте нащаддя скоряється матерній владі* (М. Зеров); *Пишіть: летів до інозем'я, / Аж спотикалася душа...* (М. Пшеничний).

Поет не вибирає існуючу в мові форму множини іменника (*дах – дахи, нащадок – нащадки*), оскільки, як відомо, форма множини відображає дискретну множинність предметів, істот. Для реалізації поетичного задуму потрібна інша форма – і вона з'являється: *дахів'я, інозем'я, нащаддя* – назви неподільної сукупності однакових чи різних предметів, істот (*дахів, нащадків*). Велику групу становлять okazіональні іменники середнього роду, утворені суфіксом -й- та його аломорфами, ці слова використовуються як засіб номінації матеріалізованих збірних понять (*дахів'я, духмяніння, золотиння, інозем'я, кіння, нащаддя, павіття, перелеття, пліття, поконеччя, прожилля, рослиння, снігів'я, суєслов'я, сумовиння, сутіння, суцілля, терновиння, хмариння, хмаров'я, черепиння, щорання, яровиння тощо*). Сполучуваність таких іменників здійснюється за загальномовним законом семантичної узгодженості (В. Гак). Наприклад, іменник *кіння* як назва сукупності тварин у поетичному тексті (*І тупотить з-під лошака/невидиме туманне кіння* з М. Вінграновського) має партнером у правобічній сполучуваності дієслово *тупотить* на позначення фізичної дії. Відповідну синтагматику уможливорює наявність спільних сем 'тварина', 'сукупність', 'фізична дія'.

Лівобічну сполучуваність забезпечують прикметники *невидиме, туманне*, які належать до семантичної групи «ознака, що сприймається органами чуття».

Форманти *-н(я), -от-, -юзг-*, окрім значення збірності, надають утворюваним іменникам негативної конотації (*воронота, дріблюзга, заячня, німчурня, снігота тощо*): *І з нами щось недобре відбулося (В ці роки торжества **вороноти**)* (С. Бабій); *Ти б сказала: не змерзає / Ні мороз, ні **заячня*** (М. Вінграновський); *У цій облозі серед **сніготи** / Закачаніти – не така вже й штука...* (М. Тимчак).

Оказіональний ІСЗ *юрмовисько* відрізняється від узуального *юрма* семою «негативна оцінка», що досягається словотвірними засобами. Нерегулярний суфікс *-иськ-*, приєднуючись до твірної основи іменника, надає похідному слову відтінку згрубілості, зневажливості, що потребує і відповідної синтагматики: *Суне **юрмовисько** за катафалком* (А. Криловець). Одним із ЛСВ дієслова *сунути* є «рухатися, йти навально, великою масою, безперервним потоком» [1, с. 1216], це значення маркує не тільки семантику збірності, а й негативну конотацію іменника.

Оказіональні іменники із семантикою збірності, утворені суфіксальним способом, характеризуються своєрідною лівобічною синтагматикою: у значної частини досліджуваних лексем відсутня така сполучуваність, що, напевне, можна пояснити непотрібністю атрибутики через яскравість аксіологічної семантики таких іменників. Незначна кількість лексем (*снігів'я, хмариння, яровиння*) в препозиції мають прикметники, що входять до семантичних груп на позначення ознаки:

- часу (*травневе*),
- емоційно-психічного стану, волі, темпераменту людини (*сумне, нудне*),
- атмосферних опадів (*дощовий*).

Частина атрибутів уживається в прямому значенні, що можливо за наявності спільних сем 'весна', 'посіви': *...Тільки це **травневе яровиння** / Вже заізотопилось навік* (М. Дубов).

Прикметники *дощовий, нудний* у прямому значенні належать до різних семантичних груп. Завдяки спільним семам 'одноманітність', 'набридливість', ядерним для *нудний* і периферійним для *дощовий*, ці прикметники вживаються поруч в одному

контексті, уточнюючи й доповнюючи один одного та акцентуючи негативну конотацію ІСЗ *хмариння: Крізь дощове нудне хмариння / Сипнувся пригорщами промінь – / Усмішка у твоїх очах* (І. Пащук).

Префіксальних іменникових новотворів із семантикою збірності виявлено порівняно небагато, однак всі вони позначені яскравою експресивністю. Наприклад, утворення з префіксом *пра-* посилює стилістичну виразність поетичних рядків, яка актуалізується ще й сполучуваністю з іменником *орда*: *Розбуяна орда празілля і буй-трав / вже залива по обрії чорнозем...* (І. Калинець).

Складні слова, як засвідчив здійснений аналіз, – найчисленніша група в межах авторських новотворів ІСЗ.

Особливістю okazіональних юкстапозитних утворень із семантикою збірності є те, що до узуального ІСЗ додається слово прикладкового типу з виразним атрибутивним значенням, що уточнює, звужує, конкретизує семантику ІСЗ: *Налиті чад-зеленню гори піску, / як вітер гасав, кружляв надовколо!* (В. Стус). Пряме лексичне значення слова *зелень* (збірн.) – «зелені дерева, кущі, трави і т. ін.» [1, с. 457], слова *чад* – «міцний, густий, п'янкий запах, що його виділяють рослини, особливо під час цвітіння» [1, с. 1592]. Доданий іменник *чад* звужує семантику ІСЗ *зелень*: слово *чад-зелень* позначає не просто зелені дерева, кущі, трави, а ті ж насадження тільки в час цвітіння, коли вони виділяють міцний, густий, п'янкий аромат.

Серед okazіональних юкстапозитних ІСЗ засвідчені такі: *дуб-гілля, зілля-ворожілля, зілля-журилля, пруття-гілля, рід-братство, сад-оаза, триб-листя, чар-зело, чари-зілля, яруга-ліс*. Названі лексеми – це інновації, утворені шляхом поєднання двох в основному синонімічних основ.

Іменниковий компонент *зілля* має семантику збірності і називає різноманітні, здебільшого запашні трав'янисті рослини [1, с. 459]. Утворюючи okazіональні юкстапозити за допомогою слів *журилля, ворожілля*, лексема *зілля* уточнює значення, набуваючи певної специфічної скерованості. Наприклад: *Це той / що забув тверезу мову людей / і пішов орати метеликами / серед зілля-журилля / де навіть волам не під силу* (І. Калинець); *Із зіллям-ворожіллям, Пристоянно, / із хмелем-постелем, Пристоянно, /*

із сонцем-прасонцем, Пристоянно, / із світом-прасвітом, Пристоянно, / і зі мною, прудивусом, / живи, з ким сама хочеш (І. Калинець).

Оказіональні іменникові композити із семантикою збірності заслуговують на увагу не лише своєю структурою, а й несподіваністю поєднання складових. Порухення семантичної взаємозумовленості компонентів оказіональних композитів допомагає створити яскравий, глибокий, насичений художній образ.

Зауважимо, що група композитних ІСЗ переважає за кількістю юкстапозитні ІСЗ і є найчисельнішою серед оказіональних ІСЗ: *білопілля, буйноцвіт, буйноцвіття, буйнотрав'я, вербокосся, верболоззя, всезусилля, всепроміння, диво-квіт (дивоквіт), дивосад, дивоцвіт (диво-цвіт), дрібноквіт, зелен-листя, зеленквіт, злослов'я, злотоцвіт, золотавоскроння, двоколосся, животрав'я, кровожилля, минулодення, многожалля, многокрилля, шишнотрав'я, повнозвуччя, повносилля, повнотоння, п'ятипелюстя, різноцвіт, родокоріння, свят-насіння, семицвіття, сивобрів'я, сивоквіття, синьозір'я, сонцецвіт, стозвуччя, темноліс, тогосвіття, хвилеводдя, хитро-злото, цар-квіт, чар-лист, чар-зело, чорт-зілля, чорнокнижжя, чорнополля тощо.*

Твірний іменник у композитних оказіональних новотворах може бути власне збірним (*зілля, колосся, косся, коріння, лоззя, насіння, проміння* та ін.), може бути семантично збірним (*ліс, трава, квіт, сад, цвіт* та ін.), взагалі абстрактним (*сила*) чи, навпаки, – конкретним, дискретним (*брова, день, жало, жила, зірка, книга, крило, пелюстка, поле, слово* та ін.).

Композитні ІСЗ переважно утворюються поєднанням прикметника з іменником, що зумовлюється тяжінням поетичного мовлення до образності, виразності, яскравості, що їх значною мірою забезпечують прикметники.

Узуальний ІСЗ *цвіт* легко поєднується з прикметниками *буйний, різний*, утворюючи оказіональні композити *буйноцвіт, різноцвіт*. Тлумачний словник на позначення квіток на рослині в період цвітіння, окрім лексеми *цвіт* з нейтральною конотацією, подає лексеми *цвітіння* (нейтральна конотація), *цвітінь і цвітть* із позначкою «поетичне»: *А цвітень цвіт літніє парками* (С. Сапеляк). Значно частіше трапляються випадки метафоричного вживання: *А ми за буйноцвіттям вражень / не помічаємо «гостей»*

(С. Мейта); *Твої очі – льону синь, / Буйноцвіт надії* (І. Пащук). Підрядне словосполучення *буйні трави* стало основою для утворення okazіонального іменника із семантикою збірності: *Волинський краю, у тобі зростав я: / Вбирав у душу пісню верховіть / І світло нив, і барви буйнотрав'я* (В. Басараба).

Імовірно, okazіональні іменники *повнозвуччя, повносилля* утворилися від прикметників *повнозвучний* (який має достатню повноту звучання), *повносилий* (повний сил, енергії). Okazіоналізм *повнотоння* утворився від поєднання двох основ *повний тон*: *Озиваєшся, скрипко, тіла / свого повнотонням, / у пісні пристрасті шал і чистості жаль* (І. Калинець); *Горять тополі провидінням віх / до повнозвуччя нашого наймення* (І. Калинець); *Буде тоді щось одно: або далі знаряддя полине / В напрямі, що проказало йому повносилля стрільцеве, / Або застрягне в якійсь перешкоді і далі не піде...* (М. Зеров).

У всіх наведених okazіональних новотворах перший компонент – це якісний прикметник у прямому значенні. Відносні прикметники трапляються значно рідше, зазвичай у переносному якісному значенні: *О музо... Згарище і попелище. / Глаголице... О СЛОВЕ Іоанн... / Скипає Дух з-поміж святих очищень / І закипає в білу філігрань. / В золотослов. У Боже злotosлів'я. / У срібен дзвін. У безтілесний хрест. / Та вже Сізіф із камінним свавіллям / Чатує музу... Мій осиротілий перст...* (С. Сапеляк).

Сполучення займенників із okazіональними ІСЗ складають кількісно невелику підгрупу. Означальний прикметниковий займенник *все (весь (увесь))* указує на щось як ціле, неподільне, узятє повністю. Слово *все (весь (увесь))*, поєднуючись із ІСЗ *проміння*, позначає охоплення цілісного класу предметів неістот. Ця цілісність може складатися з однотипних і різнотипних складників, а також позначати різну за обсягом сукупність, виконуючи функцію узагальнювального слова: *На порох на порух на морох. Згубитись в огні всепроміння* (В. Стус).

Отже, однією з основних особливостей okazіоналізмів є творення їх із порушенням правил словотвору і мовної норми, завдяки чому виникають нові контекстуальні значення та їхні відтінки. Це набуває особливої ваги в художніх, зокрема поетичних, текстах, надаючи можливість авторові вводити нові, свіжі, яскраві номени, давати образні характеристики тощо.

До групи okazіональних іменників із семантикою збірності належать: а) традиційні сингулятиви з морфемними показниками збірності, серед яких значну кількість становлять okazіональні іменники середнього роду, утворені суфіксом -й-; б) утворені префіксальним способом; в) юкстапозити; г) композити, що складають найчисленнішу групу.

Подальшої дослідницької уваги заслуговують сполучувальні особливості okazіональних утворень із семантикою збірності з огляду на їхні аксіологічні характеристики.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Великий** тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К.–Ірпінь: Перун, 2003. – 1440 с.
2. **Вокальчук Г. М.** Авторські новотвори... / Г. М. Вокальчук // Наук. вісник Волинського держ. ун. – Рівне: Вид-во Вол. держ. ун., 2005. – №1. – С. 10–16.
3. **Голобородько К. Ю.** Поэтическое творчество и проблемы идиостиля: монография / К. Ю. Голобородько. – Херсон: Олди-плюс, 2001. – 168 с.
4. **Київські** неокласики: словотворчість / [відп. ред. Г. М. Вокальчук]. – Острог: вид-во НаУ «Острозька академія», 2009. – 215 с.
5. **Словотворчість** шістдесятників. Василь Стус. Ігор Калинець. Іван Світличний. Григорій Чубай: [зб. наук. праць / відп. ред. Г. М. Вокальчук]. – Рівне; Острог: Вид-во НаУ «Острозька академія», 2010. – Вип. 4. – 491 с.
6. **Словотворчість** шістдесятників. Ліна Костенко. Микола Вінграновський: [зб. наук. праць / відп. ред. Г. М. Вокальчук]. – Острог: Вид-во НаУ «Острозька академія», 2010. – Вип. 3. – 176 с.
7. **Турчак О. М.** Оказіоналізми в мові української преси 90-х років ХХ століття: автореф. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01. «Українська мова» / О. М. Турчак. – Дніпропетровськ, 2005. – 17 с.
8. **Ханпира Э. И.** Оказіональные элементы в современной русской речи / Э. И. Ханпира // Стилистические исследования: сб. статей. – М.: Моск. гос. ун-т, 1972. – С. 245–317.

Надійшла до редколегії 26.09.2012

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНІ ФУНКЦІ СЛОВА *ПЕРЕКОТИПОЛЕ* В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Висвітлено лексичний та семантичний потенціал слова *перекотиполе* в художніх творах, періодиці та науковій літературі.

Ключові слова: *перекотиполе, мотив, текст, смисл, метафора, алегорія, порівняння, антропоніми, псевдоніми.*

Рассматривается лексический и семантический потенциал слова *перекатиполе* в художественных произведениях, периодике, научной литературе.

Ключевые слова: *перекатиполе, мотив, текст, смысл, метафора, аллегория, сравнение, антропонимы, псевдонимы.*

The article deals with lexical and semantical potential of the word *tumbleweed* in fiction, press and scientific literature.

Key words: *tumbleweed, motive, text, essence, metaphor, allegory, comparison, anthroponomy, pseudonym.*

Із понад 450 тисяч рослин на земній планеті, що набули в живому мовленні своєрідних назв, удостоїлися завдяки своїм цілющим властивостям численних міфів, переказів, легенд, повір'їв, особливе місце посідає наше степове *перекотиполе*. Назви рослин становлять важливу й своєрідну тематичну групу лексики, у цілому ще мало досліджену в українському мовознавстві. Аналіз таких назв, зокрема глибоке й системне дослідження їх семантичної функції та семантичних моделей словотворення, є актуальним завданням сучасної лексикології. У цьому плані, на жаль, ще мало зроблено українськими лінгвістами. Так, наприклад, Т. Шевчук досліджує лексико-семантичні функції слова *барвінок* [9], Ю. Кобів в статті «Про українські назви рослин» порушує питання вивчення назв рослинного світу [3], а М. Фещенко привертає увагу дослідників до вивчення міфів та легенд, пов'язаних узагалі із рослинами [8].

Походження таких назв, як народних, так і літературних, надзвичайно різноманітне. Значна кількість ботанічних найменувань має досить прозору семантичну природу, пов'язану зі значенням метафоризації, образно-художній смисл якої розкривається в контексті різножанрових творів.

Метою дослідження є виявлення функціонального потенціалу лексичних та семантичних можливостей слова *перекотиполе* як художнього засобу відтворення дійсності.

Як відомо, похідні назви рослин мотивуються формою кореня, стебла, листків, подібністю їх до різних предметів, способом розмноження. З огляду на це слово *перекотиполе* в лексикографічних працях характеризується так:

перекотиполе – степова або пустельна рослина, яка після досягання плодів відривається від кореня і перекочується по землі вітром [4, с. 196];

перекотиполе, я, с. Трав'яниста або напівчагарникова степова чи пустельна рослина, яка після досягання плодів обламується біля основи і перекочується на далекі відстані, розносячи своє насіння. *По долині, по роздоллі Із степу перекотиполе Рудим ягнятчком біжить* (Шевч., II, 1963, 233); *Осінній вітер свистів на рівнині, гнав аж до обрію круглі куці перекотиполя* (Донч., III, 1956, 157) [7, с. 203].

Аналогічно тлумачиться воно і в Словнику синонімів української мови, але синонімічний ряд його значно збагатився за рахунок народних назв, як-от: *покотиполе, перекатун, катун; підчїс, лециця, спаржа, заячий холодок, шпараги* [6, с. 157]. А в «Словнику українських синонімів» Олекси Вусика *перекотиполе* ввійшло до синонімічного ряду зі значенням «легковажний» [1, с. 184–185].

До цих визначень варто додати формулювання одного з провідних дослідників української ботанічної номенклатури І. Сабодаша: «*Перекотиполе* – власне українське утворення, мотивоване способом переміщення зрілої рослини». Він долучає й наявні в українських говорах цьому слову такі відповідники, як «*перекачитель*», «*перекатичник*», «*котун // катун*» [5, с. 139–146]. У літературній мові *перекотиполе* є сталою формою, хоч у творчій практиці деяких майстрів слова трапляється «*котиполе*», «*покотиполе*», «*приплентач*», «*приблуда*», «*курай*», наприклад: *І повідходять хмари з неба вбік, І місяця прозоре котиполе Піймає в себе фантастичний блік Від сонця, що давно за видно-колом, – І небо вже не згаситься ніколи, І сятиме бубном золотим – І звуком золотим, крицевим болем Дніпра озветься плесо...* (Тельнюк, 12); *Що з того, що я бурлакую, гірко працюю-*

чи? Що я маю з того?.. Свята голизна, та й годі!.. У других хоч родина є, втіха якась у житті, а сирота – мов **покотиполе**, що вітер жене по степу, відірвавши від корінця... (Коцюб., 158); – Он скільки орд переплило через Дике Поле, а де вони? Розвіялись, мов порошок, бо осінку не мали: **приплетачі, перекотиполе** (Добр., 33); Народи з цих країв – мов **кураї** – котились, як тумани на світанні (Іов, 4).

Це слово вживається в прямому й переносному значенні. У першому воно виступає як назва рослини: **Перекотиполе** У полі котилось, **Перекотиполе** Так Богу молилось: «Спини мене, Боже, У якійсь долині, Бо болить у ребрах, ломить мене в спині» (Кобець, 123–124); Осінній вітер здіймав куряву і гнав **перекотиполе** по жовтій стерні (Щерб., 547); Котрий раз піде шукать щастя, Та й серце поколе... Чи ти бачив, як мається **Перекотиполе** (Аф.-Чужб., 243). Старшина мінер Стурчак спершу присів ... розхилив куц **заячого холодку** і щось довго та прискіпливо вивчав (Логвиненко, 46), а в другому – акумулює глибоко змістовні й багатопланові художні засоби його реалізації, як-от: Вітер в гаї нагинає Лозу і тополю, Лома дуба, котить полем **Перекотиполе**. Так і доля: того лама, Того нагинає; Мене котить, а де спинить – І сама не зна – У якому краю мене заховують, Де я прихилюся, навіки засну (Шевченко, 131); А славетні наші Вернадський, Іван Семенович Козловський, Довженко, Попович-космонавт? Не стали ж вони **перекотиподем** епохи, не порвали духовного зв'язку з своїм першокоренем, тисячі й тисячі синів та дочок України, які працюють нині на морях, на далекій Півночі, на цілині чи на БАМі, в листах додому засвідчують, що вони є, не відцурались, не зреклись рідного слова, не відступились рідного кореня (Гонч., 209); У повісті Р. Федорова легко зауважити намір публіцистики, особливо в монологах, репліках і листах учителя історії Василя Добровича, який проповідує «синівське почуття рідної землі» і заперечує немудру життєвську філософію «**перекотиполя**» (Панченко, 7); Закінчили семирічку, Женько пішов причіплювачем у тракторну бригаду, Мишко – помічником обліковця. Непосидючий Женько не зміг довго всидіти на причіплених до трактора плугах, його покотило **перекотиподем** по всіх сільських професіях: спробував вагу ковальського молота, пускав снопи у барабан молотарки, вимахував вилами, зі

зрубаними навкіс зубами, на лобогрійці, знову вернувся в тракторну бригаду, скінчив короткі курси трактористів при МТС, сів на Фордзона, й навіть став бригадиром тракторної бригади, поступив у партію, але на бригадирстві не втримався, й завмином теж, довелося йти з косою в рільничу бригаду (Мушк., 9); «10.06.54. Дискусії – приватна власність чи колектив... Якийсь Маркс чи Толстой пустив, що «власність це – крадіжка» і от цілі генерації отруєні цим «сумнівом», що вироста на проблему і догмат. А за нею що ж як не – підтяти рослину, відтяти людину від природи, землі, всесвіту, зробити її соціалістичним **перекотиполем**» (Малан., 116); Життя цього чоловіка не зладилось з пелюшок. Батька чи не мав, чи не знав, матері з самого народження дитина була, як кажуть, до лампочки. Найбільшу перевагу надавала вона оковитій та сумнівним кавалерам. Тож практично виріс Олег в одній із шкіл-інтернатів, звідки й ступив на самотійну життєву стежу. Та й покотився по ній, наче те **перекотиполе** (Ястреба, 7) тощо.

Здебільшого ця ботанічна назва активно використовується майже в усіх літературних жанрах як порівняння: *Як горе, мов терен, всю душу поколе, Коли одцуралось тебе вже усе, І ти, як сухе **перекотиполе**, Не знаєш, куди тебе вітер несе* (Аф.-Чужб., 245); *Тільки й бачив я рідний край, поки ріс, а там, як оддали у службу, так і пішов, не по своїй волі блукати по світу, як те **перекотиполе**, що вітер носить по степах* (Стор., 75). *Котилися німці (фашисти) **перекотиполем**, Котились заброди шляхами всіма* (Нех., 302); «Наше коріння не дасть вітрам історії погнати нас **перекотиполем**» (Укр. радіо); «*Ми не народ-перекотиполе, а народ із давньою історією*» (ДОР); *Козацький храм. Такий він... весь в мажорі. Стоїть, піднісиши свої дев'ять глав. Мальовані під куполами зорі. Священні книги в золоті оправ. Мов злетна куля **перекотиполя**, повз храм цей сонце – та й на небокрай. Руїну не одну наслала доля. Він вистояв. Він був і є. І край...* (Нікул., 30); *Та майже половина заробленого йшло на аліменти В. К. Берзіній (сплачував до 1941 року): матері, яка навіть відкидала саму можливість оселитися в Києві (хоч скільки вмовляв) та безупинно мандрувала степами Донеччини, як **перекотиполе**, поки не зустріла свій смертний час у чужих людей у Лисичанську* (Сосюра, 7).

Проте в роки незалежної України це образне слово набуло активного вжитку не тільки в творах письменників, а й в публічних виступах політиків, культурних, громадських діячів, просвітян, що пов'язано з болючим питанням – функціонуванням української мови – найдорожчого скарбу народу, про який Сергій Плачинда сказав своє вагоме слово: *Скарбе мій єдиний, з тобою я найбагатший і найдужчий в світі, без тебе – **перекотиполе**, що його вітер несе у сіру безвість, у млу небуття. Твердине моя, і захисток, і гордість, і розрада в годину смутку... Ти є Правда, Добро і Краса народу нашого. Тож такою і будь вічно, мово рідна* (НС, 283); *Ми не **народ-перекотиполе**, а народ із давньою історією* (ДОР). Петро Кравецький, ветеран шахтарської праці в статті «Ми нація чи орда?» з приводу цього пише: *«Куди скочуємося, людоньки! – «ей, ви там, «наверху»! Ви що, отих нікчем збираєтесь привести до Європи? Не смішіть людей, панове-товариші! Вже вів Кучма нас у Європу, а привів, пробачте, в ... Невже нам там і місце? І чи надовго? Нещодавно вичитав таку сенсаційну для орди новину. Коли чотирирічного хлопчика з Перемешля (Польща) спитали, ким він хотів бути, як виросте, той, не роздумуючи, відповів – поляком!!! А тепер задумаймося, чи багато діточок із Донеччини хотіли б бути українцями? Дуже сумніваюся. Чому? А тому, що вбито гени. Ще 20–30 років тому за бажання бути не хохлом, а українцем можна було б одержати ярлик «буржуазного націоналіста» з усіма витікаючими наслідками (аж до кулі в потилицю). Та й хто зробить з Івасиків і Марічок патріотів? Батьки, які нині співають гімн всесвітніх волоцюг-бомжів – «мой адрес – не дом і не улица?... Дитсадок чи школа, де ще нині популярні Володя Ульянов і Павлік Морозов? Вчителька, яка входить до «Руського блоку» або «Народної опозиції» мадам Вітренко? Отак і росте **перекотиполе**, кочова орда, байдужа до всього, окрім ковбаси і «пійла» (ЗУУ, 7). До такого невтішного висновку прийшов автор вищенаведеного тексту в 2006 році. А що ж змінилося? Чи відбулися зміни у владній структурі керівних органів щодо повнокровного функціонування державної мови відповідно до вимог Конституції України в нинішньому, 2012 році? І це риторичне питання, на жаль, лишається відкритим.*

Таким же болючим залишається питання правди про трагічні сторінки історії українського народу, національної ідентичності, державотворчих процесів, моралі, у текстовій тканині яких узагальнювальним і образно оцінним словом виступає *перекотиполе*, як наприклад, «Притча про недогляд комуністів у 1932–1933 роках» Віктора Міняйла: *«Але найтрагічніша сторінка імперської історії – це оскраженілий російсько-комуністичний терор щодо українства, яке не сприймало віковичного відчуження селянства від приватного володіння землею, себто общини. Отож на меті комуністичних терористів було винищення українського селянства і заселення родючих українських земель «етнічним» перекотиполем. Найдієвішу частину українства було винищено.*

– А чому ж не всіх українців? – схидно розтяг губи борець за щастя російського народу.

– Бо люд український навіть у безвиході знаходить способів для виживання» (ВМ П, 5).

Або спогади мешканця села Бірки на Львівщині Івана Кучера про тяжкі дні голодомору 1932–1933 років: *«Злочини можна прощати, але свідомо забувати, та ще українцям – смертельний гріх... Не дорікайте, що відхилюся від теми. Та чи ще випадє нагода викласти біль душі? Адже я сам п'ятирічним спізнав «неперевершений» смак **курайця**, замітника хліба, спеченого із зерна буряна **курая** (інша назва – **перекотиполе**) (Кучер, 3); чи стаття І. Незалежного «Наслідки русифікації та дещо з байки»: «В цьому несприятливому та збуреному колі проімперських гравітацій опинилася і значна частина етнічних українців, змінивши свій «генетичний код», трансформувалася у **людей-перекотиполе**, без національних підвалин, родових ознак з комплексами національної меншовартости. З'явилися різноманітні клони малоросів, хохлів, яничар. Та і як встояти пересічному «маленькому українцеві» перед величезним руйнівним тиском імперської машини, що владарює в економічному, інформаційному, просвітницькому просторі, як у себе вдома, не зустрічаючи жодного опору з боку формально державницької влади» (Н НР, 3).*

І як підсумок до вищесказаного подаємо думку просвітянина з м. Павлограда на Дніпропетровщині Миколи Заремби: *«У нас же, в Україні, складається таке враження: все робиться*

для того, аби збудувати державу без українців. Усе наше, рідне принижується, молоді нав'язується думка, що воно менш вартісне. А «доброзичливці» нам нашіптують, пояснюючи навалу російської книжки, російської пісні, мовляв, вони кращі. Годі пояснювати, що українське аж ніяк не поступається. «П'ятій колоні» дуже вигідно, аби у нашій державі росли безбатченки, «**перекотиполе**», якому байдуже, куди котиться. У цьому вся наша трагедія. І не лише духовна, а й економічна. Бо ці два поняття взаємопов'язані» (ЛЗП, 2).

Більше того, такі судження спостерігаються в багатьох поетичних алегоріях кінця ХІХ – початку ХХІ ст. Алегорична мова криє в собі хвилюючий заряд експресії, динаміки, боротьби, філософських роздумів над соціально гострими викликами реального життя. Так, у поезії Наталки Нікуліної досить майстерно змальовано образно навальний рух «темних коліс перекотиполя» і можливі наслідки при байдужому ставленні сучасників до таких суспільних явищ:

*Що воно сниться, тяжке і віще? –
Темні колеса **перекотиполя**
назустріч котяться, з ніг збивають.
Якесь важке уві сні тяжкому,
Незвично навальне **перекотиполе**.
Ні роду, ні племені, ані жалю...
Промчить – і насіння свого не насіє
у рани твої та в твої печалі,
йому однаково, де зростати:
немає пам'яті в **перекотиполя**,
єдиний пан над ним – вітер.
О, стережися: й не схаменешся –
а вже простір твого сумління
засіяний тільки **перекотиполем** (Нікул., 74).*

Цю ж проблему порушує в поезії «Янгол у снігах» і Роман Лубківський:

*Щось там біліє, щось видніє,
Щось десь кудись торує шлях, –
То мов тьмяніє, то ясніє, –
Напевно, янгол у снігах.*

*Кому несе святі глаголи?
Господню вість несе – кому?
Безрідне **перекотиполе**
Перетинає шлях йому (РЛ Я, 11).*

Проте чи не найцікавішим явищем, пов'язаним із цим словом, є його словотвірні варіанти в поетичній ліриці, виражені такими словосполученнями, як *перекоти горе, перекоти щастя, перекоти світ, перекоти літа, перекоти відчай, перекоти біль; перекоти душа, перекоти серце, перекоти лихо, перекоти зло*, зафіксованими в творах Юлії Ілліної, Світлани Любомир (С. С. Графської) та Віктора Коржа.

**Перекотиполе,
Перекоти горе,
Перекоти щастя,
Перекоти світ.**
*Що ж ти зупинився,
Мій коханий, здрастуй!
Скільки ми не бачились
Перекотиліт!
Скільки ж нам судилося
Ще отак стрічатися,
Марить, сподіватися,
Спомин берегти, –
**Перекотиполем,
Перекоти болем,
Перекоти відчаєм**
*Самоти (ІЮ П., 64)**

* * *

*Таки йдете?!
Я,
Можливо,
Вас прощу
і, може,
навіть
зрозумію,
та єство
моє –
ніколи!..*

*Перекоти душі.
Перекоти серце.
Перекотиполе* (СЛ ТІ, 17).

* * *

*Їхали додому... Думали про все...
Думали, що лихо мимо пронесе...
Доле наша, доле, перекотиполе,
Перекоти лихо, перекоти зло* (Корж, 47).

Набула певного поширення ця мовна одиниця і в українському антропоніміконі як о ф і ц і й н а н а з в а мешканців переважно Степової України: *Перекотиполе* (с. Грушівка Новомосковського р-ну Дніпропетровської обл.), *Перекотиполе В. М.* (с. Володимирівка Петрівського р-ну Кіровоградської обл.), *Перекотиполе І. Ф.* (с. Іванівка Богуславського р-ну Київської обл.), *Перекотиполе М. В.* (с. Жовте П'ятихатського р-ну Дніпропетровської обл.) чи як п с е в д о н і м: *Перекати-Поле* (Бердяєв Сергій), *Перекоти-Поле* (Гаценко Олександр), *Перекотиполе* (Грінченко Борис, Павловський Мефодій) [2, с. 303]. Якщо в офіційних прізвищах успадкувалися прізвискові назви, які давали людям, що часто переїздили з місця на інше місце (пор. ще *Заброда, Приблуда, Пришедько, Приходько* та ін.), то в псевдонімах приховувався свободолюбивий характер, невловимість, прагнення сіяти добре і вічне для людства демократичної інтелігенції України.

Майстри художнього слова, урахувуючи образний потенціал цієї лексеми, використовують її для назви своїх творів (Г. Квітка-Основ'яненко «*Перекотиполе*» – оповідання; А. Чехов «*Перекати-Поле*» – путевой набросок; Є. Щербаківська «*Перекотиполе*» – оповідання; Ю. Іллїна «*Перекотиполе...*» – поезія; О. Кобець «*Перекотиполе*» – вірш; Д. Стецько «*Перекотиполе і гордий митець*» – стаття; Олеся Мамчич «*Перекотиболе*» – добірка творів) та ін.

Отже, як бачимо, це слово в процесі історичного розвитку української літературної мови значно розширило свій словниковий склад з невичерпних джерел народного мовлення і збагатилося семантичними можливостями, породженими суспільними чинниками нашого бурхливого реформаторського сьогодення. На

ньому акцентується авторське узагальнення думки як у прямому, так і в переносному (метафора, алегорія) значенні позитивних чи негативних явищ у житті суспільства, про що яскраво свідчить поезія Валерія Вергуна:

Над роздоллям – хмари: час грози, ламкий і грізний...
 Привид *вітру-перекотиполя* тінь сумна...
 Україна – від Полісся і до моря – різна,
 та не безнадійна, як Вітренко й Бузина!

Ми іще живі! І наші запорозькі коні-
 наш космічний вимір, осяйний, як день при дні...
 Ні, панове, Січ – не спалена, і Честь – законні:
 будьмо українцями у Слові і в борні (ВВ Н, 7).

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ ДЖЕРЕЛ

Аф.-Чужб. – Афанасьєв-Чужбинський О. Поеїї / О. Афанасьєв-Чужбинський // Українські поети романтики. – К.: Наук. думка, 1987. – 592 с.

ВВ Н – Вергун Валерій. Незламність / В. Вергун // Українське слово. – 2008. – № 3. – 16–22 січня.

ВМ П – Міняйло Віктор. Притчі на всі випадки життя / В. Міняйло // Літературна Україна. – 2008. – 27 березня.

Гонч. – Гончар Олесь. Лист Віталію Коротичу / О. Гончар // Коваль Віталій. Ніч без Олесья Гончара. Есе, етюди, документи. – К.: Щек і Хорив, 2005. – 312 с.

Добр. – Добровольський С. П. Очаківський розмир [істор. роман] / С. П. Добровольський. – К.: Рад. письменник, 1965.

ДОР – Савченко Віктор. Виступ «150 років від дня народження Д. І. Яворницького» / В. Савченко // Дніпропетровське обласне радіо. – 2005. – 7 листопада.

ЗУУ – Кравецький Петро. Ми нація чи орда? / Петро Кравецький // За українську Україну. – 2006. – № 32. – 22–28 серпня.

Іов – Іов Іван. Степове / Іван Іов // Літературна Україна. – 1997. – 10 квітня.

Ю П – Ілліна Юлія. Перекотиполе... / Юлія Ілліна // Так ніхто не кохав: Любовна лірика луганських поетів. – Луганськ: Знання, 2000.

Коб. – Кобець О. Сходить сонце / О. Кобець. – Нью-Йорк, 1961.

Корж – Корж Віктор. Пісня «Нічка чарівничка» / Віктор Корж // Світ звичайних фантазій. – Дніпропетровськ: Січ, 1984.

Коцюб. – Коцюбинський Михайло. Твори: В 7 т. [редкол. О. Є. Засенко (голова)]. – К.: Наук. думка, 1973. – Т. I. – 407 с.

Кучер – Кучер Іван. Спогади про голодомор 1932–33 рр. / Іван Кучер // Січеславський край. – 1995. – 30 березня.

ЛЗП – Заремба Микола. Лист з м. Павлограда / Микола Заремба // Січеславський край. – 1996. – № 23 (грудень).

Логвиненко – Логвиненко В. А. Давні роки / В. А. Логвиненко. – О.: Одес. кн. вид-во, 1961.

Малан. – Маланюк Євген. Нотатки (1936–1968): Документально-художнє видання / Євген Маланюк. – К.: Темпора, 2008. – 336 с.

Мушк. – Мушкетик Юрій. Шевіотовий піджак (оповідання) / Юрій Мушкетик // Київ. – 2004. – № 3.

Нікул. – Нікуліна Наталка. Знамення калини. Вибране / Наталка Нікуліна. – Дніпропетровськ: Січ, 2000. – 232 с.

Нех. – Нехода І. І. Хто сіє вітер / І. І. Нехода. – К.: Молодь, 1959.

НС – Плачинда Сергій. Мова рідна! // Найдорожчий скарб. Слово про рідну мову. Поезії. Вислови / Сергій Плачинда [упор. В. І. Лучук]. – К.: Рад. письменник, 1990. – 390 с.

Панченко – Панченко Володимир. Меч Щербицького проти «Меча Арея» / Володимир Панченко // Літературна Україна. – 2004. – 8 квітня.

РЛ Я – Роман Лубківський. Янгол у снігах / Роман Лубківський // Слово Просвіти. – 2005. – 29–31 грудня.

СЛ Тї – Світлана Любомир (С. С. Графська) / Світлана Любомир // Веретено вересня. Поезії. – Дніпропетровськ: Січ, 2004.

Сосюра – Сосюра В. В. Не ту завісу піднято / В. В. Сосюра // Літературна Україна. – 2005. – 3 листопада.

Стор. – Стороженко О. П. Твори: В 2 т. / О. П. Стороженко. – К.: Держлітвидав, 1957. – Т. 1.

Тельнюк – Тельнюк С. Сузір'я любові / С. Тельнюк. – К., 1987.

Укр. радіо – Промова Президента України Віктора Ющенка // Українське радіо. – 2005. – 23 січня.

Шевченко – Шевченко Тарас. Твори: в 5 т. / Тарас Шевченко. – К.: Дніпро, 1984. – Т. 1.

Щерб. – Щербаківська Є. Перекотиполе / Є. Щербаківська // Розвага. Артистичний збірник поезій, оповідань, монологів, жартів, сатір і гуморесок / [уложив Олекса Коваленко]. – [2-ге вид.]. – С. 547–549.

Ястреба – Ястреба В. Вбивця мимоволі / В. Ястреба // Іменем закону. – 1999. – № 8.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Вусик О. С.** Словник українських синонімів / О. С. Вусик [за ред. докт. філолог. наук, проф. А. М. Поповського]. – Дніпропетровськ: Січ, 2000. – 424 с.
2. **Дей О. І.** Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI–XX ст.) / О. І. Дей. – К.: Наук. думка, 1969. – 560 с.
3. **Кобів Ю.** Про українські назви рослин / Кобів Ю. // Дзвін. – 1990. – № 8. – С. 143–145.
4. **Короткий** тлумачний словник української мови [уклад. Д. Г. Гринчишин, В. Л. Карпова, Л. М. Полюга та ін.; наук. ред. О. Д. Пономарів]. – К.: Просвіта, 2010. – 600 с.
5. **Сабадош І. В.** Формування української ботанічної номенклатури / І. В. Сабадош. – Ужгород: УжДУ, 1996.
6. **Словник** синонімів української мови: у 2 т. / [авт. А. А. Бурячок, Т. М. Гнатюк, С. І. Головащук та ін.]. – К.: Наук. думка, 1999–2000.
7. **Словник** української мови: в 11 т. [редкол.: І. К. Білодід (голов. ред.) та ін.]. – К.: Наук. думка, 1970–1980. – Т. VI.
8. **Фещенко М. М.** 3 легенд про назви рослин / М. М. Фещенко // Українська мова і література в школі. – 1973. – № 3. – С. 76–81.
9. **Шевчук Т. М.** Не раз барвінком розцвіте / Т. М. Шевчук // Культура слова. – 1989. – Вип. 36. – С. 55–58.

Надійшла до редколегії 14.09.2012

КОНОТАТИВНО МАРКОВАНІ ДІЄСЛОВА НА ПОЗНАЧЕННЯ ФІНАНСОВО-ЕКОНОМІЧНИХ ПРОЦЕСІВ

Проаналізовано конотативно марковані дієслова на позначення фінансово-економічних процесів. Установлено, що лексичні одиниці на основі парадигматичних відношень об'єднуються у лексико-семантичні групи, виявляючи різні семантичні зв'язки. Об'єднання дієслів у лексико-семантичні групи здійснено в дослідженні на основі конотативних значень.

Ключові слова: конотативно марковане дієслово, лексико-семантична група, парадигматичні відношення, оказіональне значення, узуальне значення.

Проанализированы коннотативно маркированные глаголы для обозначения финансово-экономических процессов. Установлено, что лексические единицы на основе парадигматических отношений объединяются в лексико-семантические группы, проявляя различные семантические связи. Объединение глаголов в лексико-семантические группы осуществлено в исследовании на основе коннотативных значений.

Ключевые слова: коннотативно маркированный глагол, лексико-семантическая группа, парадигматические отношения, окказиональное значение, узуальное значение.

The connotation marked verb for denoting the financial and economic processes are analyzed in the article. It is determined that lexical items based on paradigmatic relations combined with lexical-semantic groups, identifying different semantic relations. Combining verbs in lexical-semantic groups are put in the research on the basis of connotative meanings.

Key words: connotative marked verb, lexical-semantic group, paradigmatic connections, occasional, usual values.

В українському мовознавстві простежується тенденція до вивчення процесів оновлення мови сучасних засобів масової інформації, зокрема до семантичних аспектів мови на всіх рівнях. Особливу увагу звернено на експресивно забарвлену лексику в цілому та семантику конотативних значень дієслів зокрема.

Професор О. С. Кубрякова вказує, що труднощі семантичного дослідження дієслів полягають у невизначеності сфери референції, релятивності, наявності в лексичному значенні предметних сем та предикативної функції [3, с. 102].

У російському мовознавстві лінгвісти спробували поділити дієслова на лексико-семантичні групи. Так, О. О. Кузнецова [4, с. 5–6] згрупувала дієслівну лексику за полями на основі таких загальних категорій, як буття, свідомість, діяльність. Усі дієслова було розподілено за такими полями: «Буття», «Діяльність», «Свідомість», «Відношення», «Рух». Найбільше дієслів нараховує поле «Буття», яке об'єднує дієслова поведінки, та ті, які вказують на місце перебування. Поле «Діяльність» об'єднує дієслова, що вказують на вид діяльності, та дієслова з різко вираженим стилістичним забарвленням – розмовні. Поле «Свідомість» об'єднало переважно дієслова говоріння, а також з ідентифікаторами 'відчувати', 'виражати', 'втілювати'. Порівняно менше дієслів уходить до поля «Відношення», яке містить у собі диференційну ознаку «засіб покриття», та в семантичне поле «Рух», що є найменшим. Дієслова цієї групи переважно вказують на напрямок руху в сукупності з якісною і кількісною характеристикою.

В українському мовознавстві В. М. Русанівський виділив семантичні групи дієслів за допомогою формальних ознак, властивих дієслову [5]. За однаковою реакцією на ті ж самі ознаки дієслова об'єднуються в групи, що співвідносяться між собою як множинності одного рівня, оскільки вони виділені за допомогою одного і того ж набору ознак [5, с. 59], у результаті чого 4000 дієслів були поділені на 81 семантичну групу. Переважна більшість груп має функціонально-семантичне значення, тобто дієслова, які входять до групи, єдині за своїм призначенням. Дієслівні лексеми розташовано у групах за ступенем позитивної та негативної оцінки.

Дослідниця С. М. Дишлева виокремлює основні лексико-семантичні групи дієслів за ознакою наявності спільних сем та співвіднесеністю дієслівних одиниць із фактами дійсності: дієслова дії – загальної фізичної дії; на позначення дії, яка спричиняє зміни в об'єкті; на позначення дії, яка створює об'єкт; дієслова руху та переміщення; дієслова релятивної семантики – дієслова ставлення; впливу; посесивні дієслова; дієслова залежності; дієслова стану і процесу – психічного стану; фізіологічного стану; дієслова на позначення переходу з одного стану в інший; на по-

значення фізіологічних процесів; дієслова ментальних і соціальних дій суб'єкта – фізичної чи інтелектуальної діяльності або відпочинку; мовлення; мислення; пізнання; сприйняття; дієслова звучання та звуконаслідування; дієслова буття; дієслова на позначення виникнення; появи; настання; дієслова характеристичні – кваліфікативних властивостей особи; позначення зовнішнього вияву ознаки дії або стану; зменшення або збільшення вияву ознаки; дієслова просторової локалізації; модальні дієслова; фазові дієслова [2, с. 6–7].

В українському мовознавстві недостатньо вивченими є лексико-семантичні групи конотативно маркованих дієслів. Саме тому метою дослідження є семантико-функціональні особливості конотативно маркованих дієслів на позначення фінансово-економічних процесів.

Для досягнення поставленої мети потрібно було розв'язати такі завдання: дослідити семантико-функціональні особливості конотативно маркованих дієслів фінансово-економічної сфери; установити парадигматичні відношення між дієсловами з новими конотативними значеннями; визначити підгрупи лексико-семантичної групи дієслів на позначення фінансово-економічних процесів.

Проблема дієслівних конотем може стати частиною комплексного дослідження питання унормування та стандартизації словникового складу.

Об'єктом дослідження є експресивно забарвлені дієслова, дібрані з газет «Україна молода» (УМ), «День» (Д), «Сільські вісті» (СВ), «Вечірній Київ» (ВК), «Молодь України» (МУ), «Голос України» (ГУ) та журналу «Політика і культура» (ПіК).

Чисельну групу становлять дієслівні лексеми, що вказують на матеріальний стан людини. Актуальною проблемою для всіх громадян держави є добробут, що й зумовлює вживання великої кількості конотативних дієслівних новотворів цієї групи. Функціонує чимало дієслів, конотативне значення яких вказує на процес збагачення: *жнивувати, розкрутитися, викачувати* (кошти) тощо: *Зимовий день рік годує. На Верховині «жнивують» у січневу студінь* (Д, 28.01.2009); *Ще хліб не вродив, а дехто вже й «жнивує»* (ГУ, 15.03.2011). У дієслові *жнивувати* відбулося переосмислен-

ня метафоричного характеру, конотація 'матеріальне збагачення' виникла внаслідок актуалізації потенційної семи 'розбагатіти, збагатитися', функціонує як з позитивною, так і негативною оцінкою; *А іноді навіть допускалося елементарне невиконання своїх прямих обов'язків, що дозволило спритним комерційним структурам «розкрутитися» за рахунок держави (СВ, 12.07.2009), розкрутитися –* okazіонально-узуальна некодифікована лексема, що означає збагачення без великого стартового капіталу, виникла як результат актуалізації диференційної семи 'багаторазова, повторювана дія'; *...приміром дирекція «Дніпроспецстрой» намагається перекласти відповідальність на приватні фірми, які роками «викачували» з підвалів сотні мільйонів доларів щомісяця (УМ, 30.07.2005).* Конотативні семи дієслів *розкрутитися, викачувати* виникли внаслідок розвитку денотативних сем, трансформованих способом втрати одних і перегрупуванням інших смислових елементів, що входили до семантичної структури слів.

Емоційно-оцінні дієслова вказують на способи збагачення та ставлення автора до цього процесу, наприклад, *здіамантити, причесати, наколядувати, кувати, прихопити, прихватизувати, відмити: У черкаській крамниці «Діамант» злодії «здіамантили» золота на 1,5 млн. грн. (УМ, 07.07.2005), здіамантити –* пейоративна конотема виникла від назви коштовних каменів та як результат процесу експресивної лексичної метафоризації зі значенням «вкрасти щось коштовне у великій кількості»; *А що ж тепер буде із Сергієм Тулубом, який за цей рік уже, мабуть, не лише компанію під себе «причесав», а і знання з ядерної фізики «підтягнути» встиг? (УМ, 28.08.2003), причесати –* конотативне значення «привласнити» виникло внаслідок семантичної деривації, тобто метафоричного перенесення: *причесати волосся – причесати компанію. У реченні Гаїшник «наколядував» 35 тисяч гривень. Луганські правоохоронці викрили інспектора ДАІ, котрий привласнив більше 35 тисяч гривень, отриманих як штраф (ГУ, 02.03.2011)* okazіонально-узуальне дієслово *наколядувати* набуло конотативного значення «брати хабарі протягом тривалого часу» після того, як відомий суддя В. Зварич так пояснив наявність великої суми грошей у робочому кабінеті. У контексті *Хтось прочитає і скаже: нічогесенька ідилія! Бач,*

додумалися **«кувати»** грошки на рівному місці. Дій собі худібку і загібай мільйони (СВ, 02.07.2010) лексема *кувати* набула конотативного значення «швидко й легко отримувати гроші, не докладаючи зусиль». Негативнооцінні лексеми *прихопити*, *прихватизувати* функціонують з okazіонально-узуальним конотативним значенням «самовільно привласнити щось державне або чуже з метою збагачення»: *Приватний капітал не може дозволити, аби таке потужне джерело збагачення, як Одеський та інші порти, залишалося у державній власності. Вигідно «прихопити» їх, змінивши старе керівництво «своїм», – ось мета приватизаторів* (СВ, 28.07.2011); *«Наші» олігархи, які «прихватизували» все, створене народом, тепер демонструють благодійність: роблять подарунки до свят, влаштовують футбольні шоу, іноді допомагають хворим* (УМ, 21.07.2011). У реченні *Того ж таки дня заарештували вісьмох учасників фінансових обробок, які за останні півтора року встигли «відмити» щонайменше 300 мільйонів гривень* (УМ, 06.07.2011) термінологізоване дієслово *відмити* набуло конотативного значення «намагання узаконити вкрадені у держави гроші».

Лексеми на основі асоціативних зв'язків зі своїм основним значенням розвивають експресивні переносні значення: *Після пробного дзвінка в певний день здійснювали акцію, яка мала масовий характер. Два–три тижні підготовки завершувалися дзвінками тривалістю від декількох годин до двох діб. І за такі «розмови» струмочком **текла** комісійна винагорода від зарубіжних компаній* (ГУ, 22.01.2011); *«Молодняк» зухвало **відкушує** бізнес у послаблених тривалими війнами компаній і вже зараз контролює частку залізничних перевезень...* (ПіК, № 9, 2003); *Тоді як сам Пінчук не налаштований плутати свої виборчі карти через те, що у когось там **відітнули** частинку енергетичного пирога* (ПіК, № 16–17, 2004).

Функціонують дієслівні пейоративи з актуалізованою семою 'нерозумно, нерозсудливо, марно витратити гроші, майно'. У конотемах *викидати*, *розбазарювати* експресивність локалізується одночасно в денотативному та конотативному компонентах, наприклад: *І вони, не маючи змоги реалізувати свої фінансові можливості за кордоном, змушені **викидати** свої гроші всередині*

країни (ПіК, № 1, 2003), *викидати* в значенні «марно витратити гроші»; *Фактично завдяки своїй бездіяльності экс-прем'єр на наших очах розбазарює передостанню пригорщу свого капіталу* (ПіК, № 4, 2003), лексема *розбазарити* має широку лексичну сполучуваність, наприклад, *майно, авторитет, рейтинг: Яким же чином Віктор Ющенко ухитрився розбазарити свій феноменальний рейтинг за час, що минув із помаранчевої революції* (Д, 13.02.2009). Дієслівні деривати *базарити* (говорити), *розбазарити*, як словотвірні похідні слова *базар*, конотовані суфіксом та префіксом. У такий спосіб автор висловлює презирливе, зневажливе ставлення до людей, які неощадливо витрачають будь-що.

Оказіональні перенесення, які породжують безліч асоціацій у зв'язку з актуалізацією периферійних сем, значно розширюють семантику лексичних одиниць, наприклад, *викласти, відстібувати* – «розраховуватися», *збити, видоїти* – «примусити когось віддати гроші», *потягнути* – «вартість послуги», *кинути* – «нерационально розподілити гроші з державного бюджету»: *Так, щоб оплатити всі дозволи, проект, монтаж, а, найголовніше, придбати саме обладнання, сьогодні треба «викласти» близько 15 тисяч гривень* (ВК, 04.12.2008); *У той же час А. Могильов зазначив, що позитивно ставиться до рішення Кабміну, яким встановлений термін дії посвідчення водія – 50 років. За його словами, таке рішення, зокрема, зумовлене й тим, «щоб збити ажіотаж в суспільстві, щоб не говорили, що з наших громадян через якийсь термін знову хочуть «збити» гроші»* (ГУ, 04.03.2011); *Ні, до власних відомостей – прошу пана «на шару». Як-от за чужі доведеться «відстібувати»* (ПіК, № 16–17, 2003); *Сільський бюджет на рік – це лише якихось 160 тисяч, як тут «відстебнеш» ремонтникам 30 тисяч?* (УМ, 28.01.2004); *... а суди й адвокати «видоїли» мало не всі гроші* (УМ, 13.12.2005); *Щоправда, такі знижки не для ледачих – місячний абонемент розрахований на триразові походи в басейн і «потягне» на 150 гривень* (УМ, 11.03.2005); *Зокрема, бютівець А. Павловський назвав це свято на нашій бюджетній «вулиці» «дерибаном бюджетних коштів для наближених осіб». Він підкреслив, що міністр не вказав, що з 14 мільярдів гривень 5 мільярдів влада хоче витратити на себе,*

що не названо ті суми, які пропонується додатково **«кинути»** силовикам: Генпрокуратурі – 70 мільйонів гривень, МВС – 288 мільйонів, СБУ – 108 мільйонів (СВ, 21.06.2011).

Оригінальним у контексті є нове конотативне значення дієслова **обпатрати**: *Нам віддають наше ж, у нас вкрадене, з наших кишень випотрошене, а тепер легалізоване під виглядом «інвестицій», аби вдруге **обпатрати** нас, як гаврилівських курчат, – уже «законно», «прозоро», «цивілізовано»* (СВ, 19.03.2009), архісема якого ‘вищипувати пір’я в забитого птаха; обскубувати’ [1, с. 814], модифікувалася в сему ‘обікрасти когось, забрати в людини її кошти’.

Протягом останніх десятиліть актуальним є питання банківської сфери, валютного ринку, тому у великій кількості йдеться про це: *Якщо вітчизняна банківська сфера поступово **«підсаджується»** на євро, то інші галузі української економіки залишаються доларозалежними* (ПіК, № 42, 2003); *Євро всихає. Євро досягло найнижчого за останні п’ять місяців рівня стосовно долара* (УМ, 28.08.2003). Оказіональне дієслово *підсаджуватися* означає те, що банківська сфера орієнтується на євро. *Всихати* – узуальне дієслово, означає «євро стає дешевшим стосовно національної валюти». Конотативні лексеми передусім указують на негативне ставлення мовця до іноземних валют.

Щодо грошей використовують ще такі дієслівні інновації, як *прокручувати, вимити*: *Досі живучою залишається недавня поширена практика, коли бюджетні кошти не доходять безпосередньо до шахт, а **«прокручуються»** спритними бізнесменами – посередниками* (УМ, 19.07.2005); *<...> що збережеться тенденція зменшення поголів’я рогатої та молочної худоби. «А це позначиться на зростанні ціни на яловичину. До того ж **«вимие»** кошти з галузі», – коментує О. Ярославський* (ГУ, 15.01.2011).

Лексема *прокручувати* має кілька значень, зафіксованих у словнику: 1) робити яким-небудь інструментом, крутячи його, отвір, заглиблення у чомусь; 2) надавати колового, обертального руху; примушувати обертатися; 3) відтворювати запис (на платівці, магнітофонній стрічці); 4) крутити якийсь час [1, с. 975], але внаслідок різних суспільно-економічних змін у слові *прокручувати* актуалізувалася потенційна сема ‘циклічність, пов-

торюваність', і лексема набула нового okazіонального значення «вкласти кошти у якусь справу, щоб отримати прибуток».

У реченні *Вже у жовтні експорт «просів» на 1 мільярд і майже 800 мільйонів доларів (з 8 мільярдів 817 мільйонів доларів у жовтні)* (Д, 04.12.2008) відбулося розширення лексичного значення дієслова *просісти*. У словнику зафіксовано таке значення лексеми *просісти* «осідаючи, опускаючись або прогинатися» [1, с. 1168], наприклад, *просів ґрунт*, пізніше експресема почала вживатися ширше, наприклад: *просів бюджет, експорт* (стосовно економічних явищ) – «зменшити кількість чогось». А в контексті *Експертна рада (ЕР) з питань ринку зерна дійшла висновку, що внутрішні ціни на ячмінь в другій половині серпня можуть суттєво «просісти» через зниження цін на нього на світових ринках* (СВ, 18.08.2011) дієслово набуло okazіонального конотативного значення «знизити ціну на щось».

Емоційно-оцінні дієслова в переносному значенні використовують і у фінансово-економічній сфері: *Якщо ж барель «підстрибне» до 70 «вічнозелених», Україна буде змушена заплатити 309 доларів нинішнього року і 386 – наступного* (УМ, 28.01.2009); *Відповідно поповзуть ціни на імпорт, і на ті ж продукти харчування, але насамперед на проїзд у транспорті* (УМ, 21.07.2009). Виділені дієслівні лексеми термінологізувалися і функціонують як економічні терміни.

У лексико-семантичній групі дієслів на позначення фінансово-економічних процесів дієслівні лексеми об'єднуються у підгрупи:

1) *текти, кувати, відкушувати, розкрутитися, прокручувати, збити, причесати, обпатрати* за ознакою «виманити хитрощами»;

2) *причесати, відкусити, кувати, відітнути, збити, приватизувати* за ознакою «швидко розбагатіти»;

3) *здіамантити, причесати, прихватизувати, прихопити* за ознакою «вкрасти»;

4) *розкрутитися, наколядувати* за ознакою «розбагатіти протягом тривалого часу».

Семантична група дієслів на позначення фінансово-економічних процесів найчисельніша. Це свідчить про те, що всіх

цікавить як добробут держави в цілому, так і власний матеріальний стан. Саме тому різко засуджується збагачення нечесним способом і хабарництво.

Розширення синонімічних рядів сприяє збільшенню кількості назв певної дії та дає можливість поєднувати номінацію з певною суб'єктивною оцінкою. Оказіональне дієслово, що виникає у синонімічному ряду, зміщує, або нейтралізує, або витісняє наявні дієслова з конотативним забарвленням. Усі проаналізовані конотативно марковані дієслова належать до антропологічної сфери, тобто характеризують внутрішній світ людини через її дії, вчинки.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Великий** тлумачний словник сучасної української мови [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К.–Ірпінь: Перун, 2009. – 1736 с.
2. **Дишлева С. М.** Адвербальна дистрибуція лексико-семантичних груп українських дієслів: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова» / С. М. Дишлева. – К., 2008. – 22 с.
3. **Кубрякова Е. С.** Части речи в ономасиологическом освещении / Е. С. Кубрякова. – М.: Наука, 1978. – 116 с.
4. **Кузнецова Э. В.** Лексикология русского языка: учеб. пособие для студ. филол. ун-тов / Э. В. Кузнецова. – М.: Высшая школа, 1982. – 152 с.
5. **Русанівський В. М.** Спроба визначення семантичних груп дієслів на основі формальних критеріїв / В. М. Русанівський // Структурно-математична лінгвістика: респ. міжвідом. зб. – К.: Наук. думка, 1965. – С. 56–65. – (Сер. «Питання мовознавства»).

Надійшла до редколегії 12.09.2012

ПРОСТІ ТА СКЛАДЕНІ ПРИСЛІВНИКОВІ ПРИЙМЕННИКИ ПРОСТОРОВОЇ СЕМАНТИКИ ІЗ ЗАГАЛЬНИМ ЗНАЧЕННЯМ РОЗТАШУВАННЯ ТА РУХУ ПО ВЕРТИКАЛІ

Розглянуто особливості функціонування простих та складених вторинних відприслівникових прийменників просторової семантики, зокрема конструкції із загальним значенням розташування та руху по вертикалі.

Ключові слова: прислівниковий прийменник, складені релятивні одиниці, статичні/динамічні відношення.

Рассмотрены особенности функционирования простых и сложных вторичных предлогов пространственной семантики, образованных от наречий, в частности конструкции с общим значением расположения и движения по вертикали.

Ключевые слова: предлог, образованный от наречия, сложные релятивные единицы, статические/динамические отношения.

The article deals with the problem of functioning of the simple and compound second adverbial prepositions of locative semantics. The constructions with meaning of position and vertical movement are under consideration.

Key words: adverbial preposition, compound relative units, static/dynamic relations.

Зі структурного погляду вторинні прийменники поділяють на прості та складені. Прості похідні прийменники – однолексемні (синтетичні), а складені – це своєрідні аналітичні комплекси, у яких поєднуються прості непохідні прийменники (один або два) із формами іменників, прислівників, дієслів. Основну групу вторинних просторових прийменників становлять так звані адвербіальні. Професор І. Вихованець зараховує до прислівникових усі прийменники, мотивуючи це тим, що на шляху до класу аналізованої релятивної одиниці всі частини мови проходять ступінь адвербіалізації [2, с. 67]. Передусім виокремлюємо прийменники, співвідносні із морфологізованими прислівниками, власне-прислівникові синтетичні прийменники. Прислівник сам собою – специфічна частина мови, тому що утворюється на базі інших граматичних класів слів: займенника, іменника, прикмет-

ника, дієслова. Установити походження деяких з них видається вже неможливим унаслідок утрати вивідних словоформ. Найменші зміни в природі та суспільстві зумовлюють не тільки появу нових слів та зникнення старих, а й глибинні лексико-семантичні та граматичні, а подекуди й стилістичні зрушення у словах, які змінюють загальнокатегорійне значення наявних у словниковому складі одиниць, лексичну та синтаксичну їхню сполучуваність. Перехідність засвідчує гнучкість частин мови. Так, в українській мові є словоформи, які функціонують і як прислівники, і як прийменники, зберігаючи зв'язок з кожним із цих категорійних класів: *близько, мимо, навколо* тощо. Такі одиниці в мовознавстві називають біфункційними (виступають у функції двох частин мови) [9, с. 88–96]. Більшість учених (М. Жовтобрюх, К. Горденська, Д. Гринчишин, М. Плющ, І. Олійник, В. Виноградов, М. Лукін, В. Леденьов, М. Палевська, В. Силін) трактують їх як функційні омоніми, слова з однаковою субстанцією, але з різним значенням. Щодо складу відприслівникових просторових прийменників, то вони, за Є. Черкасовою, представлені 1) прийменниковими прислівниками, тобто прийменниками, здатними виконувати функції прислівників; 2) прислівниковими прийменниками, тобто прислівниками, використовуваними в ролі прийменників [12]. Межі цих груп розмиті, оскільки мовна система перебуває в постійному розвитку й відстежити частотність уживання слова як тієї чи тієї частини мови протягом досить нетривалого відрізка часу не видається можливим. Так, О. Шахматов стверджував, що відприслівникові прийменники утворюють найменшу групу і є дериватами інших частин мови [13]. Група власне-відприслівникових прийменників сформувалася на ранніх етапах мовного розвитку і в наш час практично не поповнюється, за деякими характеристиками вони наближаються до первинних непохідних прийменників. Відносна усталеність цієї групи зумовлена їх походженням, адже значна їх частина утворилася на ґрунті вторинних простих прийменників. За М. Всеволодовою, прислівники на зразок *біля, крізь, мимо, напосеред, насеред, побіля, повз, поза, поміж, понад, посеред, серед* тощо є амбівалентними прислівниками-прийменниками [3, с. 96]. Подібні прислівники ніколи й не були прислівниками, вони лише «зовні» схожі на прислівники, хоча ніколи не виконували й не виконують власної

синтаксичної функції. Якщо і трапляються випадки синтаксично вільного використання такого прислівника, то це обов'язково 0-форма імені. Тож виокремити власне-адвербіальні прийменники видається не так і просто.

На думку Ю. Леденьова, при переході до службової частини мови, зокрема прийменника, повнозначна частина мови зазнає певних трансформацій, зокрема таких: 1) зміна синонімічного ряду утвореної одиниці; 2) зміщення категорійно-семантичного значення в бік неповнозначного слова; 3) зміни на морфологічному рівні; 4) характер структурно-граматичного, передусім синтаксичного, оточення досліджуваного слова, зокрема непеєднуваність службових слів із означальними та іншими залежними словами; 5) позиційне закріплення в межах наведеної синтаксичної конструкції; 6) зміна синтаксичної ролі слова; 7) явище функціональної фразеологізації, унаслідок чого виникають складені прийменники; 8) зміна якісної ролі слів на основних рівнях граматики; 9) регулярність уживання певного слова в ролі прийменника; 10) перетворення на засоби конструктивного оформлення певних аналітичних форм повнозначних слів, синтаксичних зв'язків, семантико-стилістичних відношень [8, с. 32–34].

Прийменник має здатність керувати субстантивом, що є найяскравішою його характеристикою як релятивної одиниці, симптомом прийменника. Значення релятивності прийменника виключає можливість ізольованого вживання прийменника, не дає змоги йому бути самостійною комунікативною одиницею, вимагає поєднання з іменем. Лише в такому вияві реалізується значення прийменника, і він стає інформативно значущим, повідомляє про певне відношення до дійсності якогось факту, названого субстантивом, і лише з іменником формує синтаксему, на відміну від прислівника, здатного самостійно утворювати елементарну синтаксичну одиницю. У систему прийменників втягуються тільки обставинні прислівники, що, як відзначає І. Вихованець, пояснюється семантичною багатоплановістю обставинних прислівників порівняно із семантичною однотипністю означальних, та, за висловом В. Виноградова, смисловою близькістю прислівника та прийменника [1]. Семантична багатоплановість обставинних прислівників стає генетичною основою формування численних абстрактних семантико-синтаксичних

відношень. Активність процесу переходу підтримується ще й тим, що обставинні прислівники дуже часто перебирають на себе функції детермінантних членів речення, які, виступаючи переважно на самому початку речення, виявляють порівняно з іншими семантичними групами прислівників більшу самостійність щодо формальних зв'язків у реченні. А це уможлиблює процес легкого від'єднання їх від попередньої синтаксичної одиниці й переміщення в напрямку до іншої. Перехід прислівників у прийменники пов'язаний передовсім зі змінами синтаксичної функції перших, супроводжуваними семантичним зсувом. Оскільки обидва компоненти процесу переходу – категорії незмінні, то це відчутно регулює процес препозиціоналізації.

На сучасному етапі погляди на природу відприслівникових прийменників більш-менш сформовано. Наприклад, І. Вихованець виділяє такі вторинні одноелементні прийменники локативної семантики, співвідносні з морфологізованими прислівниками: *близько, вглиб, вдовж, вздовж, вище, відносно, вповдовж, впоперек, впродовж, всередині, всередину, вслід, довкола (довкіл), довкруг (довкруги), збоку, зверху, ззаду, з-позад, зсередини, кругом, ліворуч, мимо, навздогін (наздогін), навколо (навкіл), навкруг (навкруги), навперейми, навпроти, навстріч, назад, назустріч, напереріз, напроти, насупроти, недалеко, неподалік, нижче, обабіч, обіруч, обік, обіч, оддалік (віддалік), округ (округи), опріч, осторонь, побіч, поблизу (поблиз), поверх, поздовж, повище, подовж, позад, позаду, поздовж, понижче, поодаль, попереду, поперек, поруч, поряд, посередині, праворуч, просто, проти, спереду, супроти* [2, с. 63], а Н. Кушч пропонує додати до цього реєстру такі відприслівникові одиниці: *вверх, ввись, вгорі, вгору, вкінець, вколо, вліворуч, вниз, внизу, вперед, вправоруч, вправо, довкруж, здовж, крізь, наперед, насподі, обаноли, околеса, околяса, окрай, поодалік, поконець, покрай, поперед, попліч, узбіч* [7, с. 28].

На нашу думку, до власне-прислівникових прийменників локативної семантики потрібно віднести такі одиниці: *ближче, близько, вверх, вбік (убік), вглиб (углиб), вгорі (угорі), вгору (угору), вдовж (удовж), вздовж (уздовж), віддалік (оддалік), віддалеки (оддалеки), вище, вколо, вкруг (вкруги), вниз (униз), внизу (унизу), вперед (уперед), вповдовж (уподовж), впоперек*

(упоперек), впродовж (упродовж), впрост, всередині (усередині), всередину (усередину), вслід (услід), задалеко, здовж, далеко, далі, довкола (доокола), довкіл (доокіл), довкруг (довкруги), довкруж, догори, донизу, збоку, зверх, зверху, згори, здовж, ззаду, зісподу, знизу, зсередини, лівобіч, ліворуч, мимо, навздогін (наздогін), навздогінці (наздогінці), наверху, навколо (навкіл), навкруг (навкруги), навперейми, навпроти, навстріч, навстрічу, нагорі, назад, назустріч, нанизу, наперед, наперед, напереріз, напроти, насподі, насупроти, насупротив, недалеко, неподалік, неподалеку, непоодаль, нижче, обабіч, обаполи, обіруч, обік, обіч, одаль, оддалік (віддалік), окіл, округ (округи), оподалік, осторонь, паралельно, перпендикулярно, поближче, поблизько, поблизу, побік, побіч, поверх, повище, подалі, подовж, повздовж, позад, позаду, поздовж, понижче, пообік, пообіч, поодалік, поодаль, поперед, поперед, попереку, попліч, поруч, поряд, посередині, потойбіч, правобіч, праворуч, просто, проти, против, спереду, спіднизу, супроти, супротив, узбіч.

Вторинні власне-прислівникові просторові прийменники часто функціонують у парі із первинними локативними, які утворюють прийменникові комплекси, що становлять переважно нерозкладні єдності. Складені прийменники такого роду утворюються шляхом злиття двох семантично близьких прийменників, причому прислівникові прийменники знаходяться в препозиції. Наприклад, складений прийменник *услід за* утворений з двох компонентів: прислівникового прийменника *услід* із значенням «слідом, за» та первинного прийменника *за* із значенням «позаду когось, чогось». Опорним компонентом таких прийменників I. Вихованець вважає колишнє повнозначне слово, тобто прислівниковий прийменник, який досить чітко передає відповідний тип семантико-синтаксичних відношень [2, с. 65]. Дослідниця Є. Черкасова, навпаки, вважає первинний прийменник основою в таких комплексах, відприслівниковий прийменник тільки доповнює значення первинного прийменника, уточнює його, дещо розширює. Прийменникові комплекси поєднуються із формою того відмінка, який є звичайним для первинного локативного прийменника, що засвідчує першість непохідного прийменника, указує на те, що саме первинний прийменник приєднує похідний, надаючи конструкції конкретнішого значення

завдяки прислівниково-прийменниковому компонентові. Власне-прислівникові прийменники поєднуються із такими первинними локативними прийменниками: *від (од)*, *до (д, ід)*, *за, з (із, зі)*, *по, на* та ін. Семантика повнозначного слова, що є компонентом складеного прийменника, може накладати певні обмеження на їхню синтагматику, у результаті чого вони здатні сполучатися лише з певними групами лексики. У граматичному плані складені прийменники теж більш обмежені, ніж прості, адже за ними закріплено якийсь один відмінок. Кожен із складених прийменників має унікальне, притаманне лише йому, хоч і послаблене, лексичне значення. Похідні прислівникові прийменники, як уже зазначалося, утворені від адвербіалізованих іменників, значення яких певним чином віддзеркалюється в значенні прийменникової конструкції загалом.

Мета нашої статті – розглянути функціонування відприслівникових прийменників однієї із семантичних груп аналізованих локативів та складених релятивів, утворених на їхній основі. Для дослідження обрано просторові прийменники, які передають відношення руху та місцезрештування по вертикалі відносно двох рухомих/нерухомих точок (площин, тривимірних об'єктів) неконтактної локалізації. Динамічні та статичні відношення щодо верхньої точки (площини, об'єкта) просторового орієнтира передають такі одиниці: *вверх (уверх) + Р. в.*, *вгорі (угорі) + Р. в.*, *вгору (угору) + Р. в.*, *вище + Р. в.*, *зверх + Р. в.*, *зверху + Р. в.*, *догори + Р. в.*, *наверху + Р. в.*, *нагорі + Р. в.*, *поверх + Р. в.*, *повище + Р. в.*, *згори + Р. в.* Прозора семантика похідного прийменника легко вказує на зміст конструкцій, зокрема семантику напрямку руху (кінцевий пункт руху) демонструють прийменники *вверх (уверх) + Р. в.*, *вгору (угору) + Р. в.*, *догори + Р. в.*, окреслюючи напрям руху вище від об'єкта-орієнтира, синтаксеми *поверх + Р. в.*, *зверх + Р. в.* підкреслюють «рух до кінцевого пункту або безпосередньо через верхню частину об'єкта-орієнтира, або на близькій відстані від нього» [6, с. 15]. Конструкції *зверху + Р. в.*, *згори + Р. в.* репрезентують семантику початку руху (старт), напрям руху із верхньої частини об'єкта. Прийменники *вгорі (угорі) + Р. в.*, *зверху + Р. в.*, *зверх + Р. в.*, *наверху + Р. в.*, *нагорі + Р. в.*, *згори + Р. в.*, *поверх + Р. в.* експлікують семантику місця дії, «розташування

предмета, особи у верхній частині чогось» [10, Т. 1, с. 308], «позначають предмет, на поверхні якого знаходиться щось (хтось), або вказують на предмет чи простір, угорі над яким, але в безпосередній близькості чи навіть у зіткненні з ним відбувається якась дія або розміщується щось» [5, с. 22]. Базою для творення речень із цими просторовими прийменниками, які семантично конкретизують напрямок руху, є дієслова руху, переміщення, конкретної фізичної дії, зорової дії, субстантиви – локативні орієнтири передовсім позначають назви різноманітних місцин та конкретних предметів, наприклад: *Виговський був за брамою, майнула **поверх** неї його гостроверха шапка, Гармаш випростався, озирнувся* (Рибак, 54); *Поки сусіди енергійно обговорювали вранішню притичину, Іван тихо зайшов у хату, приступив до Дарусі, що напіввисунувшись із вікна дивилася **поверх** людських голів, на очах притиснув її до грудей і лагідно погладив по голові* (Матіос, 52); *Недожований кусень застряв йому в горлі: дівчина тримала перед собою дерев'яну ложку з кашею, але не їла, а **поверх** неї дивилася через стіл на нього, і знову в її очах було щось таке, що змусило його густо почервоніти* (Малик, 33); *Згори палацу видно за ґратами парку церемоніальний марш німецького війська* (Винниченко, 143); *Щоб здійснити пошук на сайті, треба потратити **уверх** сторінки* (Загнітко, 367); *У цьому випадку повітря буде підніматися **догори** трубки, витісняючи при цьому воду з неї* (<http://www.geo.univ.kiev.ua/ukrainian/pazynych/5.htm>); *Здобувши паляницю, дитина поклала її **наверх** настільника й почала крєктати* (Яновська, 142); *Олія впливає **поверх** води* (Первомайський, 6). Відприслівникові прийменники із значенням місця сполучаються із дієсловами перебування, нецілеспрямованого руху та з назвами предметів і речовин, частіше з назвами просторових понять: *На палітурці дуже негарна жіночка вириналася літерою S у схожих на стовбури секвої руках мускулястого хлопака... **Поверх** усього цього красувалася тиснута золотом назва...* (Шевченки, 42); *Причісує Оленку, пильнуючи кожного пасмочка; завітчує, ніби коронує зірками, **зверх** блідого лобика* (Барка, 40); ***Нагорі** кожної з високих веж він розмістив по вбиральні* <http://www.ursr.org/vsesvit/78/01/html/84.html>); *Одна з синових однокурсниць саме в цей час прихилилась до зашкленних дверей*

книжкової шафи, де **поверх** книжок Федір Іванович поставив кілька пам'ятних для себе фотознімків (Ірванець, 46); *Нові емоції вгорі* пілкового цибука і той самий владний голос... (Перепада, 38); **Поверх** «канцелярії» мати наклала коржиків, баночок (Хорунжий, 245). Утворені від прислівників вищого ступеня порівняння локативи *вище* + Р. в. та *повище* + Р. в. разом із динамічними та статичними предикативами можуть реалізувати відповідно відношення руху та місця дії, наприклад: *Сполохане пострілами вороння кружляло над майданом, то припадаючи до землі, то злітаючи вище церкви* (Первомайський, 38); *Ти ж сказав був у серці своєму: «Зйду я на небо, повище зір Божих...»* (<http://vedmedenko.org.ua/lection.php?num=18>); *Туча вже чорніла на рівні дерев, заступивши небосхил: вище неї сяяло сонце* (Хорунжий, 226). Часто ці прислівникові прийменники функціонують із прислівниками приблизності *десь, трохи, кудись*, наприклад: *Охоплене обручкою, хвилию спадало на плечі волосся, з лівого боку, трохи вище вуха в нього було ввіткнуто кілька нарцисів* (Мушкетик, 201); – *А вона вам навіщо? – дівчина уважно дивиться кудись трохи вище моєї голови та прищурює очі* (Малина, 118); *В цьому вечорі все дивно роз'єднувалося: окремо жили тіло й мозок. Окремо жили й очі, пливли в темряві, десь вище жовтого вогника сигарети, була невідповідність між сказаним і тим, що хотілося сказати* (Шевчук, 25). Доволі поширені складені форми *вище від (од) + Р. в.*, *повище від (од) + Р. в.*, наприклад: *Той [князь Оскол] також ішов з Ярополком, бився вище від Любеча й у Києві* (Скляренко, 338).

Прийменники аналізованої групи мають різну частотність. Рідко вживаним вважається прийменник *зверх*. Прийменник *зверху* обрамлений відтінком розмовності, *вверху, наверху* також практично відсутні в літературі, закріпившись за розмовною сферою. Прийменник *поверх*, незважаючи на спільний корінь із попередніми аналізованими одиницями, відрізняється широким спектром використання у творах сучасних українських письменників. Прийменники *вгорі (угорі), вгору (угору), догори, згори* частіше функціонують із первинними прийменниками, нанизуючись на них та додаючи відтінок «висоти» просторовим непохідним прийменникам, наприклад: *Шклярук простоював біля вікна,*

дивлячись **вгору на** малюсіньку латочку часом синього, часом захмареного неба, яке було видно поверх високого щитка, так, ніби хотів туди полетіти (Багрянний, 361); **Вгору од** пуза пішла жилетка, а за жилеткою пішов комірець (Вишня, 71); **Отець Яков** подивився, потім повів очима **вгору по** стіні, зітхнув, скрутнув головою і нічого не сказав (Багрянний, 7); **Ось його** зовсім замело, завалило снігом. Та він ще поворухнувся, підвівся на ліктях і поплазував, подерся **вгору на** сопку (Хорунжий, 246); **Пасми** тим'яну листочкуватими нитками струнко й безупинно тягнуться **вгору до** жовтогарячих променів бані (Винниченко, 91); **Витрясаю** з попільниць недопалки й ставлю **зверху на** шафу, сподіваюся, теща не вилазитиме на стільчик, аби туди заглянути (Слапчук, 40); **І тільки як його** висока, недбала постать ховається **вгорі на** сходах, перезираються, посміхаються і зітхають, – удова радника комерції, Ернста Фішера може собі це дозволити (Винниченко, 89).

Просторові прийменники, антонімічні до аналізованих вище, які передають відношення руху та місцеположення щодо нижньої точки (площини, об'єкта) просторового орієнтира, поділяються на релятиви із семантикою напрямку руху та місця дії. Конструкції *Вниз (униз) + Р. в., донизу + Р. в., нижче + Р. в., понижче + Р. в.* репрезентують напрям руху-фініш, співвідносний із зменшенням висоти, а *знизу + Р. в., зісподу + Р. в., спіднизу + Р. в.* указують на відношення напрямку руху-старт. Важливим елементом цих прислівникових прийменників є колишній прийменник *з*, який став префіксом. Під впливом цього компонента аналізовані прийменники вказують на вихідний пункт руху і сполучаються з іменником у родовому відмінку [2, с. 103]. «Форми родового відмінка іменника в прийменниково-відмінкових конструкціях з адвербіальним значенням вихідної точки поширення дії або стану зберігається в усіх похідних прийменниках, утворених на його основі» [11, с. 215]. Поєднання *знизу + Р. в., зісподу + Р. в., спіднизу + Р. в.* демонструють семантику напрямку з місця, яке розташоване внизу, нижче від кого-, чого-небудь, рух передбачає бути з-під кого-, чого-небудь, може бути направлений знизу вгору, а може відбуватися в нижній частині чогось. *Внизу (унизу) + Р. в., знизу + Р. в., нанизу + Р. в., насподі + Р. в., нижче +*

Р. в., *понижче* + Р. в. репрезентують семантику місця дії, «ужи-ваються при вираженні місця дії у нижній частині, на дні чого-небудь» [10, Т. 5, с. 196]. Прийменники із значенням напрямку руху сполучаються із дієсловами цілеспрямованого руху на зразок *підніматися, проходити, спускатися, діставати* та іменниками – назвами конкретних предметів та абстрактних понять, наприклад: *Йой, панунцю моя найцінніша, Альбіночко наймиліша, відчуваю, пташко, як зісподу душі піднімається щось велике і справжнє* (http://beta.ukrcenter.com/25463/Заповіт_Ольга_Яворська); *Просто перейдіть **униз** сторінки в папці «Вхідні» й натисніть посилання Деталі поруч з елементом «Остання діяльність облікового запису»* (<http://support.google.com/mail/bin/answer.py?hl=uk&answer=50200>); *А якщо вода повитікає **спіднизу** вазонів і намочить підвіконня?* (<http://fish-ua.livejournal.com/96058.html>); *Крізь задраповане зеленим плющем вікно **знизу** храму доходить цілком виразний гомін голосів* (Винниченко, 327); – *Входи, виходи, – бубнить Корбут, не даючи стрільці спідометра опускатися **нижче** позначки «80»* (Кокотюха, 47). Релятиви із значенням місця дії програмують дієслова перебування, розташування та субстантиви – найменування конкретних предметів, закритих об'єктів, причому прийменник *насподі* + Р. в. демонструє значення перебування на самому дні чогось, у самісінькому низу, часто під іншими предметами або речами, у якійсь речовині, наприклад: *У шухляді **насподі** глибокого бюрка мій батько зберігав гарну стару карту нашого міста* (<http://www.ji.lviv.ua/n6texts/schulc1.htm>); *Гострий, колючий сміх креше із них іскри, а **насподі** сіро-жовтої гуці почина вже кипіти* (Коцюбинський, 37); *Певний час я слухала, не відчувала, а саме слухала дивовижну порожність **внизу** живота* (Наріжна, 127); *По кафе й ресторанах, **внизу** глибоких вулиць, у вогких затінках барів паряться пітні, гарячі купи людських тіл* (Винниченко, 217); *У мене в старенькій хонді **знизу** бака так охайненько, малесенькими дірочками, як шашіль, попроскакувала наскрізь іржа* (http://www.moto.kiev.ua/trid/tuning/1168716686481/bak_rzhavu_vnutri); *Якось усе це миттєво майнуло переді мною, і **понижче** пупка заворушився страх* (Наріжна, 103); *Отут і виселок, від ставу, **нижче** саду економічного* (Головко, 130). Із низки аналізованих прийменників рідко вживаними вважаю-

ться прийменники *зісподу* + Р. в., *насподі* + Р. в., втрачають свої позиції й релятиви *донизу* + Р. в., *спіднизу* + Р. в., *нанизу* + Р. в.

У словнику за редакцією А. Загнітка зафіксовано такі прийменникові комплекси з підосною аналізованих прислівникових одиниць: *вниз (униз) від* + Р. в., *вниз (униз) до* + Р. в., *вниз (униз) за* + О. в., *вниз (униз) по* + М. в., наприклад: *Обіймаю твоє мертво тіло і відношу **вниз до** річки* (Карпа, 81); *Течія вільно зносила його [човен] **вниз по** річці, ніби горіхову шкаралупу з Дюймовочкою* (Трубай, 75). Додамо ще складений прийменник *вниз (униз) на* + З. в.: *Кинув швидкий погляд **униз на** пройдений шлях, побачив два човни, які наближаються до кам'яної гряди спочатку* (Трубай, 79). З прийменником *внизу (унизу)* утворюються такі просторові складені прийменники: *внизу (унизу) на* + М. в., *внизу (унизу) під* + О. в., наприклад: *І коли стихає тихий рип його кроків за дверима, вона [Еліза] швидко підходить до вікна і бачить **унизу на** доріжці похилену голову доктора Рудольфа, яка від шкандибання ритмічно похитується на лівий бік* (Винниченко, 152). Із первинним прийменником *від* у препозиції знайдено такі одиниці аналізованої групи: *знизу від* + Р. в., *донизу від* + Р. в., *нижче від* + Р. в., *понижче від* + Р. в., наприклад у реченнях: *Почулася тупотнява, і **знизу від** ріки висунула голову сіра колона полонених німців* (Вінграновський, 4); *А то часом хмари стелилися **нижче від** него* (Маковей, 128). Утворюючи складені прийменники, відприслівникові компоненти надають первинним релятивам значення розташування *внизу*, на дні чогось, у нижній частині предмета, адже прийменникові комплекси конкретніше та точніше заманіфестовують просторові відношення, ніж однокомпонентні релятиви.

Унаслідок препозиціоналізації прислівники набувають релятивності та сполучаються із субстантивами різних лексикограматичних розрядів, закріплених саме за цим прийменниковим компонентом просторової семантики. Синтагматику компонентів визначає часто предикат речення (імпліцитний чи експліцитний). Значеннєві та валентні особливості всіх трьох компонентів впливають на утворення синтаксичних одиниць, здатних передавати відношення розміщення та руху вище/нижче просторового орієнтира. Більшість відприслівникових релятивів утворюють відповідні складені структури, які будуються за схемою відпри-

слівниковий прийменник + первинний прийменник просторової семантики. Остаточна незавершеність формування таких структур іноді передбачає препозицію первинного прийменника та дистантне розташування обох компонентів складеного прийменника в межах речення. Найактивніше деадвербіальні прийменники сполучаються із первинним релятивом *від (од)*, який загалом позначає віддалення, відокремлення джерела руху та початок дії: *нижче від (од)*, *знизу від (од)* тощо. Прийменник *до* характеризує відтінок наближення, приєднання. Призначення первинного прийменника *на* – зазначати повернення у вихідну точку або переміщення в іншу: *униз на*, *угору на*. Прийменник *по* у постпозиції використовують для надання складеному релятивному комплексові відтінку поширеності в просторі (*вниз по*). Якщо щодо статусу простих відприслівникових прийменників майже не виникає сумнівів, то з приводу закріпленості в мові складених релятивів очевидні суперечки. Це залежить, передовсім, від маловживаності відповідних прийменників, їхньої незакріпленості у складі релятивних одиниць, генетичної основи побудови самого прийменника.

ДЖЕРЕЛА

Багрянний І. Сад гетсиманський: [роман] / І. Багрянний. – К.: Наук. думка, 2001. – 548 с. – (Бібліотека школяра).

Барка В. Поезія. Жовтий князь: [повість] / В. Барка. – К.: Наук. думка, 2001. – 304 с.

Винниченко В. Сонячна машина: [роман] / В. Винниченко; [післ. П. Федченка]. – К.: Дніпро, 1989. – 619 с. – (Серія «Романи і повісті», № 6).

Вишня Остап. Фейлетони. Гуморески. Усмішки. Щоденникові записи / Остап Вишня. – К.: Наук. думка, 1984. – 559 с.

Вінграновський М. Кінь на вечірній зорі: [повісті]; [для середн. та ст. шк. віку] / М. Вінграновський; [худож. В. С. Качальський]. – К.: Веселка, 1987. – 197 с.

Головко А. Твори: в 2 т. / А. Головко. – К.: Наук. думка, 1986. – (Бібліотека української літератури. Радянська українська література). – Т. 1. Повість. Оповідання. П'єса. Романи; [упорядк. і примітки В. П. Лети; вступна стаття Л. М. Новиченка, ред. І. О. Дзеверін]. – 576 с.

Ірванець О. Загальний аналіз: [оповідання, повість] / О. Ірванець; [худож.-оформлювач О. М. Артеменко]. – Х.: Фоліо, 2010. – 219 с. – Графіті.

Карпа І. 50 хвилин трави: (Коли помре твоя краса) / І. Карпа; [худож.-оформлювач І. В. Осипов]. – Х.: Фоліо, 2006. – 239 с. – Графіті.

Кокотюха А. Повзе змія: [роман] / А. Кокотюха. – К.: Нора-Друк, 2005. – 432 с. – (Сер.: Лауреати конкурсу «Коронація слова»).

Маковей О. Вибрані твори / О. Маковей. – К.: Дніпро, 1971. – 223 с.

Малик В. Горить свіча: [роман] / В. Малик. – К.: Укр. письменник, 1992. – 431 с.

Малина М. Фіолетові діти: [роман] / М. Малина; [іл. Т. Юшко]. – К.: KM Publishing, 2009. – 224 с.: іл. – Фієста.

Матіос М. Солодка Даруся: [драма на три життя] / М. Матіос. – [4-е вид.]. – Львів: Піраміда, 2007. – 188 с.

Мушкетик Ю. Смерть Сократа: [повісті, оповідання] / Ю. Мушкетик; [худож.-оформлювач Б. П. Бублик]. – Х.: Фоліо, 2008. – 318 с. – (Укр. літ.).

Наріжна В. Безсмертя в місті N / В. Наріжна // С. Поваляєва. Камуфляж в помаді; [худож.-оформлювач Л. Д. Кирпач-Осипова]. – Х.: Фоліо, 2006. – 189 с. – (Графіті).

Первомайський Л. Твори: в 7 т. / Л. Первомайський; [упоряд. С. Пархомовський, приміт. С. Крижанівського]. – К.: Дніпро, 1985. – Т. 3. – 661 с.

Перепадя А. Жовте листя / А. Перепадя // Кур'єр Кривбасу. – 2002. – № 152. – Липень. – С. 36–41.

Пошуки прекрасного: твори М. Коцюбинського: навч. посібник / [упорядк. В. І. Шкляра, передм. Л. С. Дем'янівської]. – К.: Грамота, 2004. – 288 с.

Рибак Н. Твори: в 5 т. / Н. Рибак. – К.: Дніпро, 1981. – Т. 1. – 670 с.

Скляренко С. Володимир: [роман]; [для середн. та ст. шк. віку] / С. Скляренко; [вступне слово Л. П. Гуцало, худож. Г. В. Акулов]. – К.: Веселка, 1991. – 539 с.

Слапчук В. Дикі квіти: [роман] / В. Слапчук. – К.: Факт, 2004. – 296 с. – (Сер. «Excerptis Excipiendis»).

Трубай В. Ріка / В. Трубай // Кур'єр Кривбасу. – 2002. – № 152. – Липень. – С. 74–89.

Хорунжий А. Вибрані твори. Місто над нами. Три верби. Незакінчений політ [повісті] / А. Хорунжий. – К.: Дніпро, 1985. – 480 с.

Шевченки Н. та О. Бранці мороку: [роман] / Наталка та Олександр Шевченки; [худож.-оформлювач Л. Д. Деркач-Осипова]. – Х.: Фоліо, 2007. – 252 с. – (література).

Шевчук В. Барви осіннього саду: [повісті, оповідання] / В. Шевчук. – К.: Дніпро, 1986. – 488 с.

Яновська Л. Твори: в 2 т. / Л. Яновська; [упоряд., підготовка текстів, вступна стаття та примітки Г. Ю. Синько]. – К.: Державне видавництво худ. літератури, 1959. – Т. 1. – 487 с.

<http://www.ursr.org/vsesvit/78/01/html/84.html>.

<http://www.geo.univ.kiev.ua/ukrainian/pazynych/5.htm>.

<http://vedmedenko.org.ua/lection.php?num=18>.

http://beta.ukrcenter.com/25463/Заповіт_Ольга_Яворська.

<http://support.google.com/mail/bin/answer.py?hl=uk&answer=50200>.

<http://fish-ua.livejournal.com/96058.html>.

<http://www.ji.lviv.ua/n6texts/schulc1.htm>.

http://www.moto.kiev.ua/trid/tuning/1168716686481/bak_rzhavyu_vnutri.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Виноградов В. В.** Русский язык: грамматическое учение о слове / Виноградов В. В. – [2-е изд.]. – М.: Высшая школа, 1972. – 614 с.
2. **Вихованець І. Р.** Прийменникова система української мови / Вихованець І. Р. – К.: Наук. думка, 1980. – 286 с.
3. **Всеволодова М. В.** К основаниям функционально-коммуникативной грамматики русского предлога / М. В. Всеволодова, Е. В. Клобуков, О. В. Кукушкина, А. А. Поликарпов // Українські прийменники. Синхронія і діахронія: [пробний зошит / за ред. проф. А. П. Загнітка]. – Донецьк: ДонНУ, 2003. – С. 82–129.
4. **Загнітко А. П.** Словник українських прийменників / А. П. Загнітко, І. Г. Данилюк, Г. В. Ситар, І. А. Щукіна. – Донецьк: ТОВ ВКФ «БАО», 2007. – 416 с.

5. **Іваненко З. І.** Прийменникові конструкції із значенням місця в сучасній українській мові: навч. посібник / З. І. Іваненко. – Чернівці: [б. в.], 1974. – 69 с.
6. **Іваненко З. І.** Прийменникові конструкції напрямку руху в українській мові: навч. посібник / З. І. Іваненко. – Чернівці: [б. в.], 1975. – 56 с.
7. **Кущ Н.** Прийменник: основні підходи вивчення, лексико-граматичні ознаки, перспективи дослідження / Н. Кущ // Функціонально-комунікативна і текстова парадигма українських прийменників та їхніх еквівалентів: монографія / А. П. Загнітко, К. М. Виноградова, І. П. Данилюк та ін. – Донецьк: Вебер (Донецька філія), 2009. – С. 23–30.
8. **Леденев Ю. И.** Состав и функциональные особенности класса неполнозначных слов в современном русском литературном языке: автореф. дис. на соискание научной степени докт. филол. наук / Ю. И. Леденев. – М., 1973. – 39 с.
9. **Панков Ф.** Проблема бифункциональности предлогов и наречий / Ф. Панков // Лінгвістичні студії: [зб. наук. праць / укл.: Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін.]. – Донецьк: ДонНУ, 2004. – Вип. 13. – С. 88–96.
10. **Словник української мови:** в 11 т. / [редкол.: І. К. Білодід (головний редактор) та ін.]. – К.: Наук. думка, 1970–1980.
11. **Сучасна українська літературна мова: Синтаксис** / [за ред. І. К. Білодіда]. – К.: Наук. думка, 1972. – 515 с.
12. **Черкасова Е. Т.** Переход полнозначных слов в предлоги / Е. Т. Черкасова. – М.: Наука, 1967. – 280 с.
13. **Шахматов А. А.** Синтаксис русского языка / А. А. Шахматов. – [2-е изд.]. – Л.: Учпедгиз, 1941. – 620 с.

Надійшла до редколегії 10.09.2012

ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ ФОНЕТИКО-ФОНОЛОГІЧНОГО РІВНЯ ПОЛЬСЬКОЇ МОВИ МЕШКАНЦІВ МІСТА ДНІПРОДЗЕРЖИНСЬКА

Авторка робить спробу встановити специфічні ознаки вокалізму і консонантизму досліджуваної системи та з'ясувати закономірності їх появи у мовленні поляків м. Дніпродзержинська різних вікових генерацій. Зокрема, звернено увагу на фонетичні явища субституції носових голосних, проривного [g] та [ɲ], відзначено явище гіперизму та міжмовної інтерференції.

Ключові слова: польська мова в Україні, фонетика і фонологія, вікова диференціація.

Автор делает попытку установить специфические признаки вокализма и консонантизма исследуемой системы и выяснить закономерности их появления в речи поляков г. Днепродзержинска разных возрастных групп. В частности, обращено внимание на фонетические явления субституции носовых гласных, прорывного [g] и [ɲ], отмечено явление гиперизму и межъязыковой интерференции.

Ключевые слова: польский язык в Украине, фонетика и фонология, возрастная дифференциация.

The article illustrates the study of Polish pronunciation of people who live in the city of Dniprodzerzhynsk. The author tries to determine specific features of vocalism and consonantism of the system studied, as well as to discover the objective laws of their appearance in the speech of Poles of different generations. In particular the stress is laid on the phonetic phenomena of substitution of nasal vowels, breakthrough [g] and [ɲ], the phenomenon of hyperism and interlinguistic interference is considered.

Key words: Polish language in Ukraine, phonetics and phonology, age differentiation.

Проблеми функціонування польської мови в Україні цікавлять учених вже не перше десятиліття. Увагу мовознавців привертало насамперед говіркове мовлення сільського населення – мешканців польських сіл на т.зв. «східних кресах», тобто на території, яка в міжвоєнний період входила до складу Польщі (М. Лесюв, Я. Рігер, К. Фелешко, З. Курцова, Ю. Яворська). Значно менше праць присвячено вивченню польської мови мешканців українських міст, при чому опису було піддано насамперед польське мовлення мешканців міст Західної України, зокрема Львова

та Дрогобича (А. Буриш, С. Кужова). І лише останнім часом учені почали звертати увагу на компактні поселення поляків у Центральній та Східній Україні, одним з яких є колишнє Кам'янське – нині місто Дніпродзержинськ Дніпропетровської області.

Польська громада міста Дніпродзержинська має досить давню історію, пов'язану з будівництвом Дніпровського заводу в Кам'янському, яке з 1802 р. стає частиною Катеринославської губернії і перетворюється згодом на великий промисловий і культурний центр півдня Росії. Дніпровський завод, який швидко розвивався, потребував постійно нових робітників. Сотні поляків зі своїми родинами переїжджали в далеке Кам'янське, де і пустили коріння, а Україна стала для них другою Батьківщиною. У середині 1890-х років у Кам'янському проживало вже 1500 польських сімей. До першого січня 1913 року в Кам'янському налічувалося 40407 жителів, з них – 14175 поляків. Саме для поляків за наказом першого директора-розпорядника І. Ясюковича були побудовані Верхня і Нижня колонії. У Верхній колонії жили власники заводу, польські інженери, а у Нижній колонії – майстри й висококваліфіковані робітники. Так, у селищі Кам'янському утворилися дві етно-соціальні групи: адміністрація заводу, інженерно-технічні робітники, робітнича аристократія складалися в основному із поляків; робітники заводу – в основному місцеві селяни-українці.

Мешканці Дніпродзержинська польського походження до сьогодні зберігають свою мову і культуру, однак польське мовлення мешканців міста ще не піддавалося науковому опису, що і зумовлює актуальність цього питання.

Отже, метою цієї статті є опис фонетико-фонологічної системи польської мови мешканців міста Дніпродзержинська, а її завданнями – встановлення характерних рис досліджуваної мовної системи, розгляд вікової диференціації мовлення носіїв польської мови та аналіз основних фонетичних явищ у галузі вокалізму й консонантизму.

Матеріал дослідження зібрано шляхом опитування носіїв польської мови зі здійсненням аудіовідеозапису мовлення інформантів трьох вікових категорій: молодшого покоління (школярі та студенти), середнього (25–55 років) та старшого покоління

(56–80 років). Предметом опису є фонетико-фонологічна система польської мови мешканців міста Дніпродзержинська.

Аналіз текстів виявив у польському мовленні всіх респондентів певні особливості, серед яких є мовні риси, які характеризують фонетико-фонологічну систему польської мови мешканців Дніпродзержинська. У цій статті зробимо спробу розглянути найважливіші з ознак вокалізму та консонантизму досліджуваної мовної системи.

Серед важливих рис системи голосних, що відрізняють польську мову від української є наявність носових голосних [ɛ̃] та [ɑ̃], які становлять складність для вимови українців та по-різному виявляються в мовленні поляків в Україні.

Так, у мовленні поляків Дніпродзержинська спостерігаємо хитання у вимові носових голосних або ж взагалі відсутність носових у позиціях, для яких вони характерні в літературно-нормативній польській мові. Це виявляється, зокрема, у субституції [ɛ̃] та [ɑ̃] неносовими [e], [o], [и] та [e].

Це фонетичне явище характерне для мовлення всіх поколінь. Так, у текстах, записаних від представників молодшого та середнього покоління спостерігаємо вживання неносових флексій у дієслівних формах 1 ос. однини (*myśl'u* відповідно до *myszę*; *lub'e* відповідно до *lubię*), та іменникових закінчень на чистий голосний *mat na im'e*, Зн. в. відповідно до *mat na imię, rodzinii*, О. в. відповідно до *rodzina*, наприклад: *Mat na im'e Ludmila. Muj džadek ma na im'e Frans.*

У мовленні старшого покоління також знаходимо іменні та дієслівні форми із субституцією носових неносовими, наприклад: *miše* відповідно до *muszę*, *moge* відповідно до *mogę* та ін.; *Ja zapomniałam melodiju / al'e n'e rozebralas' ze slowami / n'e rozebrala / n'e pam'entam / ale zapomn'ala muzyke.*

Як бачимо з наведених вище випадків субституції носових [ɛ̃], [ɑ̃] неносовими голосними, у мовленні всіх поколінь спостерігаємо вживання неносових флексій у дієслівних формах 1 ос. однини: [e] відповідно до літературно-нормативного [ɛ̃]. Така субституція, з одного боку, може бути наслідком втрати носових голосних у системі вокалізму польського мовлення дніпродзержинців під впливом української мови, що більш вірогідно

у випадку молодшого та середнього поколінь, у яких вживання польської мови має менший обсяг у сферах спілкування. З іншого боку, субституція носових неносовими в названій дієслівній формі в мовленні старшого покоління є загальною тенденцією в польському мовленні в Україні [див., напр.: 4].

Уживання носових [a], [u] відповідно до носових в іменникових закінченнях, випадки якого спостерігаємо переважно в мовленні молодшого покоління, безперечно, є явищем інтерференційним – наслідком впливу української словозміни, а також несистемним, бо не заторкує самої структури вокалізму.

Субституція носових голосних у польському мовленні дніпродзержинців може також виражатися у заміні носового голосного звукосполученням [ow], [ew], [om], [em], [on], [en]. Так, підлітки часто вживають форму іменника в орудному відмінку із флексією -ow, наприклад, *škółow* відповідно до *szkołą* у реченні *W tej školow ja lubie malować*.

У мовленні середнього покоління значно частіше спостерігаємо субституцію носових голосних звукосполученнями [on], [en] у дієслівних особових закінченнях, зокрема у формах 3 ос. множини, у формах О. в. іменника та у коренях слів, напр.: *pytajon*, 3 ос. множини – *pytają*, *diagnostykou* відповідно до *diagnostyka*, *pol'kou* відповідно до *polką*; *Niektury pytajon / a skond ty po polsku możeš rozmaw'ać?*

Представники старшого покоління вимовляють особові закінчення дієслів як звукосполучення [on], [en], наприклад: *xcen*, 1 ос. одн. – *chcę*, *m'eškajon*, 3 ос. мн. – *mieszkają*. Спостерігається також подібна вимова прикметникового закінчення, а також закінчення займенників прикметникового відмінювання, наприклад, *takon* відповідно до *taką*. Субституції піддаються також голосні в середині основи різних частин мови, а саме: *pokund*; *zdjenča*, *na renkah*, *za menżem*, *tensknila* та ін.; *Boże / jak ja xcen dodomu / i muwila po pol'sku / to ja zrozum'ala / że dom / to jest Pol'ska. Zdjent'e ze mlodosti mamy / otut ona / to Grodno / a tut ja malutka u mamy na renkah / n'em'ec robił zdjenča. Ja odrazu zabralam / pokund n'e pšęcytala od p'erwoj do ostatn'oj slowa, a żurnal w'el'ki / ja n'e wšystko rozum'alam // ja n'e w'em jak to po pol'sku / że ja tam pol'ski żurnal i pol'ski język. Tak tensknila w ten čas*

po Pol'ski. Ona ma na im'e Anna, nazw'isko pan'enske D'adkowskaja, nazw'isko za me \underline{z} em Ja \underline{c} k'owskaja.

Особливості реалізації польських голосних стосуються також зворотної частки (нормативне *się*): найчастіше тут спостерігаємо вимову [s'e], [s'en] або [s'eu]. У мовленні кожного покоління вона репрезентується по-різному, але в усіх інформантів спостерігаємо втрату носового. Молодше покоління часто вживає *nazywam s'e* відповідно до *nazywam się, mi s'e podoba* відповідно до *mi się podoba, uczył sie* відповідно до *uczył się, uczeń sien* відповідно до *uczę się*, тобто в мовленні наймолодших поляків нормативному носовому [ɛ̃] відповідає неносовий [e] або звукосполучення [en]. Наприклад: *Moja mama nazywa s'e Żanna. Moj brat staršy on uczeń sien w uniwersytece.*

У представників середнього покоління спостерігається вимова: *zostały s'eu* відповідно до *zostały się, m'eškajon sien* відповідно до *mieszkają*, тобто нормативному носовому [ɛ̃] також відповідає неносовий [e] або звукосполучення [en], наприклад: *Tak wyšedło że naša babča została s'eu na Ukrainie.*

Представники старшого покоління вживають зворотню частку у формі *s'en, š'e: podoba ma s'en* відповідно до *podoba mi się*, отже, у їхній вимові також присутня заміна носового на звукосполучення [en], однак відмінністю від мови молодших поляків є функціонування частки у формі *š'e*, наприклад: *A potem tak zakrentilo żyće / że n'e xt'ala ani pisač / dzwon'ič / xt'alam š'e ucyč / tšeba bylo otšymat' oswidčen'e. Ja moge š'e ucyč. On uczył š'e w kol'egium'e num'ero / n'umer šesn'ašče, w ostatnim kl'asu. Tak oni uratowały š'e od Siberji /oni učekli do m'asta Dneprodz'eržyńska. Wo rodzina bardzo bojał š'e.*

Для польського мовлення старшого покоління дніпродзержинців характерним є також явище гіперичного вживання носових у позиціях, де носових у нормативному мовленні немає. Прикладом гіперизму може бути вживання [ɛ̃] у словах, похідних від *świat* «світ», у результаті змішування із парадигмою іменника *święto* «свято» чи прикметника *święty* «святий», що мають подібне звучання: *po drugiej św'antowej wojn'e* відповідно до *po drugiej wojnie swiatowej*.

До особливостей реалізації голосних фонем у польській мові мешканців Дніпродзержинська відносимо також артикуля-

ційне наближення у вимові ненаголошених голосних [y] та [e], а також [o] та [u], яка виявляється переважно у представників старшого покоління під впливом української мови. Так, часто чуємо від старшого покоління реалізацію фонем [o] звуком [o^u], [u^o] або [u], наприклад, *xudilam* відповідно до *chodzilam*: *Tam ja xudilam do školy. Z matou ja xudilam do kost'ola*.

Фонема [e] у ненаголошеній позиції у мовленні поляків реалізується в [e^y], [y^e] або [y], наприклад, *pšejexač* відповідно до *przyjehac*, *pętajon* відповідно до *pytają*. *Znalez ojt'ec mn'e i napisal lista žeby ja pšejexala*. Ця особливість системи ненаголошеного вокалізму могла виникнути під впливом прийняття українського типу наголошування [3, с. 76–77].

Молодше покоління може вимовляти ненаголошений звук [eⁱ] як реалізацію фонем [e] після м'якого приголосного: *jixali* відповідно до *jechali*. Наприклад: *My jichali z grupou w Polsku na odročunek*. Така вимова може вважатися результатом міжмовної інтерференції.

Таким чином, до характерних ознак досліджуваної системи вокалізму належить відсутність носових голосних, яка виявляється в послідовній субституції носових чистими голосними або звукосполученнями [ow], [ew], [om], [em], [on], [en].

Очевидними є також особливості реалізації приголосних польської мови в мовленні інформантів, які належать до всіх вікових груп. До специфічних рис належить, зокрема, відсутність [ʃ] нескладового. Так, молодше покоління вживає форми *mogl / mogł*, *stal / stał*, *pilki nožnej* відповідно до *pilki nożnej*. Середнє вимовляє *robil* відповідно до *robił*, *zmarl* відповідно до *zmarł*. Представники старшого покоління вживають *byla* відповідно до *była*, *učyl* відповідно до *uczył*, *m'alam* відповідно до *miałam*, *pšyšla* відповідно до *pszyszła*. Наприклад: *Ja n'e pam'entam, bo ja byla d'eckem / tyl'ko co pam'entam / slyšalam že rozmowl'ali dorosli l'udi. My pošli do / tam / počong / on ws'al m'en`a na kol'ana i muwil že jak urodz'e dz'ecko žeby ja tami pomagala žeby lubila i žeby pisala listy do n'ogo*.

Характерною ознакою системи приголосних є вимова звуків [w], [f], [u] нескладового та [ʃ] відповідно до нормативного для польської мови звука [ɕ] у дієслівних формах минулого часу. Так, у мовленні молодшого покоління спостерігаємо вимову *bywa* відповідно до *była*, *stau* відповідно до *stał*. Середнє покоління

вимовляє *studjowala* відповідно до *studiowałam*, *boliw* відповідно до *bolił*, *byw* відповідно до *był*, *zmarw* відповідно до *zmarł*. У текстах, записаних від представників старшого покоління, також спостерігаються форми *rob'iw* відповідно до *robił*, *krenčiu* відповідно до *kręcił*, *maw* відповідно до *miał*, наприклад: *Ja studjowala w szkol'e muzycznej. Muj pradź'adek maw rodź'inu. Dalej n'e bende. On otšymaw wykstałčen'e. On byu regentem w kośc'ole. On daw swoim dź'eč'am wykstałčen'e. Tyšonc džewenset šešdžeš'ont p'eršym roku simja bywa reabilitowana.*

Іншою специфічною рисою мовлення дніпродзержинців може бути вживання велярних приголосних [k], [g], [x], які вимовляються м'яко, як [k'], [g'], [x']. Середнє покоління вживає *xiba* відповідно до *chyba*, *intelig'ent* відповідно до *intelligent*. Старше покоління вживає форми *trošečki* відповідно до *troszeczky*, *kš'onžečki* відповідно до *książeczky*, наприклад: *Nu byl Pan Martyn – kšonž // ja zwručilam do n'ego / žeby choč kš'onžečki jakis' dal. I ja tak i učylam trošečki / od detstwa ostalos'a. Moj ot'ec byl taki / intelig'ent.*

Специфічно рисою вимови приголосних є також уживання фрикативного [h], яке характерне для української мови, відповідно до нормативного проривного [g] у словах, спільних для польської та української мов, наприклад: *hore, ohon', mohla*. Фрикативну вимову спостерігаємо і в словах, спільних із російською мовою, наприклад: *horel, hde*.

Потрібно зауважити, що подібна вимова, яка виявляється в субституції [h] – [g] характерна і для російської мови тих же інформантів, наприклад: *L'jets'a w l'ohkoj p'ečorki ogon', na palen'ax smola kak sleza. Wlasn'e n'e mohla pojexač, bo ja še s'e učylam w škole. Stojala buržujka taka gd'e horel / može džewo / ja n'e w'em co tam / ohon' byl / i truba wwerx / tuda.*

Отже, як показав короткий огляд особливостей польського мовлення дніпродзержинців на фонетико-фонологічному рівні, до специфічних рис вокалізму належить відсутність носових голосних. Тут спостерігаємо явище субституції носових неносовими голосними та звукосполученнями [ow], [ew], [om], [em], [on], [en]. Можна припускати закріпленість вимови за певними морфологічними формами. Виявлено також явище гіперичного вживання суб-

ститутів носових. Ці явища по-різному виявляються в мовленні представників різних поколінь.

Характерною ознакою досліджуваного вокалізму є також наближення у вимові ненаголошених голосних [e] – [y], [o] – [u], яке спостерігається переважно в мовленні старшого покоління.

Консонантизму польського мовлення дніпродзержинців при-таманні субституція проривного [g] фрикативним [h], заміна звука [ʎ] на губні приголосні, а також м'яка вимова приголосних у звукосполученнях [ki], [gi], [xi].

Розгляд лише деяких ознак фонетико-фонологічної системи польської мови дніпродзержинців показав, що ця мова має свою специфіку порівняно з нормативною польською мовою. Ця специфіка вимагає подальшого дослідження з метою її повного системного опису, встановлення причин появи інновацій, зв'язків із материковою мовою, а також тенденцій розвитку польської мови в Україні як мови національної меншини.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Слоневский О.** Жизнь. Смерть. Воскресенье / О. Слоневский. – Дніпропетровськ: Поліграфіст, 2002.
2. **Dzięciel E.** Polszczyzna na Ukrainie / E. Dzięciel. – Warszawa, 2003.
3. **Kurzowa Z.** Polszczyzna Lwowa i Kresów południowo-wschodnich do roku 1939 / Z. Kurzowa. – Kraków, 1983.
4. **Rieger.** Język polski poza wschodnimi granicami Kraju w XX wieku rewolucja, ewolucja, perspektywy / Rieger // Polszczyzna XX wieku / pod. red. S. Dubisza, S. Gajdy. – Warszawa, 2001.

Надійшла до редколегії 30.08.2012

НАЗВИ КОМАХ-ДОМАШНІХ ПАРАЗИТІВ У ГОВІРКАХ ЗАХІДНОГО ПОЛІССЯ

Розглянуто західнополіські назви комах-домашніх паразитів, зокрема блохи, блощиці, таргана, молі та шашеля. Визначено мотиви та етимологію діалектних найменувань. Встановлено, що назви мають регіональні фонетичні особливості.

Ключові слова: комахи, мотивація, західнополіські говірки.

Рассмотрены западнополесские названия насекомых-домашних паразитов, в частности блохи, клопа, таракана, моли и шашеля. Определены мотивы и этимология диалектных наименований. Установлено, что названия имеют региональные фонетические особенности.

Ключевые слова: насекомые, мотивация, западнополесский говор.

In the article the Western Polissya names of insect household pests (flea, bedbug, cockroach, moth and shasel) are dealt. Motives and etymology of the dialect names are determined. Found that the names have regional phonetic features.

Key words: insects, motivation, western dialect.

Українська ентомологічна лексика досліджена досить фрагментарно. У говорах української мови назви отримала лише незначна частина існуючих видів комах. Найчастіше діалектологи досліджують ентоніми, поширені на певній території лише для окремих комах, зокрема, сонечка семикрапкового, коника польового, вовчка, мурах тощо. Стаття продовжує діалектні ентомологічні дослідження, присвячені окремим комахам. Мета дослідження – простежити назви комах-домашніх паразитів, зокрема блохи, блощиці та її різновиду – блощиці-солдатики, таргана, молі та шашеля. Завдання – зафіксувати західнополіські найменування цих комах, визначити мотиви номінації та етимологію ентонімів.

Блоха (*Pulex*) – безкрила маленька комаха – паразит тварин і людей [10, I, с. 202]. Ентоніми на позначення комахи зафіксовані в усіх населених пунктах Західного Полісся. Майже у всіх говірках поширені два флексійні словотвірні варіанти: *блoхá* || *блo^ухá* || *блухá* || *блахá* і *блoх*, що не мають визначеного ареалу, а в

деяких говірках функціонують паралельно. Спорадично фіксовані найменування *блущі́ц'а*, *пл'ошча*¹.

Назва *блoхá* (пор. білор. *блыхá*, *блoх* [6, с. 81]) спільнослов'янська, походить від прасл. **bľьcha* [5, I, с. 211–212]. Як літературне, так і співзвучне народне найменування ілюструє характерну для східнослов'янських мов вокалізацію *ъ* в *о*.

Флексійний варіант *блoх* виник, очевидно, за аналогією до діалектного *вош*, оскільки саме цих комах уважають паразитами людини.

Існує повір'я, що блохи були створені Богом, Ісусом Христом чи святим Петром, щоб покарати жінку, якій не було чим зайнятися. Є версії, що вони утворюються з попелу, гною, бруду тощо [9, I, с. 196], хоча методи, які використовують для виведення бліх, суперечать повір'ям про їх походження, пор.: «Інколи для виведення бліх використовують попіл, ним посипають підлогу, стіни й одяг, а потім вимітають» [Там само].

Перенесення назви *блущі́ц'а* (пор. білор. *блашчыца* ‘блоха’ [6, с. 81]) відбулося, на нашу думку, завдяки схожому фонетичному звучанню та спільним ознакам: комахи заводилися в хатах і кусали людей. На спорідненості цих комах наголошує О. О. Терновська [9, I, с. 196].

Підляська лексема *пл'ошча* теж постала, очевидно, внаслідок зближення із номеном *пл'уска* (*пл'уска*) ‘блощиця’. Однак блоха не має основної властивості, що характерна блощиці, – плоскості, сплюсненості, від чого походить найменування останньої (пор. також *пл'ушчик* ‘метелик нічний’).

Часто для виведення бліх із дому використовують рослини, що мають різкий запах (полин, м'яту, папороть). Звідси – поширене на Західному Поліссі найменування полину *блoшчійчник* || *блoшчійчн'ік* (пор. також *блoшнік* ‘парило звичайне, *Agrimonia eupatoria* L.’ [8, с. 202]).

Блощиця (*Cimex*; *Cimex lectularius*) – невелика сплюснена хоботна комаха – паразит тварин і людини [10, I, с. 202]. Найчастіше вживана на Західному Поліссі назва *блoшчійц'а* || *блoшч'ец'а* ||

¹ Під час дослідження опрацьовано говірки 153 населених пунктів Західного Полісся, однак за браком місця не наводимо їх списку.

блошчі́ця'а || *блошче́ця* || *блошчі́ця* || *блошчі́ця* || *блошчече́ця*'а || *блошчичи́ця*'а || *блошчече́ця* || *блюшчече́ця* || *блюшчече́ця*'а || *блюшчі́ця*'а, *блошчичка*. Інші зафіксовані найменування: *блуса* || *плуса*, *блуска* || *блуска* || *плуска* || *плуска* (номени вживані переважно в північно-західних говірках досліджуваного ареалу), *плуска*; *клоп* (у більшості перехідних західнополісько-волинських говірках). Спорадичні найменування: *брусак*, *смирду́шка*.

Назва *блошчі́ця*'а (пор. білор. *блашчы́ца*, *блуска*, *плуска*, *плюска*, *плюска* [6, с. 85], *пляшчица*, лемк. *bloščysa*, словац. *ploštica*, чes. *ploštice* [14, с. 149]), за ЕСУМ, похідна від прасл. **bloska* як фонетичного варіанта **ploska*, тотожного прикметнику *ploskь* «плоский, сплющений», а народноетимологічне зближення з номеном *блоха́*, яке помилково приймають і в деяких наукових працях, зумовлене випадковим звуковим збігом основ двох слів у східнослов'янських мовах [5, I, с. 212] (пор. також рос. *плоск* 'воша' [14, с. 149]). Саме зближенням із ентономімом *блоха́* можемо пояснити наявність початкового б- замість етимологічного п- у номені *блошчі́ця*'а. Таку народну етимологію простежуємо й у західнополіських говірках, пор. / *блошче́ця то вѣдно вона́* / *а блоха́ то* / *в'ін* //, однак таке твердження безпідставне. Дослідник Б. Сеґен бере це твердження за основу, простежуючи семантичний і, певним чином, етимологічний зв'язок з прасл. **bľsĥa* [18, с. 13]. Автори «Етимологічного словника білоруської мови» вважають, що давнє **bloščica* виникло як суфіксальне утворення від демінутивної форми **bľsĥka* (<**bľsĥa*) за допомогою суфікса -*ica* і з початковим значенням 'блоха' [12, I, с. 358]. Першу теорію вважаємо найімовірнішою, оскільки мотивація за зовнішнім виглядом – одна з найпоширеніших в ентомологічній лексиці. Форма *плуска* – виразний полонізм (пор. пол. *pluskwa* [14, с. 149], *pluskfa*, *pleskvia* та ін. [15, IX, с. 9]), що не набув поширення в інших слов'янських мовах.

Поширений у південній частині Західного Полісся ентономімом *клоп* (пор. білор. *клоп*, *клап* [6, с. 85]) – запозичення з російської мови (у більшості говірок лексема вживана паралельно з назвою *блошчі́ця*'а). Походить від прасл. *klorь*, що пов'язують переважно із *klepati* 'бити' [5, II, с. 465]. Зв'язок із лат. *culex* 'комар' [Там само], на нашу думку, недостатньо обґрунтований.

Очевидно, у результаті фонетичних змін постав номен *брусáк*. Уважаємо його похідним від ентомоніма *пруса́к* ‘прус, рудий тарган’ (пор. сх.-поліс. *брусáк* ‘тарган’). Обидві комахи живуть у будинках, завдають шкоди і дещо схожі ззовні.

Найменування *смирд'у́шка* (пор. білор. *смярдзю́х, смярдзю́шка, смярдзя́чка* та ін. [6, с. 85]; пол. *bździągwa* [15, IX, с. 9], *смердю́х* [5, V, с. 318]) походить від дієслова *смердіти* (істота видає специфічний неприємний запах у випадку небезпеки).

Блощиця-солдатик (*Purghosoris*; червоноклоп [7, I, с. 179]) – різновид блощиць, що мешкають переважно в трухлявому дереві. Лексеми на позначення цієї комахи фіксовані досить рідко, лише у 28 населених пунктах. Найбільш уживана назва *солда́т'ік* || *со'лда́тик*. Рідше або спорадично використовують найменування *пожа́рн'ік* || *по'жа́рн'ік* || *пужа́рн'ік*; *бо́жа кору́йка, бо́жої ма́тери роса́, вуса́к, клоп, клоп-вон'у́чка, клоп-солда́т'ік, куза́во'чка, мо́г'і́л'н'ік, сві́нка, смерд'у́х, христонóсиць', чирво́на мура́ха*.

Ентомонім *солда́т'ік* утворений від лексеми *солдат* і мотивований характерною особливістю комах збиратися і рухатися великими колоніями, ніби колона солдат. Зовнішній вигляд істоти, яскраво-червоний колір її тільця зумовили побутування назви *пожа́рн'ік*. Вказані вище ознаки лягли в основу найменування *чирво́на мура́ха* (за кольором та особливостями існування великими скупченнями).

Таке характерне забарвлення спричинило, очевидно, сплутування блощиці-солдатика і сонечка семикрапкового (обидві комахи мають червоний панцир, тільки у першої дві чорні цятки на спині, а в другої – сім). Найменуваннями *бо́жа кору́йка, бо́жої ма́тери роса́*, очевидно, немотивовано підкреслюють священність блощиці-солдатика (пор., на позначення сонечка у цих населених пунктах використовують назви *бе́дрик, ве́дрик, пе́трик*, які не надають комасі сакрального значення).

Зовнішніми ознаками мотивований ентомонім *вуса́к*.

Виразними запозиченнями з російської мови вважаємо номени *клоп, клоп-вон'у́чка, клоп-солда́т'ік*, причому на позначення блощиці (*Cimex*) у цих населених пунктах використовують ентомонім *блошчи́ць'а*.

Характерним неприємним запахом, який виділяє комаха під час небезпеки, мотивовані назви *смирд'у́х, клоп-вон'у́чка* й, опосередковано, *сві́нка*.

Найменування *христонóсиц'* та *мог'іл'н'ік* мотивовані, очевидно, місцем існування комах, які живуть переважно на кладовищах (на старих могилах та хрестах) та в трухлявому дереві.

Номен *куз'áво'чка* відображає характерний процес найменування *Insecta*, коли на позначення конкретних комах використовують загальну назву (пор. *коз'áвка* «будь-яка комаха»).

Тарган (*Blatta*) – прямокрила комаха чорного чи бурого кольору з довгими вусиками, що живе в приміщеннях і пошкоджує харчові продукти, а іноді переносить збудників різних захворювань людини; прусак [10, X, с. 40]). Непослідовно в говірках розрізняють назви чорного (*Blatta orientalis*) та рудого (*Blattella germanica*) таргана (пруса), пор.: прус (рудий тарган): *чóрни так'é / дóвгийк'і, так'і йак хрушчé / онó чóрнийе, чóрни лапáти*; тарган (чорний): *корічн'овий / бу́л'шиї і з в'усами, такéйї с'éрин'ки, корічн'ови / рудé так'і, йак'ес' так'é св'ітл'ушчийї*. На позначення першого вживають переважно номен *таракáн* на його фонетичні чи словотвірні модифікати: *карака́н, тарага́н, тара́н, тарика́н, тарга́н* || *тарга́н* || *тарка́н* || *тарча́н* || *торга́н, торока́н; карару́к, чóрний жу́к, прус* (у більшій частині говору, без виразної локалізації), *буза́ўка* [1, I, с. 35].

Лексема *прус* (білор. *прус* [6, с. 89]) на позначення рудого таргана уживана переважно в північних і східних говірках досліджуваного регіону. Рідше фіксовані словотвірні варіанти цього найменування: *пруса́к* (білор. і рос. *пруса́к* [6, с. 89], пол. *prusak*, чес. *prusák, prušák* [16, с. 31]) та *пру́сик*.

Найменування *таракáн* (пор. сер.-поліс. *торока́н* [41, с. 179]; білор. *таракáн, тарага́н* [84, с. 89], пол. *tarakan*, рос. *таракан*, чес. *tarakán*, [16, с. 31]) – запозичення із тюркських мов. Пов'язують із *tar-aqa* «утікач, той, хто рятується втечею», а також *тарка-* / *тара-* «розповзатися, розлазитися», означає буквально «той, що розповзається в усі боки» [5, V, с. 518]. Таргани в народних уявленнях віщують багатство й матеріальне благополуччя. Зокрема О. В. Гура вважає, що таргани виконують функцію домашнього покровителя, яка властива іншим хтонічним тваринам – гадам і деяким комахам (змії, ласці, жабі, черепаці, кроту, черв'яку, павуку, цвіркуну, мурахам тощо) [3, с. 423], пор.: / *йакио́ в ха́ти йе карару́к'і / то ха́та ни згорéт' // колéс' ті́л'ко в нас бу́лэ // і в войну́ почт'і все по'го'р'іло / а на́ша ха́та вста́лас'а //*.

Ентомонім *каракан* вважаємо утвореним унаслідок злиття полонізму *каралюх* (*karaluch*) та *таракан*.

Двокомпонентна назва *чорний жук* мотивована зовнішнім виглядом комахи, де означення виокремлює комаху з ряду інших жуків.

Номен *прус* запозичений з балтійських мов (*prūsis*) через польське посередництво й дослівно означає «мешканець Прусії» [5, IV, с. 617]. Назва *прусак* постала внаслідок конденсації слово-сполучення типу пруський тарган (пор. поляк «житель Польщі»). Також форму *прус* О. О. Потебня виводить від *прузи* «сарана», та від *прузь* «коник» [Там само]. У різних слов'янських говорах для тарганів та деяких інших комах цього ж ряду використовують назви, що визначають їх як чужорідних, наприклад: рос. *прусак*, пол. *prusak*, *szwab*, *francuz*, чес. *šváb* 'тарган', болг. *турчин-кукурчин* «наземна блощиця-солдатик» [3, с. 434], а також пол. *moskal* (*mozgol*), *rus*, *persak*, *mandžak* [16, с. 31], причому, якщо для східнослов'янських та деяких західнослов'янських мов таким чужорідним є *прусак* (житель Прусії), то для більшості західнослов'янських – *rus* (*moskal*) (житель Росії).

Демінутивна форма *прусик* мотивована, очевидно, меншим, ніж у чорного таргана, розміром комахи.

Міль (*Tinea*) – невеликий метелик, гусінь якого є шкідником вовняних виробів, зерна злакових і т. ін. [10, IV, с. 738]. Комаха репрезентована переважно лексемою *мол'* з певними фонетичними модифікаціями, що не мають виразної локалізації й не утворюють однорідних ареалів: *мил'* || *ми'л'* || *м'іл'* || *мул'* || *му"л'* || *му^ол'*. Спорадично фіксовані словотвірні варіанти *мол'е*, *му'л'а*, *му'л'ка* || *мол'ка* || *м'іл'ка*.

Назва *мол'* (пор. словен. *molj*, хорв. *moljac*, *moles*, серб. *moles*, *moljak*, макед., болг. *молец* [17, с. 104–105]) походить від прасл. *толь*, спорідненого з і.-є. **mel-* «молоти, дрібнити» [5, III, с. 476]. Первинне значення «той, що подрібнює, меле» позначало, очевидно, личинок комах, що точили, нищили щось, у першу чергу гусінь молі, яка пошкоджувала одяг [13, с. 339]. Лексема загальнослов'янська, а в групі лужицьких говірок *mól*, *mola*, крім основного значення «міль», під впливом німецького діалектного *Motte* «міль; тарган» має значення «тарган». Деякі дослідники

пов'язують *м'іл'* також із прасл. *motylъ* «метелик». Неприйнятним вважають зіставлення з ірландським *míl* «тварина» [5, III, с. 476].

Демінутивна форма *мол'ка* (*мұл'ка*) постала, на нашу думку, під впливом зовнішнього вигляду комахи (менший розмір порівняно з іншими представниками лускокрилих).

Шашіль (*Anobium pertinax*) – коричневий жук завдовжки 2–3 мм, личинки якого, розвиваючись переважно в мертвій деревині (меблях, будівлях тощо) чи борошні, точать їх [10, XI, с. 425]. У західнополіських говірках назви має лише личинка цього жука. 77 лексичних варіантів зафіксовані у 147 населених пунктах: *шашил'* || *шаш'іл'* || *шашил'л'*, *шашил'а* (ж. р.), *швед* || *швед^m* || *швет*, *шендил'* || *шендил* || *шіндил*, *шенд'ол*, *шершил'* || *шершил*, *шершин'* || *шершин*, *шешел'* || *шешил'*, *шешшил'*, *шишил'*, *шишел'*, *шішил'*, *шіш'іл'*, *шиніл'*, *шинал'*, *шинел'*, *шілін'*, *чирвйак* || *чирв'ек* || *чирвйек* || *чирвак* || *чирйак* || *чирйек*, *б'іли червйак*, *робак* || *р^yбак* || *рубак*, *рубак* / *тої шо дєриво тóчит'*, *сиднар* || *ситнар*, *ситар*, *чирвотóчина*, *червотóча*, *шк'іл'*, *шп'іл'*, *коройід* || *коройед* || *куруйед*, *шил'га*, *шіл'га*, *шул'а*, *ш'іл'а*, *шул'га*, *шил'уга*, *шіл'ага*, *шел'уг*, *шел'на* || *шелна*, *шул'*, *ушул'*, *шілник* || *шіл'ник* (біл. *шыльнік*, *шилняк* [6, с. 95]), *швак*, *шилак*, *шил'ах*, *шв'іл'*, *шнал'*, *швай*, *козоба*, *шчил'*, *шіл'ва*, *сви^eшч*, *шул'її*, *шул'ак*, *шіл'ейа*, *стол'ар*, *остроносик*, *ширшун* (біл. *шашун* [6, с. 95]), *шил'ух*, *шерстин'*. У частині населених пунктів назва істоти вживана тільки у множині, що зумовлене, очевидно, повторюваними тріскаючими звуками, які створює істота: *шашил'і*, *шведи*, *шендли*, *шендили*, *шіндил'і*, *шерсн'і*, *шишил'і*, *шил'і*, *шинил'і*, *шілни*, *шк'іл'і*, *шкл'і*, *шел'ни*, *шнал'і*, *шешл'е*, *шулийі*, *шін:ик'і*, *шил'ух'і*, *шішил'і*.

Номен *шашил'* (пор. сер.-поліс. *шашел'* [2, с. 179]; біл. *шашаль*, *шашань* [6, с. 95]) вважаємо звуконаслідувальним: коли істота точить дерево, то видає неприємні повторювані шкребучі звуки.

Назва *швед* (біл. *швед* [6, с. 95]) постала, очевидно, від етноніма *швед* «мешканець Швеції, представник шведського народу» [11, IV, с. 432]. Мотивація номена затемнена. У кашубських говірках ця лексема позначає бабку [14, с. 159], а в деяких російських – один із видів таргана, який узимку линяє і стає білим.

Найменування *шершин'* (*шершил'*) перенесене із шершня (*Vespa crabro*) і мотивоване, очевидно, здатністю останнього теж робити дірки в дереві, у яких він і живе.

Загальні назви на позначення будь-якої личинки – *чирва́к*, *роба́к* – мотивовані зовнішнім виглядом істоти. Спорадично для уточнення виду комахи (личинки) використовують двокомпонентну конструкцію *б'їли червйáк*, де означення вказує на забарвлення істоти (пор. омонімічне сполучення *б'їлий чирйáк* «борозняк»), чи описову – *рубáк / той що дéриво то́чит'*, яка підкреслює основну характеристику істоти.

Ентомонім *ситáр* та його варіанти *сидна́р* || *ситна́р* пов'язані із *сіто* (*ситáр* «виготовлювач сит» [5, V, с. 246]). Мотивований, очевидно, виглядом деревини, якого надає шашіль (пор. *ситові́на* «трухлявість дерева»), тобто буквально означає «той, що робить із дерева сито».

Лексема *остронóсик* споріднена із *довгонóсик* акцентуванням на передній частині голови комахи. Утворена від ад'єктива *го́стрий (óстрий)* і мотивована, очевидно, здатністю істоти «просвердлювати» дірки в дереві, хоча насправді комаха такою здатністю не володіє.

Найменування *чирвотóчина* – складне утворення від слів *черв'я́к* і *то́чити* та характеризує істоту за двома ознаками: зовнішнім виглядом і дією, яку виконує. Лексема *то́чити* вжита у значенні «поступово псувати щось, гризучи, проїдаючи, роблячи дірки» [10, X, с. 214] (пор. ентомонім *ті́чка* «вовчок»). Спорадично назва комахи переходить на реалію, що позначає результат дії істоти: пор. біл. *чарватóчына*, *чарвятóчына* «дірки в чому-небудь, проїджені черв'яками чи личинками комах» [6, с. 134].

Номен *коройі́д* омонімічний до назви *Scolytus mali*. Найменування було перенесене на підставі спільної характеристики – обидві комахи живуть у дереві й пошкоджують його, хоча шашіль не заводиться в корі живих дерев.

Ентомонім *шваї́* походить, очевидно, від зах.-пол. *шва́йка* «шило; пристрій із загостреного металічного прута для коління свині» [1, II, с. 260]. Лексема мотивована дією – здатністю комахи проточувати, ніби пробивати, дерево.

Назва *ше́ндил'*, *ші́ндил* пов'язане із зах.-пол. *ші́ндити* «вертїти чимось» [1, II, с. 263]. Останнє, очевидно, має стосунок до лексеми *ші́ло*, пор. *ші́ндит за́дом*, *йак на ші́лови сиді́т* [Там само], а також / *вже ше́ндил' в йі́днóму м'їсци кру́тит* // «про непосидючу людину», тож ентомологема мотивована тими ж ознаками, що й *шваї́*.

Номен *шп'іл'* походить від іменника *шп'іл'ка* у значенні 'невелика металева голка, яку використовують для приколювання чого-небудь' [10, XI, с. 521] або ж зах.-пол. *шпил'ок* 'загострена гілка' [1, II, с. 274]. Мотивована уявленням комахи як істоти із гострою передньою частиною тіла.

Найменування *шчил'* чергуванням приголосних пов'язане, на нашу думку, із *штил'* (*рожén*) 'загострена гілка, загострений кілок' [1, II, с. 276; 123] і мотивоване тією ж ознакою комахи.

Отже, дослідження західнополіських найменувань комах-домашніх паразитів, зокрема блохи, блощиці, таргана, молі та шашеля, виявило, що частина з них спільні з літературними назвами, однак більшість – діалектні назви. Для процесів номінації важливими є зовнішній вигляд істоти (забарвлення, форма тіла, запах, тактильні відчуття), її поведінка, дія, звуки, які створює комаха, місце та час існування, ставлення респондентів до істоти, віра в її сакральність. Такі ж мотиваційні ознаки переважають й у назвах інших комах. Народні ентомологічні назви мають переважно прозору мотивацію та етимологію.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

білор.	– білоруське
болг.	– болгарське
зах.-пол.	– західнополіське
і.-є.	– індоєвропейське
лат.	– латинське
лемк.	– лемківське
макед.	– македонське
пол.	– польське
прасл.	– праслов'янське
рос.	– російське
сер.-поліс.	– середньополіське
серб.	– сербське
словац.	– словацьке
словен.	– словенське
сх.-поліс.	– східнополіське
хорв.	– хорватське
чес.	– чеське

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Аркушин Г. Л.** Словник західнополіських говірок: у 2-х т. / Г. Л. Аркушин. – Луцьк: Ред.-вид. відд. «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000.
2. **Говірка** села Машеве Чорнобильського району. – Ч. 3: Матеріали до Лексичного атласу української мови / [уклад. Ю. І. Бідношия та ін.; відп. ред. Л. А. Москаленко]. – К.: Довіра, 2003. – 225 с.
3. **Гура А. В.** Символика животных в славянской народной традиции / А. В. Гура. – М.: Индрик, 1997. – 912 с.
4. **Дейниченко Н. П.** Зовнішні ізоглоси зоологічної лексики східнополіського говору / Н. П. Дейниченко // Волинь–Житомирщина: іст.-філол. зб. з регіон. проблем. – 2001. – Вип. 6. – С. 358–363.
5. **Етимологічний** словник української мови: в 7 т. / [ред. кол.: О. С. Мельничук (голова) та ін.]. – К.: Наук. думка, 1982.
6. **Жывёльны свет:** [тэматычны слоўнік / склад. В. Дз. Астрэйка і ін.; рэд. Л. П. Кунцэвіч, А. А. Крывіцкі]. – Мн.: Беларуская навука, 1999. – 239 с.
7. **Зінченко О. П.** Українсько-російсько-латинський ентомологічний словник: термінологія і номенклатура: у 2 т. / О. П. Зінченко, К. Б. Сухомлін. – Луцьк: Українське ентомологічне товариство, Волинський держ. ун-т ім. Лесі Українки, 2002.
8. **Омельковець Р. С.** Номінація лікарських рослин в українському західнополіському говорі / Р. С. Омельковець. – Луцьк: Вежа, 2006. – 302 с.
9. **Славянские древности:** этнолингвистический словарь: в 5 т. / [Т. А. Агапкина и др.; отв. ред. Н. И. Толстой]. – М.: Международные отношения, 1995.
10. **Словник** української мови: в 11 т. / [редкол.: І. К. Білодід (голов. ред.) та ін.]. – К.: Наук. думка, 1970–1980.
11. **Фасмер М.** Этимологический словарь русского языка: в 4 т. / Макс Фасмер; [пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачев; ред. и предисл. Б. А. Ларин]. – М.: Прогресс, 1964.
12. **Этымалагічны** слоўнік беларускай мовы: в 11 т. / [ред. Г. А. Цыхун]. – Минск: Акадэмія навук БССР; Беларуская навука.

13. **Boryś W.** Słownik etymologiczny języka polskiego / W. Boryś. – Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2005. – 862 s.
14. **Budziszewska W.** Słowiańskie słownictwo dotyczące przyrody żywej / W. Budziszewska. – Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład narodowy imienia Ossolińskich. Wydawnictwo Polskiej akademii nauk, 1965. – 357 s. + 2 mapy.
15. **Mały atlas gwar polskich** / [red. Z. Stieber]. – Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład narodowy imienia Ossolińskich. Wydawnictwo Polskiej akademii nauk.
16. **Orłóś T. Z.** Słowiańskie nazwy *Blatta orientalis*, *Blatta germanica* i *Periplaneta* / T. Z. Orłóś // Rocznik Sławistyczny / [red. Franciszek Sławski]. – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Zakład narodowy imienia Ossolińskich. Wydawnictwo Polskiej akademii nauk, 1971. – T. XXXII. – Cz. I. – S. 31–37.
17. **Pomianowska W.** Zróżnicowanie gwar południowosłowiańskich w świetle faktów słowotwórczych / W. Pomianowska // Prace językoznawcze. 58. – Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład narodowy imienia Ossolińskich. Wydawnictwo Polskiej akademii nauk, 1970. – 263 s. + 73 mapy.
18. **Siegień B.** O pochodzeniu nazw owadów w białorusko-ukraińskich gwarach przejściowych na Białostocczyźnie / B. Siegień // Białostockie Archiwum Językowe. – Białystok, 2007. – T. 7. – S. 131–152.

Надійшла до редколегії 12.09.2012

УДК 070: 808.2: 81'271.14 = 161.2

А. Ю. Яворський

АНОРМАТИВИ У СТРУКТУРІ ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ (за матеріалами друкованих ЗМІ)

Систематизовано різнотипні синтаксичні анормативи, вилучені з газет, та запропоновано шляхи їх усунення. Простежено частотність кожного типу помилок і ступінь їхнього лінгворизику під час редагування.

Ключові слова: мовна норма, мовна помилка, анорматив, синтаксична норма, синтаксична помилка.

Систематизированы различные синтаксические анормативы, выбранные из газет, и предложены пути их устранения. Определена частотность каждого типа ошибок и степень их лингвориска в процессе редактирования.

Ключевые слова: языковая норма, языковая ошибка, анорматив, синтаксическая норма, синтаксическая ошибка.

In the article the polytypic abnormalities from the newspapers are systemized, and the ways of improvement are suggested. The frequency of every type of mistake as well as the level of linguistic risk in the process of editing is traced.

Key words: linguistic norms, linguistic mistake (abnormity), syntactic norms, syntactic mistake.

Мовна культура періодичних видань – один із важливих показників рівня видавничої справи в державі. На жаль, чимало друкованих ЗМІ не відповідають критеріям грамотності. У зв'язку з цим потреба вдосконалення процесу редагування, підвищення рівня мовної культури в сучасній періодиці набуває особливої актуальності.

Журналістські помилки ґрунтовно вивчають А. О. Капелюшний [2] та Т. Г. Бондаренко [1]. Дослідники зробили спроби системного опису феномена помилки, простежили типологічні ознаки ненормативних одиниць, з'ясували причини виникнення помилок різних типів тощо.

Метою пропонованого дослідження є систематизувати помилки у структурі простого речення та окреслити частотність помилок кожного типу під час редагування журналістських повідомлень.

Аналізований фактаж дібрано із всеукраїнської газети «День», а також газет «Луцький замок» (м. Луцьк, Волинська область),

«Край Кам'янецький», «Фортеця», «Кам'янець-Подільський вісник» (м. Кам'янець-Подільський, Хмельницька область). У посиланнях на ці видання використано умовні скорочення відповідно Д, ЛЗ, КК, Ф, КПВ та вказано дату виходу номера.

Мовний матеріал, вилучений із газет, відбиває велику частотність різнотипних помилок у структурі простого речення. Випадки ненормативного узгодження присудка з підметом найчастіше трапляються в текстах газети «День». Наприклад, речення *У Північній Африці наступ угруповання Роммеля захлинулося* (Д, 20.06.09); *Кількість затриманих або знищених ворожих агентів збільшилося* (Д, 20.06.09); *Декілька років тому поява на «Інтері» ток-шоу Шустера «Свобода слова» стало дійсно потужним свідченням свободи слова в Україні* (Д, 16.05.09) засвідчують помилки у виборі роду присудків (треба: *наступ захлинувся, кількість збільшилася, поява стала*). Очевидно, форму вибору середнього роду присудків зумовлено впливом російської мови, пор.: *наступление захлебнулось, количество увеличилось, появление стало*.

На сторінках газети «День» помилки у виборі числової форми присудка виникають, як правило, тоді, коли підмет виражений іменником зі збірним значенням: *Бізнес вже намагалися* (треба: *намагався*) *організувати діалог з владою стосовно нового варіанту «спроценки»* (Д, 14.04.11); коли в реченні представлено однорідні підмети: *По тривалості життя в Україні перше місце займає* (треба: *займають*) *Чернопільська, Чернівецька області та Київ, а найгірші місця займає* (треба: *займають*) *Чернігівська, Донецька й Житомирська* (Д, 16.06.09). Відсутнє узгодження однорідних підметів із присудком і в реченні *На засіданні РНБО нова військова доктрина і основи стратегії національної безпеки країни буде розглянуто* (треба: *будуть розглянуті*) *вже до кінця місяця* (Д, 14.04.11); з іншого погляду, тут можна говорити про порушення норм керування в підрядному словосполученні: залежні від головного члена односкладного речення іменники повинні мати форму знахідного відмінка (*нову військову доктрину й основи стратегії національної безпеки країни буде розглянуто*).

У газеті «День» помилки у виборі форми числа присудка трапляються й тоді, коли підмет одиничний і збірного значення не має (очевидно, анормативи виникли при складанні тексту):

Минулого року Україна отримали (треба: отримала) 12 млрд. доларів зовнішніх інвестицій (Д, 16.05.09); Після довгих консультацій парламентарії ухвалила (треба: ухвалили) постанову про розслідування франкфуртських пригод Юрія Луценка (Д, 16.05.09); Головним завданням російських політиків на таких ток-шоу в основному були (треба: була) дискредитація України під різноманітними соусами (Д, 16.05.09); Саме вони мало б (треба: мали б) найпершими «ловити» позитивні сигнали (Д, 14.02.09) тощо. Як помилки складання можна кваліфікувати і форму дієслова-зв'язки у структурі головного члена односкладного речення у випадку Глухівську тюрму була (треба: було) перебудовано за новим проектом (Д, 16.06.09), а також форму іменної частини присудка в конструкції Вони будуть розкрадання (треба: розкрадені) і знищені (Д, 16.06.09) тощо. Просте речення Я і моя дружина, вже 35 років ми співаємо в церковному хорі (Д, 20.06.09) засвідчує невикористання, окрім однорідних підметів я і дружина, ще й їхнього займенникового еквівалента ми.

У волинській періодиці помилки у виборі числової форми присудка також виникають, як правило, тоді, коли підмет виражений іменником зі збірним значенням: Союз русинів-українців Словацької Республіки, прослухавши останні диски Маренича, запросили (треба: запросив) його (ЛЗ, 29.11.07); Суперник українців з відбору на чемпіонат світу 2010 року – збірна Англії визначилися (треба: визначилася) з головним тренером (ЛЗ, 20.12.07) тощо. Якщо ж підмет збірного значення не має, то появу аномалії можна пояснити неухважністю автора або складальника: Людина з якихось причин починає вести себе грубо, агресивно, виходять (треба: виходить) за рамки пристойності (ЛЗ, 21.02.08); Порядок державної реєстрації друкованих засобів масової інформації визначаються (треба: визначається) Законом України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» (ЛЗ, 20.12.07) і под. У реченні Частина колишніх засуджених одружилася, мають нормальні сім'ї (ЛЗ, 20.12.07) один з однорідних присудків узгоджується з підметом в однині, інший – у множині.

Помилки у виборі числової чи родової форми присудка кількома прикладами представлено й на сторінках хмельницької періодики: В рамках фестивалю діятимуть літературна сцена

(КПВ, 09.09.2011); *Урочисте закладення храму відбулася 2 травня 1891 року* (КПВ, 09.09.2011). Натомість у газетах Хмельниччини надмірну частотність має дієслівна зв'язка *є* у структурі складеного іменного присудка; у більшості випадків її варто уникати: *Досить популярним у ПДАТУ є проведення «Козацьких забав»* (КПВ, 09.09.2011); *У планах «Гідності» є чимало цікавих заходів* (КПВ, 09.09.2011); *Не цураймося того, що ми є інтелігенція* (КК, 09.09.2011); *Великим гріхом є не знати те, що християнин знати повинен!* (КК, 09.09.2011); *Поєднання масової фізичної культури та спорту є надійною опорою прекрасного майбутнього нашого району та держави в цілому* (КК, 09.09.2011); *Метою робочої поїздки є огляд об'єктів* (КК, 09.09.2011) тощо.

Частотність різнотипних синтаксичних помилок зростає у простих ускладнених реченнях. У текстах газети «День» високу частотність мають помилки в реченнях, ускладнених відокремленими поширеними означеннями, зокрема, в узгодженні поширеного означення з іменником у роді, числі чи відмінку: *Так можна однією фразою охарактеризувати виставу «Сон Гафта, переказаний Віктюком», показаних (треба: показану) московським театром «Современник» на гастролях у Киві* (Д, 20.06.09); *Згідно з даними самоперепису кримських татар, проведеним (треба: проведеного) національним рухом, у перші півтора роки після висилки померли від позбавлень, холоду та голоду, від хвороб 42,6 % народу* (Д, 16.05.09); *Двоє студентів факультету іноземних мов – Ігор Омелянчук та Олександра Головченко вперше представляли Україну на щорічному Міжнародному конкурсі з ораторського мистецтва «Відродження й відродження», започаткованого (треба: започаткованому) Спілкою англійської молоді і підтриманого (треба: підтриманому) королевою Великобританії* (Д, 20.06.09) тощо.

Випадки ненормативного узгодження з означуваним іменником відокремленого поширеного означення виявлено й на сторінках газети «Луцький замок»: *Під час роботи виставки, присвяченій (треба: присвяченої) міжнародному Дню студента, були укладені угоди* (ЛЗ, 22.11.07) тощо.

У газеті «День» простежено випадки ненормативного розміщення відокремленого поширеного означення щодо означуваного іменника. Так, у реченні *Біля Тіханьської абатської*

церкви сьогодні споруджено пам'ятник королю Андрашу та його дружині, українській княгині Анастасії, відкритий стараннями Тіханського місцевого самоврядування (Д, 20.06.09) поширене означення від означуваного іменника пам'ятник відділене іншими словами. Після редагування речення може набути, наприклад, такого вигляду: Біля Тіханської абатської церкви стараннями місцевого самоврядування споруджено пам'ятник королю Андрашу та його дружині, українській княгині Анастасії. Конструкція *Наша держава слабка, ми пережили безліч економічних стресів, і виробили певний тип адаптації всіх суб'єктів підприємництва, вищий, ніж у інших країнах* (Д, 19.06.09) набуде більш прозорої структури, якщо сегмент *вищий, ніж в інших країнах* перемістити, поставивши його поруч із означуваним іменником: *Наша держава слабка, ми пережили безліч економічних стресів і виробили певний, вищий, ніж в інших країнах, тип адаптації всіх суб'єктів підприємництва.*

На сторінках газети «День» можливі й інші помилки у структурі відокремленого поширеного означення. Так, у реченні *Два роки тривала робота над атласом-довідником «Львів сакральний: релігійні об'єкти на мапі міста», впорядкованим на замовлення управління культури та туризму Львівської міської ради випускник Українського католицького університету, автор численних публікацій на релігійно-церковну тематику, а ще – екскурсовод, інструктор із туризму, екології та краєзнавства Тарас Гринчишин* (Д, 20.06.09) у структурі надто громіздкого дієприкметникового звороту порушено норму керування: дієприкметник *впорядкованим* вимагає від залежного іменника та препозитивних прикладок форми орудного відмінка однини. Більшої прозорості реченню можна надати, якщо відокремлене поширене означення замінити підрядним означальним реченням: *Два роки тривала робота над атласом-довідником «Львів сакральний: релігійні об'єкти на мапі міста», який на замовлення управління культури та туризму Львівської міської ради впорядкував Тарас Гринчишин, випускник Українського католицького університету, автор численних публікацій на релігійно-церковну тематику, а ще – екскурсовод, інструктор із туризму, екології та краєзнавства.*

Імовірність виникнення помилки зростає й у простих реченнях, ускладнених відокремленими поширеними обставинами. Згідно з синтаксичною нормою, дієприслівникові звороти в таких реченнях, виражаючи додаткову дію, відносяться як до дієслова-присудка, так і до підмета, тобто виконавець основної і другорядної дії спільний [3, с. 287]. Багато випадків порушення цієї норми виявлено, наприклад, на сторінках «Луцького замку»: *Спілкуючись із цими дітьми, у мене склалося враження* (ЛЗ, 24.04.08); *Перевіривши документацію МРЕВ, посвідчення під таким номером і серією не виявлене* (ЛЗ, 06.12.07); *Аналізуючи ситуацію, виникає безліч запитань* (ЛЗ, 22.11.07); *Вигравши 100 % чотири раунди, у всіх інших в принципі була рівна боротьба* (ЛЗ, 13.12.07); *Дивлячись на цих дітлахів, у мене виникало запитання* (ЛЗ, 20.12.07) та ін.

Помилки в реченнях із відокремленими поширеними обставинами знайдено й на сторінках хмельницької періодики: *Рішенням виконавчого комітету затверджено щомісячну батьківську плату за навчання, встановивши єдиний стандарт оплати навчання* (КК, 09.09.2011) та ін. Анормативи допущено й у відокремлених конструкціях, оформлених за зразком поширених обставин, у таких випадках: *Враховуючи вік кам'янецьких мереж, аварійні ситуації трапляються доволі часто* (КПВ, 09.09.2011) – контексту відповідає б конструкція із прийменниками *зважаючи на, з огляду на*; *Дякуючи Михайлу Сімашкевичу, депутату обласної ради Володимиру Мельнику, депутату міської ради Валерію Слободяну, іншим меценатам відновлено танцювальний майданчик* (КПВ, 09.09.2011) – контексту відповідає б конструкція із прийменником *завдяки*; *Зважаючи на специфічність пацієнтів, які не здатні до самообслуговування, білизна на пацієнтах також чиста* (КПВ, 09.09.2011) – замість *зважаючи на* треба використати прийменник *незважаючи на* тощо.

Багато помилок у реченнях із відокремленими поширеними обставинами простежено в газеті «День». Наприклад, конструкцію *Дивлячись на певну фотографію, виникає відчуття азарту, коли хочеться побачити ще і ще одне фото* (Д, 14.02.09) можна відредагувати так: *Дивлячись на деякі фотографії, я відчував бажання побачити ще й інші світлини. У випадку Працюючи з вовною, проходить втома, забуваєш про час* (Д, 12.02.09) відокремлену обставину можна замінити підрядним обставинним

реченням: *Коли працюєш із вовною, проходить утома, забуваєш про час.* Подібного редагування потребує конструкція *Загальна кількість національних самоврядних органів українців зросла до дванадцяти, суттєво розширивши свою географію* (Д, 20.06.09), де дієприслівниковий зворот помилково пов'язано з підметом *кількість*: *Національні самоврядні органи українців, кількість яких зросла до дванадцяти, суттєво розширили свою географію.* При редагуванні речення *Переїхавши 2006 року з Харкова до Києва та ввійшовши до штату солістів Національної філармонії, співачку було відзначено званням «Заслуженої артистки України»* (Д, 21.04.11) додаток *співачку* варто переоформити на підмет: *Переїхавши 2006 року з Харкова до Києва та ввійшовши до штату солістів Національної філармонії, співачка була відзначена званням заслуженої артистки України.*

Натомість виявлено лише одну помилку в простому реченні, ускладненому відокремленим додатком. Так, у фрагменті з газети «День» *Віктор Ющенко сьогодні – це один із політиків, який на відміну від інших, зовсім не турбується про свій рейтинг, а ухвалює непопулярні, але потрібні для України рішення, на відміну від цілого ряду політиків-популістів* (Д, 13.02.09) простежено невиправдане повторення відокремлених додатків із сегментом *на відміну від*. У процесі редагування речення може набути, наприклад, такого вигляду: *Віктор Ющенко – це один із політиків, який, на відміну від ряду популістів, зовсім не турбується про свій рейтинг, а ухвалює непопулярні, але потрібні для України рішення.*

На рівні простого речення високою частотністю відзначено аномативи, пов'язані з неправильним утворенням ряду однорідних членів речення. Такі конструкції мають у собі ознаки логічної помилки. Найбільшу кількість їх виявлено на сторінках газети «День»: *Потім до них приєдналися вчителі, лікарі, молодь* (Д, 14.04.11); *Криза зупиняється тоді, коли всі суб'єкти перестають боятися, а стискають свою економіку – особисту, юридичну – будь то підприємець, працівник або домашнє господарство* (Д, 16.06.09); *Під одним брендом «Венеційське бієнале» об'єднали сучасне мистецтво, театр, архітектуру, кінофестиваль і фестиваль реклами* (Д, 16.06.09); *Тут уже чекають ридаючі натовпи, пісні, прокляття царизму, осанна*

скасуванню кріпацтва, розпрягають квадригу, самі тягнуть катафалк із труною набережною Дніпра, маніфестації по всьому Києві (Д, 16.05.09); Знову – пісні, прокляття, студенти, чорні лаврські ченці, вірші, тополиний пух, непритомність, маніфестації містом (Д, 16.05.09); Ольга малює природу – пейзажі, квіткові поля, сірий дощовий день і залиті сонячним світлом галявини, засніжені гори та алеї осінніх дерев (Д, 20.06.09) та ін.

Анормативи, пов'язані із неправильним утворенням ряду однорідних членів речення, зрідка трапляються на сторінках хмельницької періодики: *Кам'янчани знову посіли перше місце, кубок і золоті медалі* (КПВ, 09.09.2011); *Від плати за навчання звільнені діти пільгових категорій, сироти, інваліди, постраждалих внаслідок аварії на ЧАЕС* (КПВ, 09.09.2011); *Ознайомилася з їхніми справами, проблемами, шляхами їх вирішення, напрямками роботи та перспективами розвитку* (КК, 09.09.2011) тощо.

Не відповідають синтаксичній нормі речення, ускладнені кількома групами однорідних членів, кожна з яких організована тим же сурядним сполучником: *У суботу, 24 листопада, у День пам'яті жертв голодомору та політичних репресій, тисячі лучан та делегації від міст та сіл районів області скорботною ходою та жалобним мітингом нагадали про ще одну багатостраждальну сторінку українського народу* (ЛЗ, 29.11.07); *Це – ті області реформ, які будуть підтримуватися згадуваними мною структурами: перш за все Комісією Україна – НАТО, а також спільними робочими групами, а також Процесом планування та підтримки сил* (Д, 11.04.11); *У ній загинули польський президент Лех Качиньський і ще 87 пасажирів і 8 членів екіпажу* (Д, 21.04.11) тощо.

У газеті «Край Кам'янецький» відзначено випадки порушення усталеного порядку слів: *Завітала Ніна Францівна в сільську школу* (КК, 09.09.2011); *Дуже вже любить їх вирощувати завідувача* (КК, 09.09.2011); *Побувала перший заступник і в сільській раді та бібліотеці* (КК, 09.09.2011) тощо, а в газеті «Фортеця» з порушенням норми використано прикладку в конструкції *У Кам'янці-Подільському місті має випадкові заробітки* (Ф, 08.09.2011). Ще частіше порушення звичного порядку слів трапляється на сторінках газети «День». Так, у реченнях *Якщо Польщі сказали, що у її чотирьох містах будуть відбуватися*

матчі чемпіонату Європи, то в нас тільки йшлося тепер про Київ (Д, 16.05.09), Українська греко-католицька церква досі для багатьох характеризується як така, що первісно тільки побутувала на західноукраїнських теренах (Д, 20.06.09) варто перемістити частку тільки: йшлося тепер тільки про Київ, побутувала тільки на західноукраїнських теренах. Для адекватного сприйняття читачем змісту речення Як раз під час бієнале відбувався аукціон сучасного російського й українського мистецтва у Лондоні (Д, 19.06.09) варто перемістити обставину місця: Якраз під час бієнале у Лондоні відбувався аукціон сучасного російського й українського мистецтва тощо.

Недоречне порушення усталеного порядку слів, а також невиправдане ускладнення речень вставленими одиницями в газеті «День» простежено в такому фрагменті тексту: *Якщо результатом нашого з вами спілкування віртуального буде те, що ми (обидва) постараємося глибше поринути саме в періоджерела часів минулих, то воно (таке спілкування) ВІДБУЛОСЯ, тобто було воно, безперечно, на користь. Якщо ж результатом його виявиться лише якесь самозадоволення (вельми і вельми завжди уявне!) кожного правотою власною, то було воно, ясно, лише марним (Д, 16.05.09).*

У випадку *Через декілька днів, 9 листопада, на цій же площі відбулося прокляття Івана Мазепи, так звана анафема, у соборній Миколаївській церкві у присутності царя, урядників та великої кількості народу, зігнаного для споглядання церемонії церковного прокляття Івана Мазепи та його соратників (Д, 19.06.09) доречно перемістити окремі сегменти із другорядними членами, а також опустити дієприкметниковий зворот, який лише ускладнює структуру речення і є семантично порожнім: Через декілька днів, 9 листопада, на цій же площі, у соборній Миколаївській церкві, у присутності царя, урядників та великої кількості спеціально зігнаного народу відбулося прокляття Івана Мазепи, так звана анафема.*

Отже, у текстах аналізованих друкованих ЗМІ на рівні простого речення найвищу частотність мають помилки, пов'язані з головними членами речення, випадки ненормативного вживання однорідних членів речення та відокремлених поширених обставин.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Бондаренко Т. Г.** Типологія мовних помилок та їх усунення під час редагування журналістських матеріалів: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.01.08 «Журналістика» / Т. Г. Бондаренко. – К., 2003. – 18 с.
2. **Капелюшний А. О.** Стилїстика й редагування. Практичний словник-довідник журналіста / А. О. Капелюшний. – Л.: ПАІС, 2002. – 576 с.
3. **Сучасна українська мова: підруч.** / за ред. О. Д. Пономарева. – К.: Либїдь, 1997. – 400 с.

Надїйшла до редколегїї 11.09.2012

МОВА ХУДОЖНЬОГО ДИСКУРСУ

УДК 81.373.612

Т. В. Бабич

ЗМІНА СЕМАНТИЧНОЇ СТРУКТУРИ СЛОВА В ПОЕТИЧНОМУ ТЕКСТІ

Підтверджено положення сучасних лінгвістичних досліджень, які мають на меті виявлення смислових компонентів лексичного значення. Явище пов'язане з перебудовою семантичної структури слова та базується на припущеннях, що значення кожної одиниці певного рівня мовної структури складається з набору семантичних ознак, які можуть бути описані за допомогою певної кількості одиниць.

Ключові слова: мовний знак, семантичні перетворення, асиметричний дуалізм, актуалізація смислу, лексема.

Подтверждена теза современных лингвистических исследований, целью которых является выявление смысловых компонентов лексического значения. Явление связано с перестройкой семантической структуры слова и базируется на предположениях, что значение каждой единицы определенного уровня языковой структуры состоит из набора семантических признаков, которые могут быть описаны с помощью определенного количества единиц.

Ключевые слова: языковой знак, семантические преобразования, асимметричный дуализм, актуализация смысла, лексема.

Positions of modern linguistic researches, which have for an object exposure of semantic components of lexical value, are confirmed in the article. This process is related to re-erecting of semantic structure of word and is based on suppositions, that the value of every unit of certain level of linguistic structure consists of set of semantic signs which can be described by the certain amount of units.

Key words: linguistic sign, semantic transformations, asymmetric dualism, actualization of sense, lexeme.

Складність процесу семантичного перетворення мовного знака пов'язана з перебудовою семантичної структури слова. Сучасним методом вивчення таких змін є компонентний аналіз, сутність якого полягає в тому, що зміст мовної одиниці з метою його дослідження розкладають на елементарні смислові компоненти – семи.

Компонентний склад лексичного значення підтверджується у працях Ж. П. Соколовської, М. П. Кочергана, В. М. Манакіна, В. М. Русанівського, О. О. Тараненка, Л. А. Семененко, Н. Б. Алатиревої, Ю. О. Карпенка та багатьох інших учених.

Метою статті є дослідження такої моделі значення слова, у якій потенційні семи в умовах поетичного тексту стають реальними та внаслідок ієрархічної значущості семантичних компонентів суттєво змінюють опис об'єктивної дійсності.

Найважливішим чинником, який регулює функціонування одиниць лексико-семантичного рівня, є актуалізація смислових елементів, сем, адже саме вони керують комунікативними намірами висловлювання. Під актуалізацією семи необхідно розуміти комунікативно зумовлене виділення семи у структурі значення, яке призводить до встановлення ситуативного зв'язку між мовною формою та завдяки посередництву вибіркового суб'єктивного відбитку художником навколишнього світу – фактом позамовної дійсності.

Характер варіювання лексичного значення в основному зумовлений типом активного компонента семантичної ознаки і максимально направлений на особистісний відбір. Може спостерігатися перегрупування сем, нейтралізація ядерних, переміщення їх на периферію та висунення периферійних сем на перший план.

Наслідком таких змін стає виникнення різного роду мікрозначень слова, оскільки актуалізується не весь семний склад цього значення, а тільки певна його частина, навіть тільки одна його сема. У результаті слово у «новому» значенні наділене рідкісною властивістю: воно здатне передавати найрізноманітніші значення, найтонші смислові відтінки; набуває можливості вміщувати в собі багатше значення, оперуючи при цьому незначним набором семантичних ознак, порівняно з його корелятом у лексичній системі.

Наведемо декілька прикладів, у яких спостерігаємо зміну семантичної структури слова в поетичному тексті:

*Старий співав, як пелікан,
проціджуючи музику крізь воло* [2, с. 46].

Приклад засвідчує актуалізацію всіх семантичних ознак стійкого сполучення *проціджувати слова крізь зуби* – «говорити повільно, неквапливо, ледве розтуляючи рот» [5, с. 940]. Можливо, наяв-

ність сем 'дозувати' 'невеликий' 'порція' стала основою для утворення нового образного смислу: *співати повільно, неквапливо, не розтуляючи рот*. Несподіваним для цього контексту є трансформація словникового значення слова *воло* «розширена частина стравоходу у багатьох птахів, де тимчасово перебуває та перетравлюється їжа» [4, I, с. 727] через актуалізацію його потенційних смислів, у цьому випадку *воло* в іншому значенні «шкіра, яка брижами звисає над шкірою людини» [4, II, с. 727]. Семантичний зсув у цій лексемі пов'язаний із актуалізацією сем, які відсутні безпосередньо в її семантичному потенціалі та належать до розряду асоціативних. Перенесення значення тут забезпечується перерозподілом смислів, наслідком чого є актуалізація периферійної семи 'стравохід', що існує в семантичній структурі слова *горло*.

У поезії В. Симоненка «Абажур» відбувається семантичний зсув у слові *абажур* «дашок різного матеріалу на лампу для захисту очей від світла» [4, I, с. 2]:

*Під віями, як абажурами,
Блищить очей твоїх овал.
А я стою з думками хмурими
Досада смутку додає:
Чому від мене абажурами
Прикрила сяєво своє?* [3, с. 101].

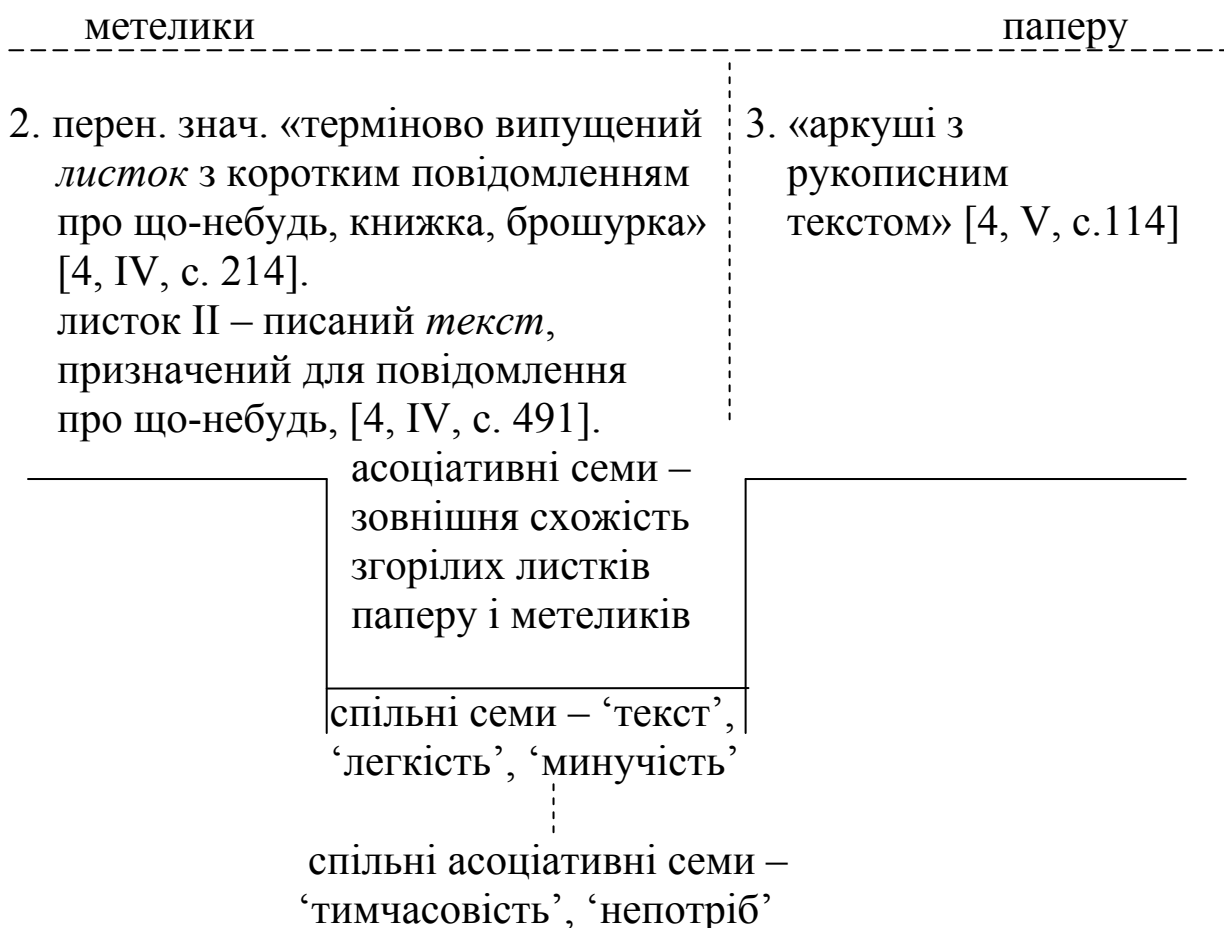
Втілення такої художньої образності, можливо, мотивоване об'єктивними зв'язками, що виникають між мовними одиницями. Експлікація спільних моментів значення 'захисний', 'прикриття', 'для', 'очі' у лексемах *абажур* та *вії* (вії – волосинки, що вкривають край повік [4, I, с. 669]) відбила особливості авторського світосприйняття.

У статті використовуються не лише наявні в семантичній структурі слова компоненти смислу, але й ті, які пов'язані з ними в нашій свідомості, зумовлені природою самої мови як «дійсної практичної свідомості, що встановлює ряд аналогій між словами, рядом перетнутих зв'язків між звуками, поняттями та предметами, які позначені ними» [1, с. 176].

Проаналізуємо уривок з поезії «Циганська муза»:

*А це – незрозуміле. Не кінь і не підкова.
Згорілого паперу метелики сухі* [2, с. 406].

У результаті включення слова *метелики* у словосполучення *метелики паперу* утворюється новий контекстуальний смисл слова *метелики*, у якому актуалізуються не лише реальні, але й потенційні семи. Схематично процес зазначеного семантичного перетворення можна показати так:

Два співвіднесених слова *метелики* та *папір* мають спільну семантичну ознаку (*текст*), і дві картини легко накладаються одна на одну. Таким чином, контекстуально-смісловое наповнення слова *метелики* та утворення на його основі образного смислу визначаються співвіднесеністю мовних одиниць та актуалізацією асоціативних сем. Виявлення цього можливе лише методом компонентного аналізу смислової структури слова. Саме за допомогою такого сполучення слів *метелики паперу* передається сприйняття авторкою внутрішнього світу героїні, коли її творчому покликанню пророкується *недовге, нікому не потрібне життя*.

Зміна того компонента семантичної структури слова, що належить до предметно-логічної частини, відбувається не ізольовано, а пов’язана з перебудовою інших компонентів, природно, з різним ступенем виявлення.

Усередині ж типу семантичних перетворень, які відбуваються без зміни предметно-логічної частини, потрібно виділити зміни, які полягають у перерозподілі сем лексеми, коли відбувається «зіштовхування» з іншими, не властивими цій лексемі у загальнонародному вживанні смислами, наприклад:

Сухі гілки – це вже вінок терновий.

Останній клен світ за очі забіг.

Залишився єдиний лист кленовий –

бетонний лист – розв'язкою доріг [2, с. 76].

Слово *лист* у наведеному контексті одночасно актуалізує семантичні ознаки двох різних значень. Пор.: *лист*¹ – орган повітряного живлення і газообміну рослин у вигляді тонкої, звичайно зеленої пластинки [4, IV, с. 491] та *лист*² – тонкий щільний шматок або шар якого-небудь матеріалу [4, IV, с. 491]. Семема *лист*¹ актуалізується у словосполученні *лист кленовий* та співвідноситься з рядком *бетонний лист – розв'язкою доріг*, що сприяє перерозподілу смислових акцентів завдяки наявності спільних сем 'тонкий', 'площина' і викликає взаємодію вказаних значень слова у контексті.

Описуючи наведене явище, необхідний зазначити важливу особливість, яка виявляється в тому, що семантичні ознаки одного значення (несуттєвого, випадкового в цьому контексті) проникають у семантичну структуру іншого значення, яке гарантовано актуалізується. Особливість такої взаємодії в художньому мовленні полягає в тому, що значення слова або семантичні ознаки, що випадково з'являються в певному словосполученні на рівні мовної системи, на художньому рівні є естетично виправданими.

Порівняймо також використання різних семем лексеми *квіти* (*квіт*) (одне значення – частина рослини, що виросла на кінці стебла, має різне забарвлення і приємний запах [4, IV, с. 134], інше – найкраща частина чого небудь [4, IV, с. 134]). Поетичне світосприйняття втілене в художньому образі за допомогою взаємного переплітання різних значень того самого слова. Пояснювати виникнення подібної образності, за словами В. Симоненка, все одно, що цитувати її, тому наводимо поетичні рядки:

Люди дивляться, п'яніють, в них кохаються віки,

Нареченим їх дарують, заплітають у вінки.

*Ними кожен свою радість,
власне щастя назива,
Квіти часто нам говорять
втричі більше, ніж слова [3, с. 52];
Але є ще кращі квіти, невидимі для очей.
Не цвітуть вони на клумбах і на тихих озерцях,
А цвітуть вони у грудях,
у людських цвітуть серцях.
В щирім серці, в чесних грудях –
вірю, знаю! – квіти є! [3, с. 52].*

Можливість подібного смислового перерозподілу виникла завдяки полісемній властивості слова.

Таким чином, семантичні перетворення лексичних одиниць зумовлено характером їхнього функціонування й актуалізацією реальних та потенційних сем у художньому творі. У процесі перерозподілу семантичних одиниць відбувається диференціація окремих значень багатозначного слова. Ці значення отримують здатність розвивати свої потенційні можливості, набуваючи на рівні художнього мовлення статусу самостійного слова.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Вандрієс Ж.** Язык: Лингвистическое введение в историю / Ж. Вандриес. – М.: ГОСЭКГИЗ, 1937. – 410 с.
2. **Костенко Л. В.** Вибране / Л. В. Костенко. – К.: Дніпро, 1989. – 560 с.
3. **Симоненко В.А.** Твори: у 2 т. / В. А. Симоненко. – Черкаси: Брама – Україна, 2004.
4. **Словник української мови:** в 11 т. / [редкол.: І. К. Білодід (голов. ред) та ін.] – К.: Наук. думка, 1970–1980.
5. **Фразеологічний словник української мови:** у 2 т. / [за ред. В. М. Білоноженко]. – К.: Наук. думка, 1999.

Надійшла до редколегії 31.08.2012

СПОСОБИ ЕВФЕМІЗАЦІЇ В СУЧАСНІЙ ПРЕСІ

Розглянуто за мовними рівнями способи і прийоми творення евфемізмів у сучасній пресі. Досліджено продуктивність способів евфемізації.

Ключові слова: евфемізм; фонетичний, морфологічний, лексико-семантичний, синтаксичний способи евфемізації.

Рассматриваются способы образования эвфемизмов, которые классифицируются по языковым уровням. Исследована продуктивность способов эвфемизации.

Ключевые слова: эвфемизм; фонетический, морфологический, лексико-семантический, синтаксический способы эвфемизации.

This research is devoted to the ways and methods of euphemisation classified by linguistic levels (phonetic, lexical, morphological and syntactic) had got its further development.

Key words: euphemism, ways of euphemisation (phonetic, lexical, morphological and syntactic).

Вагому частку лексичного та фразеологічного фонду нашої мови становлять евфемістичні номінації, які відображують соціокультурні й ціннісні орієнтири українців. Особливості творення евфемістичних номінацій стали об'єктом уваги Л. Булаховського, Ж. Варбот, С. Відлака, А. Домбровської, А. Кацева, Л. Крисіна, Б. Ларіна, В. Москвіна, О. Реформатського, О. Сенічкиної, К. Серажим, О. Тараненка, Б. Томашевського, Б. Уоррена та інших лінгвістів. Найбільшу увагу науковці зосереджували на словотвірному аналізі евфемізмів розмовно-побутового стилю (Г. Аркушин, І. Мілева, О. Януш та ін.). Проте сьогодні одним із основних джерел творення й поширення евфемістичних номінацій є преса.

Мета дослідження – здійснити словотвірний аналіз евфемізмів у сучасному газетному дискурсі.

На нашу думку, способи евфемізації доречно розглядати за мовними рівнями реалізації евфемістичної функції, як-от: фонетичний, морфологічний, лексико-семантичний, синтаксичний. Кожен із способів складається з певних прийомів. Підґрунтям для

такої класифікації стало дослідження способів творення евфемізмів, зафіксованих у роботах вітчизняних і зарубіжних науковців: А. Кацева (1988), Л. Крисіна (1994, 2000), О. Януша (1997), В. Москвіна (1998, 2002), Ю. Баскової (2005), Н. Прядильнікової (2007), І. Решетарової (2010) та ін.

Фактичний матеріал засвідчує, що в сучасних українських газетах способи евфемізації представлено нерівномірно. Так, малопродуктивним є фонетичний спосіб або звукова аналогія (термін А. Кацева [3, с. 36]). У лінгвістиці відсутній загальноприйнятий термін для заміни табуйованого слова співзвучним евфемізмом. Так, В. Москвін називає це «паронімічна заміна» [6, с. 65], О. Тараненко – видозміною звукової форми слова, компонентного складу словосполучення (*хрін, японський бог* замість відомих непристойних слів) [11, с.155]. А С. Відлак пише про «евфемістичну контамінацію» і «евфемістичну фонетичну деформацію слова» [2, с. 280], А. Домбровська говорить про «фонетичну алюзію» [див.: 6, с. 65]. Учені Дж. Німан і К. Сильвер називають цей спосіб «фонетичне спотворення» [12, с. 56], Б. Уоррен – «заміна фонем» [див.: 7, с. 192],

Фонетичний спосіб евфемізації дозволяє комунікатору відтворити зміст висловлення, еквівалентний змісту забороненого поняття, й уникнути при цьому негативної реакції адресата (образи, огиди, гніву, обурення) [1, с. 69].

Видозміна звукової форми слова відволікає від табуйованого денотата. Сфера використання цього способу евфемізації обмежена. Звукові аналогії вживаються переважно при створенні евфемістичних субститутів лайливих слів у експресивних виданнях, щоб уникнути непристойного слова і викликати в читача необхідні авторові статті асоціації. Наприклад: *Євген Гудзь: «Ці серпи-молоти нікому на хрін не потрібні»* (УП, 15.12.09); *Михайло Сирота: «Якщо така опозиція, то ну її на хрін, вибачайте. Кому вона потрібна в Україні?!»* (УП, 16.02.08); *Тарас Чорновол: «І тут мені сказали шикарну фразу. «Тарасе, Ющенко все одно стане президентом. Ці вчителі за нього все одно проголосують. Куди вони нафіг дінуться»* (УП, 14.11.09). Розглянуті приклади засвідчують, що звуковою аналогією нерідко користуються люди «далеко не малокультурні». Особливою популярності набула вона в політиків, більшості керівників

підприємств. Усі вони звертаються до цього способу евфемізації з певною метою. Можливо, демонструють своє «єднання з народом», вважаючи, що так їх краще зрозуміють. Однак використання подібних евфемізмів – негативне явище, яке свідчить про моральний занепад суспільства.

Серед прийомів морфологічного способу евфемізації більшість науковців (Ю. Баскова, А. Кацев, Л. Крисін, В. Москвін, Н. Прядильнікова, О. Сеничкіна) називають аббревіацію, негативну префіксацію (термін А. Кацева), використання словотвірних засобів з інферіорним значенням, нульову афіксацію.

Скорочення імені за допомогою аббревіації призводить до звуження його змісту, позбавляє більшості асоціацій, ним викликаних (*ДТП* (дорожньо-транспортна пригода) замість *аварія*; *спецзасоби секретних служб* замість *підкуп, хабар, шантаж, погрози* тощо).

Такий морфологічний прийом евфемізації як негативна префіксація відбувається за моделлю: негативний префікс + іменник (прикметник, прислівник) – антонім за смислом до слова-табу. Наприклад: *Неефективне* господарювання замість *збиткове* (УК. – 2010. – № 12); *неправдива* інформація замість *брехлива* (УК. – 2010. – № 12); *непрацевлаштовані* українці замість *безробітні* (УК. – 2010. – № 15). Ефект пом'якшення досягається тим, що негативні властивості предметів не називаються прямо, а позначаються через заперечення. За умови такої евфемізації реальні проблеми суспільства подаються в спрощених, легких для сприйняття твердженнях.

Мовні одиниці з інферіорним значенням у ролі евфемізмів – це насамперед демінутиви. Такі евфемізми вживають журналісти замість занадто різкого прямого найменування непривабливого явища дійсності. Наприклад: *А ті діти такі знесилені, бліді, худюсінькі, як билиночки!* (ВЗ, 19.01.11); *А вона така тонюсінька, та юна, та гарнесенька, що дуже вже ми контрастуємо з нею* (КС. – 2008. – № 24); *А тепер частина ледарюватих, несвідомих українців не хоче повертатись до рідних, до історичних джерел* (К., 16–29.09.10). Якщо в прикладі замінити демінутив *ледарюватих* на пряму номінацію *ледащий*, значення вислову не зміниться, однак зміниться його тональність: замість

пом'якшення буде звучати пряма негативна оцінка. Саме таке застосування демінутивного суфікса *-уват-* у значенні «ослабленої надмірності» [9, с. 84] в прикметниках і прислівниках є евфемістичним: *На ті часи це були чималі гроші для студента, але для початку бізнесу все ж таки малувато* (ГУ. – 2006. – № 29); *Хлопець і дівчина були одягнені біднуvато* (Газета по-українськи. – 2007. – № 461).

Нульова суфіксація, або безафіксний спосіб словотвору, також належить до морфологічних прийомів евфемізації. Він є малопродуктивним і використовується здебільшого при творенні віддієслівних дериватів: *«Великий кидок» чи великий пшик?* (УМ. – 2007. – № 236) – про провал планів Партії регіонів щодо розвалу коаліції; *То що це: продовження війни чи випадковий ляп окремого судді?* (ЮГ. – 2005. – № 2) – про вилучення ліцензії на газовидобуток і фактичне вигнання польських інвесторів з нафторинку через помилку судді. Замість первинного *помилка, промах* автори статей використовують замітники, які дозволяють уникнути прямої номінації з негативним забарвленням та надають емоційності висловленню.

Найуживаніші прийоми творення евфемізмів належать до лексико-семантичного способу евфемізації.

У сучасних газетних текстах журналісти продуктивно використовують заміну номінативних засобів рідної мови іншомовними еквівалентами, незважаючи на те, що вони є прямими найменуваннями небажаного денотата. Іншомовні слова уживають, щоб приховати, завуалювати негативні явища в політичному житті країни або зробити номінацію етично можливою для публічної сфери спілкування. Науковці вважають, що подібні замітники сприймаються носіями мови більш нейтрально, ніж ті слова, що давно функціонують в українській мові (пор. *рептилії і гади; суїцид і самогубство; лібідо і потяг, хтивість; обценний, пейоративний і лайливий*).

Зрозуміло, що не всі терміни й запозичення, представлені в періодиці, є евфемістичними. Використання терміна в евфемістичній функції можливе, допоки його вживання є малозрозумілим для читача. Наприклад: *Ви не раз ходили топлес* (замість *без верхньої частини одягу*) (День. – 2010. – № 105); *Досі в Мо-*

настирському районі *геріатричної установи* (замість *будинку пристарілих*) не було (УК. – 2010. – № 12). Продуктивне використання термінів та іншомовних слів призводить до послаблення їхнього евфемістичного потенціалу.

В українському газетному дискурсі активно вживаються евфемістичні одиниці, утворені за допомогою *генералізації*, розмивання значеннєвого змісту, оскільки такі евфемізми є абсолютно нейтральними і можуть співвідноситися з великою кількістю референтів [10, с. 111], наприклад: іменники *захід, акція, акт, процес* і дієслова *робити, виконувати, проводити*. Найбільш типовим семантичним прийомом евфемізації, пов'язаним із генералізацією значення, є заміна небажаного визначення родовим терміном (гіперонімом) або словом широкої семантики, які на практиці відрізнити одне від одного досить складно. Так, за евфемізмом *трагедія* можна приховати будь-яку подію, небажану для комунікатора. Наприклад: *Причина трагедії – ожеледиця?* – заголовок про ДТП, яке забрало життя 3-х людей (УК. – 2010. – № 25); *Трагедія у передмісті Брюсселя* – заголовок про зіткнення двох поїздів, унаслідок якого загинуло 18 людей (УК. – 2010. – № 30); *За рішенням слідчої комісії трагедію спричинила суміш газів* – про вибухи кисневих балонів у луганській лікарні № 7 (УК. – 2010. – № 49); *Трагедія на Чернечій горі* – про самоспалення Олекси Гірника 22.01.1978) (УК. – 2010. – № 17); *А ще знають наскільки небезпечно бути невідготовленим до таких трагедій* – про аварію на Фокусимі-1 (УК. – 2011. – № 45).

З евфемістичною метою журналісти різних видань використовують *метафори*, які пом'якшують слова-оригінали, здійснюючи маніпулятивний вплив на свідомість реципієнта, дозволяють створити яскравий образ, побудований на несподіваних асоціаціях: *гроші «заягли», тіньовий бізнес, «ліва» продукція, економічний інфаркт* тощо. Евфемізм і метафора ніби доповнюють одне одного, оскільки мета використання евфемізму – уникнути прямої номінації, а термін «метафора» в широкому розумінні «будь-яке вживання слів у непрямому значенні» [5, с. 296].

Яскраві метафоричні образи надають газетно-публіцистичному тексту оригінальності, роблять його цікавим для адресата, дозволяють якнайточніше передати думку, певні почуття, ав-

торське бачення світу: *Про підводні рифи сучасної освіти* (замість *мізерні шанси на працевлаштування за професією*) (ОУ. – 2011. – № 9–10); *Доля дала йому шанс жити, а пісня життя Квітки обірвалася на найвищій ноті* (УК. – 2011. – № 55).

У періодиці продуктивним є процес евфемізації книжних (*коні не винні, п'ята колона*) і розмовно-просторічних (*вскочити в халепу*) фразеологічних одиниць, зважаючи на їхню здатність співвідноситися з великою кількістю небажаних денотатів. Основна умова вживання фразеологізму в ролі евфемізму – його нейтральне або позитивне забарвлення (*зірок з неба не хапав, пальцем у небо*), оскільки *фразеологізм-евфемізм* повинен маскувати, вуалювати денотат, який негативно оцінюється соціумом. Фразеологізми з негативним забарвленням у функції евфемізмів, як правило, зазнають різних трансформацій.

Аналіз фактичного матеріалу засвідчив такі різновиди структурно-семантичних змін фразеологічних одиниць у сучасній періодиці: 1) семантична трансформація (*скакати в гречку* – зраджувати дружині або чоловікові чи мати нешлюбні зв'язки, у пресі – зраджувати інтересам блоку чи партії: *При затвердженні Януковича главою уряду обійшлося без опозиціонерів – правда, Ющенку довелося забрати у своїх депутатів картки для голосування: щоб ніхто не скакнув у гречку* (ПіК. – 2008. – №16–17); 2) лексична субституція (*принцип доміно* замість *теорія доміно*: «*Принцип доміно*» зіграє і в українському парламенті? (УМ. – 2003. – № 205); 3) семантичне нарощування або розширення значення (*Три богатирі Президента* (УМ. – 2006. – № 205); 4) усічення форми – апозіопезис (*нагріти* замість *нагріти (погріти) руки*: *Загалом фірма хотіла «нагріти» державу майже на 1,3 млн. грн.* (УК. – 2010. – № 24); 5) прономіналізація фразеологізму (*хто «це» пом'яне*); 6) утворення словосполучення за моделлю фразеологізму (*Найшла коса на вулик* (ДТ. – 2008. – № 36) замість *на камінь*). Перетворення конструкції активізувало емоційно-експресивну оцінку конфлікту між Президентом і Прем'єром.

Фразеологічні інновації *газова війна* (культурна, мовна, інформативна, курортна), *цукровий голод* також є евфемістичними номінаціями, оскільки в них відбувається формальне пом'якшення негативного денотата введенням додаткового компонента.

Досить поширеним і ефективним журналістським прийомом є *евфемістичний перифраз* (добавка до зарплати замість *хабар*; *дрімучі порядки комуністичних часів* замість *цензура*; *виклики природи* замість *наводки, землетруси* тощо). Поява евфемістичної перифрази стимулюється, як правило, позамовними чинниками. Вона виникає у зв'язку з бажанням мовця уникнути прямої номінації, дати предмету, явищу чи дії певну емоційну оцінку: *Коли в світі лише заговорили про наслідки лівійського конфлікту та його можливий вплив на світовий ринок нафтопродуктів, основні гравці ринку нафтопродуктів в Україні розпочали свої «азартні ігри»* (замість *підвищення цін на паливо*) (УК. – 2011. – № 47); *Та ось для окремих представників російського капіталу «свято»* (замість *хабарі*) *скінчилося* (ГУ. – 2011. – № 58), тому перифрази-евфемізми є одним із найважливіших засобів експресивного вираження думки, оновлення та збагачення образних ресурсів сучасної періодики.

Досить активно використовується як евфемістична заміна займенник, оскільки саме ця частина мови володіє перемінним і узагальненим значенням, містить семантичну невизначеність. У пресі серед *займенників-евфемізмів* переважають вказівні та неозначені, зрідка – особові: *це, цей* при висвітленні тем, пов'язаних із тілесним низом; *дехто, деякі* про урядовців. Уживані з метою евфемізації прикметники *відомий, певний, відповідний* набувають рис невизначеного займенника й у сполученні з іменниками широкої семантики перетворюються на штампи газетно-публіцистичного дискурсу (*певні кроки в цьому напрямку зроблено, дано відповідні вказівки, це призвело до відомих наслідків*). Адекватне розшифрування таких фраз при незнанні контексту, практично неможливе. Це дає підстави лінгвістами інтерпретувати займенники як кванторні слова – ті, які мають додатковий смисл [8]. Кванторні одиниці-евфемізми не пом'якшують зміст висловлення, а приховують, вуалюють предмет повідомлення. Журналіст надає змогу адресатові самотійно «вирахувати» невідомих персонажів, свідомо створює ситуацію «детективного загравання» з читачем [10, с. 120].

Евфемізація в пресі здійснюється за допомогою повного антоніма прямої номінації *антифрази* / *антифразиса*. Це різно-

вид енантіосемії, троп, що полягає в навмисному, спеціально заданому вживанні мовної одиниці з протилежним значенням або конотацією [4, с. 191]: *аванс у конверті, добровільний внесок замість хабар; гості замість рейдери; студентські апартаменти замість кімната в гуртожитку* тощо.

До синтаксичного способу евфемізації належать такі прийоми творення евфемізмів у сучасній періодиці: 1) різні трансформації словосполучень: уведення додаткового позитивного компонента до структури словосполучення (*нетрадиційна релігійна орієнтація*), поєднання слів із протилежним значенням (*негативне економічне зростання*), надмірне поширення структури словосполучення (*було зупинено діяльність замість закрито: У Веселівському районі через реальну відсутність контингенту учнів була зупинена діяльність одної школи* (ГУ. – 2011. – № 65); 2) еліпсис (безоб'єктне вживання перехідних дієслів (*небажані економічні наслідки*) і заміна активної дієслівної конструкції пасивною без суб'єкта дії (*дезорганізовано, ліквідовано: На фоні ворожих стосунків у столиці на місцевому рівні владу дезорганізовано, деморалізовано* (ким?) (ВЗ, 05.05.08); 3) заміна стверджувальної конструкції аналогічною заперечною (*На жаль, українська влада досі не відзначилася ефективною реалізацією цільових програм, спрямованих на збереження водних запасів* (УК. – 2010. – № 52).

Мета подібних евфемістичних утворень – пом'якшити негативний вплив на адресата або приховати від нього небажані факти дійсності.

Синтаксичні прийоми творення евфемізмів, на нашу думку, є найбільш складними, оскільки евфемістичності вислову надають не слова або морфеми, а конструкція загалом. Призначення подібних евфемістичних заміників – створити в аудиторії враження, що негативні явища в суспільстві тимчасові і не перешкоджають глобальним позитивним процесам.

Дослідження способів евфемізації в українській пресі дозволило встановити, що найуживанішим у сучасній періодиці є лексико-семантичний спосіб та його прийоми – уживання іншомовних слів та фразеологізмів у функції евфемізмів. Такі прийоми творення евфемізмів як генералізація, метафоризація, прономіналізація і поляризація значень використовуються менш активно на

шпальтах україномовних газет. Серед прийомів морфологічного способу евфемізації найпоширенішою є негативна префіксація. Евфемізми, утворені за допомогою аббревіації, використання словотвірних засобів з інферіорним значенням, нульової афіксації значно рідше трапляються в сучасних виданнях. Аналіз фактичного матеріалу засвідчив невисоку продуктивність прийомів синтаксичного способу творення евфемізмів. Найменш продуктивним є фонетичний спосіб евфемізації, за допомогою якого творяться субститути лайливих слів.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів означеної проблеми. Подальшого розгляду потребують особливості евфемізації в різних типах дискурсу (юридичному, економічному, рекламному, комп'ютерному).

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ ДЖЕРЕЛ

- ВЗ** – Високий Замок
ГУ – Голос України
ДТ – Дзеркало тижня
КС – Кримська світлиця
ОУ – Освіта України
ПіК – Політика і культура
УК – Урядовий кур'єр
УМ – Україна молода
УП – Українська правда

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Баскова Ю. С.** Эвфемизмы как средство манипулирования в языке СМИ: дис. на соискание науч. степени канд. филол. наук; спец. 10.02.19 «Теория языка» / Ю. С. Баскова. – Краснодар, 2006. – 162 с.
2. **Видлак С.** Проблема эвфемизма на фоне теории языкового поля / С. П. Видлак // Этимология–1965: [материалы и исследования по индоевропейским и другим языкам]. – М.: Наука, 1967. – С. 267–285.
3. **Кацев А. М.** Языковое табу и эвфемия: учеб. пособ. к спецкурсу / А. М. Кацев. – Л.: ЛГПИ им. А. Герцена, 1988. – 79 с.

4. **Кравець Л. В.** Стилїстика української мови: практикум: [навч. посіб.] / Л. В. Кравець; за ред. Л. І. Мацько. – К.: Вища школа, 2004. – 199 с.
5. **Лингвистический** энциклопедический словарь / [под ред. В. Н. Ярцевой]. – М.: Сов. энциклопедия, 1990. – 685 с.
6. **Москвин В. П.** Эвфемизмы: системные связи, функции и способы образования / В. П. Москвин // Вопросы языкознания. – 2001. – № 3. – С. 58–70.
7. **Москвин В. П.** Эвфемизмы в лексической системе современного русского языка // В. П. Москвин. – [2-е изд.]. – М.: ЛЕНАНД, 2007. – 260 с.
8. **Падучева Е. В.** Высказывание и его соотносительность с действительностью (референциальные аспекты семантики местоимений) / Е. В. Падучева. – М.: Наука, 1985. – 271 с.
9. **Пеньковский А. Б.** К изучению степеней качества в русском языке (выражение избыточности качества) / А. Б. Пеньковский // Материалы VIII конференции преподавателей русского языка пединститутов Московской зоны: [лингв. сб.]. – Вып. 2. – Ч. 1. – М., 1973. – С. 76–84.
10. **Прядильникова Н. В.** Эвфемизмы в российских СМИ начала XXI века: комплексная характеристика: дис. на соискание науч. степени канд. филол. наук: спец. 10.02.01 «Русский язык» / Прядильникова Наталья Викторовна. – Самара, 2007. – 179 с.
11. **Українська** мова. Енциклопедія / редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), М. П. Зяблюк та ін. – К.: Укр. енцикл., 2000. – 752 с.
12. **Neumann J. S.** The Wordsworth Book of Euphemisms / J. S. Neumann, C. G. Silver. – Wordsworth Editions Ltd, Cumberland House, 1995. – 420 p.

Надійшла до редколегії 20.09.2012

ПОЕТИЧНА ГЕОГРАФІЯ ТВОРІВ ПЕТРА РЕБРА

Йдеться про особливості вживання топонімів у поетичному ідіолекті Петра Ребра – одного з видатних сучасних поетів запорізького краю.

Ключові слова: гідронім, макротопонім, ойконім, топонім.

Рассмотрены особенности употребления топонимов в поэтическом идиолекте Петра Ребра – одного из выдающихся современных поэтов запорожского края.

Ключевые слова: гидроним, макротопоним, ойконим, топоним.

An article is devoted to defining characteristics of using place names in poetic idiolect of Petro Rebro – one of the most outstanding modern poets in Zapo.

Keywords: hydro name, macro place name, oikos name, place name.

У сучасному мовознавстві помітний інтерес до вивчення літературної ономастики, у якій значне місце посідають мовні одиниці на позначення такого різновиду реальної дійсності, якими є географічні об'єкти. Художній твір, фіксуючи окремі топоніми, надає їм особливого функціонального навантаження та додаткової семантики. Саме тому вивчення топонімікону літературних творів набуває актуальності.

Вивчення поетичних онімів має велике значення для сучасної лінгвістичної науки. «На всіх етапах розвитку поезики наша культура осмислювалася через породжені нею власні імена. Звернення до мови поезії дає можливість в повній мірі уявити, яким чином відбувається злам культурного досвіду та культурної спадщини народу, через свідомість однієї людини, через творчість визначних художників слова» [4, с. 5]. Автор не просто вводить до тексту художнього твору того чи іншого героя, змальовує певне явище дійсності, але надає їм ті якості чи наповнює їх тим значенням, які, за уявленнями, склалися в людській свідомості і відповідають загальному змісту твору.

У вживаній художній ономастиці відбиваються національні мотиви поетичної творчості письменника, дух епохи та особливість культури в осередку якої він творить. Чи не найяскравішим представником сучасного запорізького письменства є Петро Ребро.

Уся його поетична творчість – це викладений на папері епос життя цілої країни та цілого народу через життя однієї людини. Автобіографізм лірики Петра Ребра особливо підкреслюють використані в поетичних рядках оніми, а саме топоніми та гідроніми.

Однією з особливостей топонімікону Петра Ребра є всеохопність географічного простору, що дає можливість створити своєрідну, неповторну поетичну систему. На її основі поет будує власну поетичну географію, яка передається через природні та культурні ландшафти. У поезії Петра Ребра топоніми виступають доміантними одиницями. Їх можна поділити на 3 групи:

- топоніми малої Батьківщини (Запоріжжя та його околиці);
- топоніми – назви, пов'язані із колишнім СРСР;
- топоніми іншомовні.

Основним функціональним навантаженням топонімів у поезії є використання їх у локально-топографічній функції, що допомагає досягти зображуваним реаліям правдивості та точності.

Петро Ребро народився в чарівному селі Білоцерківка на Запоріжжі, що й відобразилося в його творчості, яка за словами В. А. Чабаненка «наскрізь запорізька» [2, с. 6]. Однак особливістю ідіостилію митця є те, що його поетична географія охоплює багато країн та континентів, майже весь світ. «Поетична географія – це культурний ландшафт, – писав Ю. О. Веденін, – або система культурних ландшафтів, які відтворені в художніх образах, або використовуються в якості символів в творчості поета» [1, с. 134]. Важливу роль у створенні поетичної географії відіграють топоніми.

Перший пласт топонімів складають назви, пов'язані із Батьківщиною поета – Україною. Це найбільша та найрізноманітніша група власних назв, зафіксованих у поезіях письменника.

Одна з головних святинь поета – *Батьківщина*, улюблена *Вкраїна*:

*Дарма, що вмерти доведеться,
Зате **Вкраїна** буде жить* [2, с. 252].

Це центральний образ його поезії. Петро Ребро відтворює в художніх образах рідну Україну, змушуючи читача від поезії до поезії подорожувати різними куточками нашої країни. Основна увага митця прикута до малої батьківщини. Вирісши на просторах запорізьких степів, він з дитинства ввібрав дух козацької вольниці.

*Ні, ти не знаєш добре України,
Якщо на Запоріжжі не бував [2, с. 104].*

Тому не дивно, що подорож поетичною картою України у творах Ребра починається саме з Запоріжжя.

Петро Ребро вводить до художнього тексту для відтворення карти України два типи топонімів. Перший – топоніми, що реально існують у мові для позначення явищ та предметів реальної дійсності. Другий тип – топоніми, створені уявою автора, за допомогою наявних мовних засобів. Найпоширенішим є перший вид топонімів. Авторські топоніми Петро Ребро вводить для підкреслення значення іменованих ними реальних топооб'єктів. Для найменування міста поет використовує, крім власне ойконіму *Запоріжжя*, і авторські неологізми – *Дикопілля* та *Дніпроград*:

*Добридень, Дикопілля,
Полинний материк [2, с. 368].*

Річка *Дніпро* (*Дніпр*, або *батько–Дніпро*) один із найуживаніших гідронімів поезії Петра Ребра:

*Він, мій Дніпро, живе в мені.
У ньому видно-невидимо
Перлин поезії на дні [2, с. 221];*

*Рече та стогне батько-Дніпр широкий
І просить: – Повертайтеся ж, сини!.. [3, с. 55].*

Часто поет використовує архаїчну назву ріки – *Славути*, або *Славутич*, *Борисфен*, або *Бористен*:

*Тут з юними турбінами Славути,
Сам Борисфен вальсує щодоби [2, с. 122].*

Острів Хортиця стає для поета матір'ю нашого краю (невипадково він уживає назву *Хортиця-матір*):

*І вдалині, над Хортицею-матір'ю,
Громів оркестри хвацько грають туш [2, с. 224].*

Острів *Байда*, *Думна скеля*, *Великий Луг*, *Січ* – невід'ємні складові Запоріжжя – колиски козацької вольниці:

*Який насправді острів Байди –
Хортиці син, а може, внук [3, с. 208];*

*І Думна скеля дума думу,
Якої нам не зрозуміть [3, с. 211];*

*Великий Луге, горда мріє,
Зійди, воскресни хоч на мить [3, с. 207].*

Петро Ребро не обмежується детальним описом лише міста, а відтворює в поезіях весь Запорізький край: районні центри – міста *Бердянськ* та *Мелітополь*, невеликі селища – *Піскарівка*, *Полтавка*, *Розуміка*, *Вознесенка*, *Гаврилівка*, *Грузинівка*, *Капулівка*, *Миронівка*, *Смирнове*, його мала батьківщина – *Білоцерківка* з річкою *Берда*, *Токмаччини лани*:

*Плив над Бердянськом місяць крутогого,
Мов олень між високої трави* [3, с. 79];

Миронівка, Гаврилівка, Полтавка... [3, с. 89];

*По стежечці біжу в Білоцерківці
До чарівних дитинства володінь* [2, с. 287];

*Мрійлива Берда в Запоріжжі,
Аж під вікном моїм, хлюпоче* [2, с. 280];

Од запашних Токмаччини ланів [3, с. 82].

Найуживанішим макротопонімом у поетичній творчості Петра Ребра є, безумовно, топонім Україна. І це не дивно, адже поет всією душею відданий своїй Батьківщині, яка для нього головна та єдина святиня:

*Україна... Вже це ймення
В дзвонах віку віддається.*

*Україно, рідна неня,
Добре хай тобі живеться!* [2, с. 182].

Образ Батьківщини поет намагається змалювати через різні географічні об'єкти, а саме: моря *Азовське* та *Чорне*, річки *Дніпро*, *Десна*, озеро *Сиваш*, гори та гірські вершини *Карпати*, *Канівська гора/Тарасова гора*, *Ай-Петрі*, *Вишневецька скеля*, *Сапун-гора*, *Чернеча вершина*, історичні назви *шлях із варяг у греки*, *Таврія*:

*Ходять хвилі на Азовськiм морі,
Крилять космонавти в вишині* [2, с. 313];

*...Дніпро, оновлений, щасливий,
Крізь арку райдуги пливе* [3, с. 62];

*... Замріявся Ай-Петрі,
Легенди моря наслуха півострів* [2, с. 176];

*На шляху із варяг у греки
Народились ми в вік НТР* [2, с. 378];

*...Таврію смарагдово-руду,
Увінчують розгойдані заграви* [3, с. 83].

Поряд з географічними назвами поет подає так звані макротопоніми, наприклад *Київ, Донбас, Кривбас, Крим, Кіровоградщина, Одеса, Чорнобиль*:

*Але Донбас причарував мене:
Він пів-Вітчизни серцем зігріває,
Хоча воно у нього й кам'яне [2, с. 190];
Невже із Кіровогращини
В гості придибав степ? [2, с. 228];
Рада мати-Україна
Шле вітання доні.
Гей Одесо, ти – перлина
У її короні [3, с. 397].*

Топоніми світових об'єктів чітко різняться за періодами написання. Географічні назви, які відображають слов'янські реалії, а також об'єкти азійського простору, належать до поезій, написаних за часів Радянського Союзу. Топоніми, які відтворюють географічні назви інших частин світу належать до поезій, написаних після розпаду СРСР.

За Радянського Союзу письменник багато подорожував різними республіками СРСР та територією Азії; топоніми, які відображають реалії цих місць, складають другий топонімний пласт лірики Петра Ребра.

Однією з найчисельніших груп онімів цього періоду є макротопоніми *Абхазія, Білорусь/Білорусія, В'єтнам, Казахстан, Киргизія, Латвія, Росія*:

*Бо леться В'єтнаму кров,
Бо тужать руїни Ташкенту [2, с. 226];
Тож добридень, ассалам алейкум,
Смаглочола красуне Киргизіє! [3, с. 84].*

Багатий і ойконімікон творів письменника, який включає столиць колишніх республік (*Алма-Ата, Мінськ, Рига, Ташкент*):

Пісні, що в Мінську видав на-гора [3, с. 122].

У поезії наявна велика кількість назв адміністративних та географічних регіонів: *Абакан, Агал, Аджимушкай, Башкирія, Волгоград, Джангар, Еліста, Кутаїс, Ленінград/Петербург, Сталінград, Сигулда, Сухумі, Уфа, Трієст, Полярне коло, Сибір, Хакасія, Смоленщина*:

*А хто забув Аджимушкай –
Топтати ряст не має права [2, с. 296];*

*На карту я дивлюсь твою, **Башикірія**, –
вона мені нагадує щита [3, с. 136];*

Я думав – те зовсім забулося все.

*І ось ми в **Сибіру**... [3, с. 152].*

Щоб відтворити велич природи або особливості окремого регіону, письменник використовує назви природних географічних об'єктів: ороніми *Ала-Тоо*, *Кавказькі гори/Кавказ*, *Пулкова висота*, *Памір*, *Саяни*, *Тянь-Шанські гори*, *Урал*, назви балок та степів *Калмицький степ*, *Чудська долина*, *долина Чуйська*, гідроніми *Амур-ріка*, *Амудар'я*, *Агіделі*, *Базавлук*, *Озера Валдаю*, *Волга*, *Ганг*, *Дон*, *Дьома*, *Єнісей*, *Іртиш*, *Керченська протока*, *Каспій*, *Колима*, *Нарин*, *Нева*, *Ор*:

*І пригадав коханий **Ала-Тоо***

Зі шрамами ущелин на чолі [3, с. 94];

***Калмицький степ** – немов роман.*

Умій лише читати [3, с. 124];

*Де жовта **Ор** пісками протіка [3, с. 53].*

Серед онімів, пов'язаних із географічними об'єктами Азії, зафіксована лише одна історична назва – *Кабарда*.

Поетична географія творів Петра Ребра не обмежується виключно територією України, а охоплює великі простори всього світу, континенти та їх частини:

Якими дивними шляхами

*Це слово в **Африку** прийшло? [2, с. 46].*

Після проголошення незалежності України та відкриття залізного занавісу, з'являється можливість подорожувати Європою. Через це в поезії Ребра з'являються назви європейських реалій, які складають третій пласт топонімів. Сюди належать назви країн, які відвідав поет (*Польща*, *Франція*):

*Був у **Польщі**. Чим вона цікава?*

Тим, що польська (що ж, у добрий час!) [3, с. 386].

Ойконімікон характеризуються великою кількістю назв столиць іноземних держав, а саме: *Берлін*, *Лондон*, *Париж*, *Рим*, *Стамбул/Цареград*, *Каїр*, *Делі*:

*Отих, що потім ввійдуть у **Берлін** [2, с. 261];*

Може, знову сестру згадали,

*Що у **Лондоні** скніє, бідна? [3, с. 44];*

*У Мальме, в **Каїрі** чи в Делі,*

На сірих асфальтах масних [2, с. 227].

Автор майстерно використовує ідеоніми центральної та східної Європи, зокрема й Росії: *Акрополь, храм Ерехтіон, Кремль, Домський собор, Ермітаж, Лувр, Освенцімський музей:*

Коли я зійшов на Акрополь... [З, с. 39];

Важко стогнуть каріатиди

Біля храму Ерехтіону [З, с. 44];

Є у Домському соборі орган дивовижний [З, с. 182].

Отже, поетична географія творів Петра Ребра охоплює майже весь світ. Автор уводить українську літературу в контекст світової культури через презентацію топологічної картини світу, у центрі якої знаходиться наша Батьківщина. Петро Ребро використовує в поетичній мові реальні топоніми, до складу яких входять історичні та сучасні географічні назви, оніми на позначення світових та українських топооб'єктів. Особливістю топонімів на позначення світових реалій є чіткий поділ на дві великі групи. До першої входять топоніми на позначення об'єктів азійського простору та республік колишнього Радянського Союзу, до другої належать переважно назви європейських реалій.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Веденин Ю. А.** Очерки по географии искусства / Ю. А. Веденин. – М.: Рос. НИИ культур и природ. наследия, 1997. – 224 с.
2. **Ребро П.** Вибрані твори: в 5 т. / П. Ребро; [вступна стаття В. Чабаненка]. – Запоріжжя: Хортиця, 2000. – Т. 1: Лірика. – 428 с.
3. **Ребро П.** Вибрані твори: в 5 т. / П. Ребро; [вступна стаття В. Чабаненка]. – Запоріжжя: Хортиця, 2001. – Т. 2: Цикли. Поєми. Пісні. – 520 с.
4. **Смольников С. Н.** На золотом пороге немеркнущих времен: Поэтика имен собственных в произведениях Н. Клюева / С. Н. Смольников, Л. Г. Яцкевич. – Вологда: [б. и.], 2006. – 262 с.

Надійшла до редколегії 10.09.2012

ПОРІВНЯННЯ ЯК ОДИН З ОСНОВНИХ ВИДІВ ТРОПІВ В УКРАЇНСЬКИХ ПЕРЕКЛАДАХ СВЯТОГО ПИСЬМА ХХ СТ.

Досліджено функціонування порівняння в українських перекладах Святого Письма у ХХ ст. З'ясовано особливості вживання цього тропа в українськомовних текстах Біблії І. Огієнка та І. Хоменка.

Ключові слова: Біблія, троп, порівняння.

Исследовано функционирование сравнения в украинских переводах Святого Письма в ХХ ст. Выявлены особенности употребления этого тропа в украиноязычных текстах Библии И. Огиенко и И. Хоменко.

Ключевые слова: Библия, троп, сравнение.

The article deals with the functioning of comparison in the Ukrainian translations of the Holy Writ of the XXth century. The main features of the using of this trope in the Ukrainian texts of the Bible by I. Ohiyenko and I. Khomenko are found out.

Keywords: the Bible, trope, comparison.

Тропіка українських перекладів Святого Письма є об'єктом зацікавлення незначної кількості мовознавців. Порівняльні конструкції в поетичній системі тексту Нового Заповіту досліджено в розвідках Г. Тимошик та І. Судук, стилістичні функції метафоричних конструкцій в Євангелії від Івана розглянуто Л. Кедь, образну систему Книги Псалмів проаналізовано у статті М. Лесюка, роль епітетних одиниць у творенні релігійного тексту та реалізацію їхніх функцій з'ясовано С. Лук'янчук. Наявні в українському мовознавстві наукові праці актуалізують потребу ґрунтовного дослідження художньо-поетичних засобів образності в українських текстах Слова Божого ХХ ст. Мета статті: дослідити функціонування порівняння в текстах Святого Письма в перекладі І. Огієнка та І. Хоменка. Поставлена мета передбачає виконання таких завдань: 1) виокремити семантичні макрополя лексем як найбільш уживані в біблійних порівняльних зворотах; 2) з'ясувати особливості вживання порівняння в українськомовних текстах Біблії І. Огієнка та І. Хоменка.

Висока образність текстів Святого Письма досягається завдяки вмінню перекладача підібрати влучний художній прийом. Для передачі враження, спостереження та наочного зображення абстрактних уявлень у поетичній мові послуговуються засобом порівняння. Воно «допомагає уяві відтворити живо і наочно певний образ з усіма деталями через те, що знаходить подібні прикмети в іншому, взятому для порівняння образі» [3, с. 58]. Професор В. Чабаненко зазначив, що майстри художнього слова у своїх творах використовують порівняння для підкреслення й посилення уявлення про який-небудь предмет чи про яке-небудь явище за рахунок іншого предмета чи явища для того, щоб викликати певні естетичні асоціації та почуттєво-оцінні реакції, активізувати увагу й образне мислення читача [7, с. 221]. Тексти українських перекладів Біблії відзначаються наявністю значної кількості різноманітних порівнянь, що віддзеркалюють різні аспекти людського життя та довкілля. У статті проаналізуємо два семантичні макрополя лексем як найбільш уживані в біблійних порівняльних зворотах (ПЗ): *тварини* та *явища природи*.

Тварини. У текстах Біблії символічним є образ *вівці*, тому його неодноразово використано в ПЗ. У контексті Євангелії від св. Матвія (9: 35–38), у якому йдеться про те, як Ісус обходив міста галілейські, «проповідуючи і вздоровлюючи всяку недугу та неміч усяку» (Мт. 9: 35) (Ог.), людей порівняно з вівцями: «...*Бо були вони змучені та розпорошені, як ті вівці, що не мають пастуха*» (Мт. 9: 36) (Ог.) та «...*Бо вони були стомлені й прибиті, немов ті вівці, що не мають пастуха*» (Хом.). В аналізованих прикладах тотожні порівняльно-приєднувальні конструкції побудовані за принципом образної аналогії. В іншому контексті (Мт. 10: 1–23) Ісус, посилаючи дванадцятьох апостолів Своїх на проповідь, порівнював їх з вівцями, яким доведеться нелегко серед хижаків. Вовки символізують те суспільство, яке буде переслідувати та видавати апостолів, не розуміючи великої істини Слова Божого: «*Оце посилаю Я вас, як овець між вовки...*» (Мт. 10: 16) (Ог.) та «*Оце я посилаю вас, немов овець серед вовків...*» (Хом.). У наведених контекстах помітна відмінна граматична будова ПЗ, але однаковий лексичний об'єкт порівняння – вівці. Повну ж тотожність ПЗ виявлено в контекстах Євангелії від св. Луки з лексемою *ягнята*: «*Ідіть! Оце посилаю Я вас, як ягнят між вовки*» (Лк. 10: 3) (Ог.) та «*Ідіть, ось я вас посилаю, як ягнят між вовки*» (Хом.) тощо.

У контексті Євангелії від св. Матвія, де зображено останній суд, на якому зберуться всі народи, ПЗ з лексемою *вівці* виражено підрядним реченням: «*І перед Ним усі народи зберуться, і Він відділить одного від одного їх, як відділяє вівчар овець від козлів*» (Мт. 25: 32) (Ог.). У перекладі І. Хоменка наявна лексична варіантність слів, яка не порушує семантичної наповненості біблійного контексту, бо відмінні лексеми мають близькі значення: «*І зберуться перед ним усі народи, і він відлучить їх одних від одних, як пастух відлучує овець від козлів*» (Мт. 25: 32).

В Об'явленні св. Івана Богослова про другу звірину, що допомагала зводити світ, І. Огієнко використав описове порівняння [6] з лексемою *ягнячий*: «*І бачив я іншу звірину, що виходила з землі. І вона мала два роги, подібні ягнячим, та говорила, як змії*» (Об. 13: 11). Тоді як у співвідносному контексті І. Хоменко послуговується ПЗ з іменником *агнець*, що належить до книжної, застарілої лексики: «*І бачив я іншого звіра, що виходив із землі, і мав два роги, немов агнець, а говорив, як дракон*». Якщо аналізовані слова мають тотожні значення і не порушують загальної семантики контексту, то лексеми *змії* і *дракон*, як об'єкти порівняння, мають певну відмінність у значеннєвому аспекті відповідно до біблійного змісту. Узагалі в текстах Біблії *дракон* і *змії* символізують сатану та диявола, але кожен має свої відмінні риси. Лексема *дракон* (Хом.) має кілька значень: 1) у міфології багатьох народів – потвора, чудовисько у вигляді крилатого вогнедишного змія; 2) *перен.* про жорстоку, безжалісну людину [2, с. 326]. Однак у біблійній мові досить важко з'ясувати, яку саме тварину необхідно розуміти під цією назвою, бо в деяких главах маємо різні назви (*велика риба* (1 М. 1: 21), *лев'ятан* (Іс. 27: 1), *морська потвора* (Йов. 7: 12) (Ог.) тощо). Проте з упевненістю можна твердити, що в Об'явленні св. Івана Богослова ця лексема є більш символічною, бо несе в собі головні риси – жорстокість і підступність, що відповідає духу Об'явлення. Лексема *змії* (Ог.) є багатозначною, і три з її значень – 1) казкова істота з крилами і зміїним тулубом, наділена незвичайною силою; дракон; 2) *заст.* біблійний образ диявола, що спокусив людину в раю; 3) *перен.* про підступну, хитру людину. // Про злого, сильного і підступного ворога [2, с. 466]. Основна риса змія – це хитрість: «*Але змії був хитріший над усю польову звірину, яку Господь Бог учинив*» (1 М. 3: 1) (Ог.). Саме тому образ змія не зовсім відповідає змісту

Об'явлення, яке написано для того, щоб скріпити у вірі християн та оживити їхню надію на перемогу Церкви в тій тривалій боротьбі зі звіром, знаряддям історичного дракона-сатани. У перекладі П. Куліша також спостерігаємо лексему *змій*: «...а говорив як змій» [4], що вказує на дотримання певної традиції перекладу Біблії українською мовою І. Огієнком, але де в чому порушує біблійну семантику.

У контексті Євангелії від св. Матвія (10: 16) помічено повну тотожність ПЗ зі словами *змій* та *голубки*, бо вони вжиті в строфі, що передає Божу настанову апостолам, які йдуть у народ нести Слово Боже: «...*Будьте ж мудрі, як змій, і невинні, як голубки*» (Мт. 10: 16) (Ог.) та «...*Будьте, отже, мудрі, як змій, і прості, як голубки*» (Хом.). Перекладачі обирають однаковий об'єкт порівняння – *голубки*. Це символічний образ у біблійній мові, бо голуби відрізняються чистотою, незлобністю і не опираються своїм ворогам. Саме тому Спаситель і заповідає Своїм апостолам бути такими. Проте ознаки цього об'єкта порівняння відмінні: «*невинні, як голубки*» (Ог.) та «*прості, як голубки*» (Хом.), що демонструє особливість художнього світобачення кожного з перекладачів. У Біблії неодноразово натрапляємо на образ *голуба*, який залишається незмінним у перекладах Біблії ХХ ст. У Євангелії від св. Луки (3: 21–22), де описане таїнство хрещення Ісуса, Святий Дух порівняно з голубом: «*І Дух Святий злинув на Нього в тілесному вигляді, як голуб, і голос із неба почувся, що мовив: «Ти Син Мій Улюблений, що Я вподобав Тебе!»*» (Лк. 3: 22) (Ог.) та «*І Святий Дух у тілеснім вигляді, немов голуб, зійшов на нього, та залунав з неба голос: «Ти – мій Син любий, тебе я вподобав»*» (Хом.).

У контексті Об'явлення св. Івана Богослова (13: 2) спостерігаємо певні зміни в граматичному вираженні ПЗ: «*А звірина, що я її бачив, подібна до рися була, а ноги її – як ведмежі, а паща її – немов лев'яча паща...*» (Ог.) та «*А звір, що бачив я, був подібний до барса, ноги ж – як у ведмедя, а паща його – як паща лева*» (Хом.). В обох перекладах наявні описові порівняння, що різняться об'єктом порівняння: «*подібна до рися*» (Ог.) та «*подібний до барса*» (Хом.). У біблійних текстах найчастіше читаємо назви таких великих хижих звірів, як *пантера* (Єр. 5: 6), *леопардові гори* (Пісн. 4: 8) (Ог.) та *леопард* (Єр. 5: 6), *леопардові гори* (Пісн. 4: 8) (Хом.), схожих на барса. Використання номінації *барс* є більш вдалим, бо визначає назву тварини, яка була поширена на

території біблійних країн. На нашу думку, лексема *рись* ужита І. Огієнком відповідно до біблійної перекладацької традиції, започаткованої П. Кулішем: «*А звір, котрого я бачив, був подібний до рися...*» [4]. У перекладі І. Огієнка зафіксовано ПЗ, виражений прикметником: «*а ноги її – як ведмежі*», тоді як у контексті І. Хоменка маємо іменник у Р. в.: «*ноги ж – як у ведмедя*». Подібне спостерігаємо і в іншому ПЗ: іменник з узгодженим означенням: «*немов лев'яча паща*» (Ог.) та ПЗ із родовим відмінком ознаки: «*як паща лева*» (Хом.) тощо.

Явища природи. Українські переклади Святого Письма збагачені виразними, образними ПЗ, об'єктом порівняння в яких стали явища природи. У перекладі І. Огієнка в тексті Євангелії від св. Марка (9: 2–9), у якому зображено «переображення Господнє» (Ог.), виокремлюємо непоширений ПЗ із лексемою *сніг*: «*І стала одежа Його осяйна, дуже біла, як сніг, якої білильник не зміг би так вибілити на землі!*» (Мр. 9: 3). У співвідносному контексті І. Хоменка наявна заміна ПЗ предикативною конструкцією: «*Одежа його заблищала й так вельми збіліла, що на землі й білильник так не вибілів би*». В іншому біблійному контексті виявлено тотожність ПЗ із лексемою *сніг* і підсилення ознаки предмета подвійним об'єктом порівняння: «*А Його голова та волосся – білі, немов біла вовна, як сніг; а очі Його – немов полум'я огняне*» (Об. 1: 14) (Ог.) та «*Голова ж його і волосся білі, як вовна біла, як сніг; і очі його – як племін'я огню*» (Хом.). Проведений аналіз виявив, що І. Огієнко користується ПЗ, вираженими іменниками з узгодженими прикметниками: «*немов полум'я огняне*», а І. Хоменко – неузгодженими, вираженими родовим відмінком ознаки «*як племін'я огню*» (Хом.) (лексема *племін'я* є поетичним словом і позначає те саме, що *полум'я* [2, с. 985]). Подібну структуру ПЗ зафіксовано і в контексті Євангелії від св. Матвія (17: 19–21), у якому йдеться про те, що, хто вірує, той не знає нічого неможливого. У ПЗ об'єктом порівняння стає *гірчичне зерно*, пор.: «*...Коли будете ви мати віру, хоч як зерно гірчичне...*» (Мт. 17: 20) (Ог.) та «*...Коли матимете віру, як зерно гірчиці...*» (Хом.).

У контексті Соборного послання св. апостола Якова (1: 9–11) про непевне багатство наявне порівняння багатого з трав'яним цвітом, який знищується під спекотою сонця, так само, як може зів'яти і багатий у дорогах своїх: «*А багатий – пониженням*

своїм, бо він промине, **як той цвіт трав'яний**» (Як. 1: 10) (Ог.). Іван Хоменко компаративне словосполучення замінює на родовий відмінок ознаки: «*А багатий – пониженням своїм, бо й він промине так, мов цвіт трави*». Такий об'єкт порівняння зафіксовано і в Першому соборному посланні св. апостола Петра (1: 13–25), у якому йдеться про надію на благодать Христову. У зазначеному прикладі обрано інший суб'єкт порівняння: *тіло людини та її слава*: «*Бо кожне тіло – немов та трава, і всяка слава людини – як цвіт трав'яний: засохне трава – то й цвіт опаде*» (1 Петр. 1: 24) та «*Бо кожне тіло, як трава, і вся його слава, немов цвіт трави: трава всохла, і цвіт опав*» (Хом.). Відмінність у граматичній будові компаративного звороту не впливає на семантику біблійної строфи. У контексті Соборного послання св. апостола Якова негативний вплив багатства порівняно з однією з природних стихій – вогнем: «*Золото ваше та срібло поіржавіло, а їхня іржа буде свідчити проти вас, і поїсть ваше тіло, немов той огонь!..*» (Як. 5: 3) (Ог.) та «*Золото ваше та срібло поіржавіло, а їхня іржа буде проти вас свідчити й поїсть, наче вогонь, ваше тіло*» (Хом.). У порівнюваних конструкціях помітна інверсія ПЗ, яка надає строфі особливого стилістичного забарвлення відповідно до авторського мовного чуття. У перекладі І. Огієнка до складу ПЗ уходить вказівний займенник *той (та)*, що співвідноситься з об'єктом порівняння та вказує на його звичайність у буденному житті людини.

В Об'явленні св. Івана Богослова (1: 15) перекладачі вдаються до поширеного ПЗ, об'єктом порівняння в якому виступає лексема *вода*: «*...А голос Його – немов шум великої води*» (Ог.). Іван Хоменко користується метафоризованим ПЗ із певною лексичною варіантністю слів: «*...І голос його – як голос вод багатьох*» (Хом.). Загалом такі відмінності не порушують семантичної єдності біблійного тексту. В іншому контексті Об'явлення, де об'єктом порівняння є *сонце*, помічено порівняльно-приєднувальну конструкцію, побудовану за принципом образної аналогії: «*І сім зір Він держав у правиці Своїй, а з уст Його меч обосічний виходив, а обличчя Його, немов сонце, що світить у силі своїй*» (Об. 1: 16) (Ог.) та «*І мав у правиці своїй сім зірок. З уст його меч двосічний гострий виходив; вид же його – як сонце, що сіяє в силі своїй*» (Хом.). Проаналізовані приклади ПЗ розрізняються лексичним вираженням предиката: *світити* (Ог.)

та *сіяти* (Хом.). Лексема *сіяти* (Хом.) надала біблійному контексту більшої урочистості, що детерміновано семантикою дієслова *сіяти* [2, с. 1326].

В Об'явленні св. Івана Богослова в співвідносних контекстах наявні тотожні ПЗ, об'єктом порівняння яких виступає водний простір – *море*. Крім того, семантику зазначених компаративних зворотів підсилено завдяки подвійному описовому порівнянню: «*І перед престолом – як море скляне, до кристалю подібне...*» (Об. 4: 6) (Ог.) та «*Перед престолом – наче море скляне, подібне до кристалю...*» (Хом.); «*І я бачив щось, ніби як море скляне, з огнем перемішане...*» (Об. 15: 2) (Ог.) та «*Бачив я ніби море скляне, змішане з огнем...*» (Хом.). В аналізованих синтаксичних структурах інверсія лексем у ПЗ не порушує семантичного наповнення біблійного тексту, а лише надає строфі певного стилістичного забарвлення відповідно до особливостей художнього світорозуміння та світобачення перекладача. Водний простір (*річка*) стає об'єктом порівняння і в іншому контексті Об'явлення: «*І пустив змії за жінкою з уст своїх воду, як річку, щоб річка схопила її*» (Об. 12: 15) (Ог.) та «*І пустив змії із пащі своєї воду, як річку, за жінкою, щоб її течією волокати*» (Хом.).

Поєднання в одному ПЗ описового порівняння та порівняльно-приєднувальної конструкції зафіксовано в контексті Об'явлення (21: 11) у перекладі І. Огієнка, де об'єктом порівняння є словосполучення *дорогоцінний камінь*: «*...А світлість його подібна до каменя дорогоцінного, як каменя ясписа, що блищить, як кришталь*». У контексті І. Хоменка засіб вираження ПЗ дещо змінено – два однорідні описові порівняння. Проте це не впливає на загальну семантику біблійного тексту: «*...Сіяння його схоже на камінь найкоштовніший, як на камінь яспис криштально-ясний*».

Відмінний граматичний вибір ПЗ помічено в контексті Об'явлення (8: 11), у якому воду порівняно із *полином*: «*...І стала третина води, як полин, і багато з людей повмирали з води, бо згіркла вона...*» (Ог.) та «*...І стала третина вод полином, і багато людей померло від вод, бо прогіркли*» (Хом.). Іван Огієнко використав непоширений ПЗ: *як полин*, тоді як І. Хоменко звернувся до давньої форми порівняння – орудного відмінка *полином* [6, с. 360].

Отже, українські переклади Біблії І. Огієнка та І. Хоменка розрізняються граматичним вираженням порівнянь. У перекладі І. Огієнка поширені ПЗ, виражені узгодженим означенням (*лев'яча паща, полум'я огняне, зерно гірчичне* тощо), тоді як у тексті І. Хоменка – родовим відмінком ознаки (*паща лева, племінь огню* тощо) та формою орудного відмінка (*полином* (Од. 8: 11). Зафіксовано заміну компаративного звороту предикативною конструкцією (*дуже біла, як сніг* (Ог.) – *одежа його заблищала й так вельми збіліла* (Хом.) тощо). У деяких випадках лексична варіантність слів веде до зміни часткової семантики біблійного тексту (*як змій* (Ог.) – *як дракон* (Хом.) тощо).

У подальших розвідках заплановано дослідити функціонування інших видів тропів в українських перекладах Біблії ХХ ст.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Біблія**, або книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту із мови давньоєврейської й грецької на українську дослівно наново перекладена / [переклад проф. Івана Огієнка]. – К.: Українське Біблійне Товариство, 2003. – 1375 с.
2. **Великий** тлумачний словник сучасної української мови (з дод., допов. та CD) / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К.–Ірпінь: Перун, 2009. – 1736 с.: іл.
3. **Домбровський В.** Українська стилістика і ритміка. Українська поезика / Володимир Домбровський. – Дрогобич: Видавнича фірма «Відродження», 2008. – 488 с.
4. **Святе Письмо** Старого і Нового Завіту мовою русько-українською / [переклад П. О. Куліша, І. С. Левицького]. – К.: Українське Біблійне Товариство, 2003. – 255 с.
5. **Святе Письмо** Старого та Нового Завіту (повний переклад, здійснений за оригінальними єврейськими, арамейськими та грецькими текстами) / [переклад Івана Хоменка]. – К.: Українське Біблійне Товариство, 1994.
6. **Стилiстика** української мови: підручник / Мацько Л. І., Сидоренко О. М., Мацько О. М.; за ред Л. І. Мацько. – [2-ге вид., випр.]. – К.: Вища школа, 2005. – 462 с.
7. **Чабаненко В. А.** Стилiстика експресивних засобів української мови: монографія / В. А. Чабаненко. – Запоріжжя: ЗДУ, 2002. – 351 с.

Надійшла до редколегії 12.06.2012

ЗАПЕРЕЧНІ МОВНІ КОНСТРУКЦІЇ ЯК ЗАСІБ ВИРАЖЕННЯ МОДАЛЬНИХ ЗНАЧЕНЬ У ХУДОЖНІЙ ПРОЗІ І. БАГРЯНОГО

Досліджується роль заперечних конструкцій у вираженні модальних значень у романах І. Багряного. Важливими при цьому є логічний і стилістичний аспекти категорії заперечення.

Ключові слова: модальність, модальність тексту, заперечення.

Рассматривается роль отрицательных конструкций в выражении модальных значений в романах И. Багряного. При этом важными являются логический и стилистический аспекты категории отрицания.

Ключевые слова: модальность, модальность текста, отрицание.

The role of negative constructions in expressing the modal meanings in the novels of I. Bahrianyi is explored in the article. Logical and stylistic aspects of category of negation are important in this exploration.

Key words: modality, textual modality, negation.

Дослідження категорії модальності має в українському мовознавстві значні традиції. На сучасному етапі досить актуальними є дослідження модальності тексту й дискурсу (Н. С. Валгіна, І. Р. Гальперін, І. В. Смуцинська). Модальність у таких дослідженнях розглядається як домінанта ментальної сфери мовця. На думку О. О. Семенець, «модальності людського мислення і почування виступають інтегративним чинником мовленнєвої діяльності людини. Даючи можливість досліджувати детермінацію мовних явищ з боку ментальної сфери суб'єкта, ця категорія може слугувати в ролі базової в системній моделі <...> ідіолекту. Специфікою реалізації епістемічної, алетичної, аксіологічної, деонтичної та інших модальностей визначаються стильові пріоритети творчості письменника» [8, с. 7]. За такого підходу завданням дослідників є встановлення зв'язку між мовними засобами вираження модальних значень у тексті й домінантами ментальної сфери автора.

Серед мовних засобів вираження модальних значень виділяються заперечні мовні конструкції [див.: 1; 10]. Так, наприк-

лад, М. П. Баган наголошує на тому, що заперечення «належить до модусних категорій» [2, с. 11]. Дослідниками встановлені типові мовні засоби вираження заперечення. Водночас недостатньо дослідженим є питання про роль заперечних мовних конструкцій у вираженні модальності різних типів дискурсу, зокрема, художнього.

Мета статті: розглянути роль заперечних мовних конструкцій у вираженні модальних значень у художній прозі І. Багряного.

Заперечення в сучасних лінгвістичних дослідженнях традиційно розглядається як універсальна мовна категорія, що поєднує в собі семантичні, граматичні й прагматичні функції. Дослідники відзначають здатність заперечних конструкцій до вираження модальних значень унаслідок близькості категорій заперечення й модальності. Так, у найзагальнішому розумінні категорія заперечення розуміється як складник функціонального поля модальності [10, с. 168]. Інші дослідники розмежовують зазначені категорії, водночас відзначаючи їх категорійну близькість. Зокрема, найбільш тісний зв'язок заперечення виявляє із системою аксіологічних значень. Наприклад, О. М. Вольф убачає такий зв'язок у тому, що «сфера будь-яких оцінних значень ґрунтується на опозиції «добре – погано». І саме ця загальнооцінна дихотомія в мовленні часто збігається з загальним протиставленням ствердження/заперечення» [цит. за: 1, с. 110]. Для мовленнєвої практики, таким чином, характерними є «перетин і взаємодія стверджувального типу висловлення і позитивної оцінки та заперечного типу висловлення і негативної оцінки» [1, с. 110].

В ідіолекті І. Багряного особливого значення у вираженні домінант ментальної сфери набуває логіко-синтаксична структура заперечних конструкцій. Із цього приводу А. Й. Паславська зауважує: «Заперечення тісно пов'язане зі своїм позитивним протичленом – ствердженням. Разом вони утворюють бінарну опозицію, маркованим протичленом якої є заперечення» [7, с. 8]. У проекції на мовну реалізацію в синтагматичному розгортанні тексту обидва члени зазначеної опозиції можуть бути формально виражені у вигляді послідовності «стверджувальне – заперечне речення» в характеристиці однієї пропозиції, або один із членів може набувати імпліцитного вираження.

Бінарна логічна структура заперечної конструкції, що виявляється в послідовності стверджувального й заперечного висловлень, в ідіолекті І. П. Багряного реалізує доміанти авторської картини світу за умови наповнення цієї структури концептуально значущими елементами. Так, традиційною в мовознавстві є думка, що «заперечне судження здійснює дві функції. По-перше, воно заперечує істинність попереднього стверджувального судження, а по-друге, засвідчує суперечність – основу протиставлення предикатів двох суджень» [7, с. 8]. Така структура має значний потенціал до зіставлення елементів двох можливих світів у синтагматичному розгортанні тексту. Відповідно, у реалізації авторської картини світу в окремому творі логічна структура заперечних конструкцій може наповнюватися елементами із виразною концептуальною семантикою.

Семантичне наповнення заперечних структур визначає їхню роль у розкритті інтенцій автора: співвіднесеність із авторською модальністю чи вираження модального значення, мотивованого мікротемою. Із семантичною репрезентацією заперечних структур пов'язане й поняття сфери впливу заперечення (А. Й. Паславська), тобто поняття «на позначення широкої чи вузької ділянки його семантичної дії, залежно від того, чи інші оператори чи сирконстанти зазнають впливу заперечення (широка сфера впливу заперечення) чи, навпаки, заперечення потрапляє під їхній вплив (вузька сфера впливу заперечення)» [7, с. 8]. Відповідно до цього можемо виявити різні функції заперечення в організації модальних значень у художній прозі І. П. Багряного. Так, мовні заперечні структури, що мають вузьку сферу впливу, виконують переважно прагматичну функцію. У модальній сфері контексту вони зазвичай виступають засобом імпліцитного вираження певного модального значення або відображають динаміку значень у межах однієї модальності. Натомість заперечні конструкції, що мають широку сферу впливу, виконують переважно логічну функцію, яка полягає в організації модальних значень контексту в складніші логічні поєднання, яка є чинником ускладнення модальної структури тексту.

Заперечні структури з логічною функцією можуть уключатися в структуру сюжету у вигляді діалогічних структур, роз-

повідних комунікативних блоків або набувати вигляду публіцистичних відступів.

У мовно-системній організації художньої прози І. Багряного типовим є вираження заперечення в діалогічних конструкціях. Зазвичай, заперечення виявляється в репліках героя – протагоніста авторської модальності, завдяки чому модальні значення, реалізовані в заперечних конструкціях, увиразнюють його позицію. У модальній сфері в таких випадках підсилюється насамперед система аксіологічних і деонтичних значень:

«Той, що кричав, був молоденький старшина й спробував показати силу:

*– Встати! Й марш!.. Ідіоти!.. **Тікати треба...***

Петро розігнув спину й, так випроставшись, подивився довгим поглядом на молодика... Той зняковів, він помітив вищі відзнаки на ковнірі в Петра й розгубився зовсім.

*– Вибачте! Але ж **треба тікати!**.. Панове!!!*

*– **Тікати зовсім не треба,** – вимовив спокійно Петро, зшкрібаючи рештки мила й обполіскуючи бритву. – Треба з боєм вмирати, організовуватись і, боронячись, відступати. Сідайте сперш та поголимось» [3, с. 444–445].*

У наведеному уривку відбувається зіставлення деонтичних значень у репліках дійових осіб. Єдність засобів мовного вираження елементів деонтичної модальності (предикативні центри односкладних речень *тікати треба, треба тікати, тікати не треба*) спрямована на увиразнення заперечної конструкції, у якій формальним засобом вираження стає заперечна частка *не*. Така мовна й логічна організація заперечної конструкції реалізує комунікативний акт незгоди зі співрозмовником. У модальній сфері контексту деонтичний елемент у стверджувальному висловленні мотивовано мікротемою, яка розкривається на цьому текстовому відтинку (ситуація відступу війська), тоді як деонтичне значення в заперечному висловленні репрезентує концепцію героя – протагоніста авторської модальності (волевиявлення героя в несприятливих для нього умовах), тим самим виявляючи модальне значення вищого ієрархічного рівня.

Логічна структура заперечення створює передумови для вираження модальних значень, пов'язаних із елементами концеп-

птуальної системи письменника й узгодження їх із модальними значеннями контексту. У таких випадках заперечні конструкції вживаються з метою стабілізації модальної сфери контексту, актуалізації одного із семантичних відтінків мовної одиниці з кількома потенційними модальними значеннями. Так, наприклад, в уривку:

«...Вирячивши вогненні очі, дихаючи полум'ям і димом, потрясаючи ревом пустелі і нетра і вогненным хвостом замітаючи слід, л е т і в д р а к о н.

Не з китайських казок і не з пагод Тибету – він знявся десь з громохкого центру країни «чудес», вилетів з чорного пекла землі людоловів і гнав над просторами...» [5, с. 7] – лексема *дракон* містить алетичний і аксіологічний відтінки в семантиці («*дракон* – 1. У міфології багатьох народів – потвора, чудовисько у вигляді крилатого вогнедишного змія, що пожирає людей і тварин» [9, с. 405]). Це приводить до неоднозначності в модальній сфері контексту. Відокремлена заперечна конструкція (*Не з китайських казок і не з пагод Тибету*) нейтралізує сему ірреальності зазначеної лексеми, внаслідок чого аксіологічна семантика стабілізується в подальшому розгортанні контексту, вступаючи в смисловий зв'язок з елементами концепту «СРСР» (словосполучення *земля людоловів*). Установлення такого зв'язку вможливорюється завдяки формі контрастного заперечення, яке відзначається вільною синтаксичною позицією елементів логічної структури, що, зокрема, дозволяє експліканту заперечення (частці *не*) посідати місце на початку речення (пор. *Не з китайських казок і не з пагод Тибету – він знявся десь з громохкого центру країни «чудес»* і *Він знявся десь з громохкого центру країни «чудес», а не з китайських казок і не з пагод Тибету*).

Специфікою функціонування заперечних часток у художньому тексті є набуття ними суто експресивних функцій, що приводить до послаблення семантичної ознаки заперечення. У таких випадках відзначаємо переважання прагматичної ролі заперечних часток над логічною в модальній сфері контексту:

«Його не лякає тюрма, його не турбує його доля – його турбує й пече це прокляте запитання – «Хто?» І він кружляє навколо нього все на одному місці, як метелик навколо чадної свічки, обсмалюючи об нього – об це запитання – крила своєї

душі. Бо ж було ясно, що це один із трьох і ніхто інший. І саме це палило його вогнем. І саме тому він **бунтувався** всім своїм єством: «**Не може бути! Ні, не може, не може, не може бути!**» [4, с. 22].

Модальною домінантою наведеного текстового фрагмента є елементи алетичної й епістемічної модальностей. Так, зміни в наративній формі (перехід від розповіді до відображення внутрішнього мовлення персонажа) спричиняють перехід від епістемічного значення незнання, що реалізується за допомогою питального займенника *хто*, до алетичного значення неможливості, вираженого в предикативній основі *не може бути*. У логічній структурі контексту такий перехід набуває вигляду «герой не знає А» – «А логічно неможливе в можливому світі героя». Водночас уживання заперечної частки *ні* в поєднанні з повторюваною предикативною основою *не може бути* актуалізує наявну в ній потенційну сему недозволеності, що підсилюється з боку лексеми *бунтувався*. Унаслідок цього в контексті реалізується деонтичне значення заборони, що корелює з українськими народними моральними імперативами (різке засудження ситуації зради братів в українських народних традиціях). У цьому випадку частка *ні* не реалізує семантику заперечення, водночас її роль у модальній сфері контексту полягає в актуалізації деонтичного значення на тлі дескриптивного дискурсу.

Уживання заперечних конструкцій із прагматичною метою в ідіолекті І. Багряного зазвичай передбачає актуалізацію їхнього стилістичного потенціалу. Унаслідок цього увиразнюються окремі текстові фрагменти, що сприяє реалізації ключових модальних значень на нейтральному тлі, водночас логічна структура заперечення організовує модальні значення лише в межах цього фрагмента, не виявляючи значного впливу на ширший контекст. Отже, у таких випадках заперечні мовні конструкції розглядаються як складник ширшого арсеналу стилістичних і прагматичних мовних засобів, які мають вплив на модальну сферу контексту, при цьому логічна сутність таких конструкцій є вторинною відносно їхнього стилістичного потенціалу.

Так, наприклад, заперечні структури в художній прозі І. Багряного можуть виступати засобом стилізації під українські фольклорні зразки:

*«Морози зустрілися з Сірками. Гора з горою не сходиться... А два роди – два **древніх** і **славних** роди навіть в такому океані, в таких безмежних нетрищах не змогли розминутися»* [5, с. 101].

Синтаксична конструкція з контрастним запереченням тут репрезентує елемент традиційної фольклорної формули (пор. «Гора з горою не зійдеться, а чоловік з чоловіком зійдеться» [6, с. 520]), що має виразну семантику позитивної аксіології в народній традиції. Аксіологічне значення в наведеному контексті стабілізується за допомогою лексико-семантичних засобів (лексеми *древні, славні*). Водночас уживання фольклорних формул тут актуалізує концепт «УКРАЇНА» на нейтральному тлі, узгоджуючи процеси вербалізації концептуальної сфери із сюжетним розвитком твору. Прагматична функція такого засобу виявляється в розвитку контексту: подальша актуалізація тематичного поля «СРСР» у мовленні персонажів приводить до зіставлення елементів двох можливих світів шляхом модальної характеристики елементів одного можливого світу (концепту «СРСР») у межах іншого (концепту «УКРАЇНА») і виявлення таким чином авторської модальності:

*«І розгортав старий Мороз **страхотливі** картини, підгадені образки **жаскої** каторжанської епопеї...*

*Про колони виснажених арештантів на лютім морозі... Про безліч **стероризованого**, на повільну смерть **приреченого** люду, а надто про силу-силенну «своїх людей» – земляків з далекої тієї України нещасливої... Про голод і цингу... Про **надлюдські терпіння** і труд каторжний, а надто взимку, при 50-ступеневому морозі **напівголих, напівбосих** людей, чесних трударів – полтавських, та катеринославських, та херсонських «куркулів», «державних злодіїв», суджених «за колоски», та й всяких «ворогів» – вчених, вчителів, селян і робітників, бородатих дідів і таких же бородатих юнаків, що й не розбереш, скільки людині віку...*

<...> А Мороз кляв:

– Зброї їм!... Хазяї теж!... Та ми вік тут прожили, їх не бачили та й їх не питали. Де вони були тоді, як тут і нога людська, християнська, не ступала, га?! Іроди!..» [5, с. 113].

Такий механізм зіставлення елементів зазначених можливих світів реалізує домінанту інтенційної сфери автора – критику радянської тоталітарної системи, що в модальній сфері контексту

виявляється в різкому переважанні елементів негативної аксіології над іншими модально маркованими елементами, зокрема на лексико-семантичному рівні.

Подібним засобом увиразнення окремих текстових фрагментів є використання заперечних конструкцій як засобів публіцистичного стилю. Така стилістична специфіка не передбачає тісного зв'язку мовної структури контексту з концептуальною сферою письменника, водночас надання текстовим фрагментам характеру публіцистичного відступу виділяє їх на тлі сюжетного розвитку й сприяє вираженню значень авторської модальності.

На заперечні мовні конструкції спираються типові для публіцистичного стилю засоби риторики. Характерною рисою при цьому виступає наявність формальних показників заперечення, хоча за логічними й семантичними показниками такі мовні конструкції є стверджувальними. Роль формальних засобів заперечення (зазвичай часток) у модальній сфері контексту полягає при цьому, насамперед, у суб'єктивації контексту. На такому тлі увиразнюються інші модальні значення, насамперед аксіологічні.

Так, наприклад, типовим засобом публіцистичного стилю є риторичне запитання. Використання формальних засобів заперечення в ньому слугує посиленню експресії, а в логіко-семантичному плані такі конструкції є стверджувальними:

*«Велике діло план і велике діло – «кампанія реконструкції людини», а ще більше діло – кампанія «очистки тилу» від прямих і потенційних ворогів режиму. **Хіба** масштаб і глибина цієї кампанії арештів **не** є доказом масштабів невіри правлячої верхівки в лояльність і вірність своїх громадян?»* [4, с. 363].

Публіцистичне забарвлення контексту досягається тут завдяки вживанню складеної частки *хіба не*. Такий формальний засіб спрямований на реалізацію значення негативної аксіології в останньому реченні (пор. модально нейтральне *Масштаб і глибина цієї кампанії арештів є доказом масштабів невіри правлячої верхівки в лояльність і вірність своїх громадян*).

Отже, у художній творчості І. Багряного заперечні мовні конструкції відіграють важливу роль у реалізації модальних значень. Це відбувається завдяки високому потенціалу заперечних конструкцій до вираження стилістичних і експресивних відтінків. Також модальні значення в тексті реалізуються завдяки

актуалізації логічної структури заперечення. Дослідження ролі заперечних конструкцій у художньому дискурсі різних письменників становить перспективу досліджень у цій галузі.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Баган М. П.** Взаємодія категорій ствердження/заперечення та оцінки в сучасній українській мові / М. П. Баган // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. – Серія: Філологія. – 2009. – Вип. 11. – С. 109–114.
2. **Баган М. П.** Категорія заперечення в українській мові: функціонально-семантичні та етнолінгвістичні вияви: монографія / М. П. Баган. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. – 376 с.
3. **Багряний І.** Вибрані твори: в 2 т. / І. Багряний. – К.: Юніверс, 2006. – Т. 2. – 704 с.
4. **Багряний І.** Сад Гетсиманський: [роман] / І. Багряний. – К.: Наук. думка, 2005. – 548 с.
5. **Багряний І.** Тигролови: [роман]; Морітурі [драматична повість] / І. Багряний. – К.: Наук. думка, 2004. – 368 с.
6. **Номис М.** Українські прислів'я, приказки і таке інше / М. Номис; [упоряд., приміт. та вступна стаття М. М. Пазяка]. – К.: Либідь, 1993. – 768 с.
7. **Паславська А. Й.** Заперечення та сфери його дії: семантика, синтактика, прагматика, просодика: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук: спец. 10.02.15 «Загальне мовознавство» / А. Й. Паславська. – К., 2006. – 24 с.
8. **Семенець О. О.** Синергетика поетичного слова / О. О. Семенець. – Кіровоград: Імекс ЛТД, 2004. – 338 с.
9. **Словник української мови:** в 11 т. / [редкол.: І. К. Білодід (голов. ред.) та ін.]. – К.: Наук. думка, 1970–1980. – Т. 2. – 550 с.
10. **Теорія функціональної граматики: Темпоральність. Модальність** / Бондарко А. В., Беляєва Е. И., Бирюлин Л. А. и др. – Л.: Наука, 1990. – 263 с.

Надійшла до редколегії 20.09.2012

НАРОДНОПІСЕННА МЕТАФОРА В СИСТЕМІ СУБ'ЄКТНОГО ІМЕНІ

Розглядаються основні функціональні типи метафор у системі суб'єктного імені, механізм їх творення та роль в українському народнопісенному тексті.

Ключові слова: народна пісня, метафора, функціональні типи метафор, семантична структура.

Рассматриваются основные функциональные типы метафор в системе субъектного имени, механизм их образования и роль в текстовой структуре украинской народной песни.

Ключевые слова: народная песня, метафора, функциональные типы метафор, семантическая структура.

The article considers the main functional types of metaphors in system of subject name, the mechanism of organization of metaphors and functions in the Ukrainian national songs.

Keywords: national song, metaphor, functional types of metaphors, semantic structure.

Спосіб сприйняття і відображення світу в різних народів національно-специфічний: «особливе бачення світу створює те імпліцитне, що наповнює новими фарбами картину світу конкретного народу» [3, с. 72]. Мова є невід'ємною частиною культури. Вона нерозривно пов'язана з народною духовною силою, відображає її найтонші риси, проникає в найпотаємніші закутки душі. Тому унікальність кожної нації, її менталітету, світосприйняття відображається в мові, а особливо в народнопоетичному стилі.

Однією з найяскравіших ознак мови фольклорних пісень є тропіка – джерело неповторних образів, які протягом віків створював наш народ. Існування слів, ужитих у переносному значенні для створення образності, збагачує та урізноманітнює мовлення. Одним із найважливіших стилетворчих засобів народнопісенного мовлення є метафори. Здатність людини знаходити й створювати подібність між різними індивідами та класами об'єктів є її джерелом.

У сучасній лінгвокультурології й етнопсихолінгвістиці метафора розглядається як культурний феномен мови, який фіксує чинники й закономірності переінтерпретації культурних кодів певного етносу, а також визначає спосіб сприйняття дійсності та стиль мислення. Головними принципами такої переінтерпретації вважаються антропометричність й антропоморфізм, зооморфізм, побутоцентризм, аксіологія просторового й сенсорного кодів, абстрагування предметного коду [5, с. 103]. Світ асоціацій, які формують метафоричне перенесення, – безмежний, а джерело метафори – непередбачуване.

У мовознавстві проводилися інтенсивні дослідження мовної метафори з різних точок зору: семантики, способів вираження, функцій, стилістичних особливостей, синтаксичних позицій (Н. Арутюнова, В. Гак, Д. Шмельов, В. Телія, О. Селіванова). Системний підхід до опису мовної метафори у словнику на матеріалі російської мови дозволив Г. Складєвській виділити шість тематичних груп: I. Конкретна лексика (1. Предмет. 2. Тварина. 3. Людина.), II. Абстрактна лексика (1. Фізичне явище. 2. Психічне явище. 3. Абстрактне поняття), бо, на думку автора класифікації метафоричних перенесень, «кожна з виділених семантичних сфер є джерелом метафоризації і в той же час – дзеркального відображення суб'єктом самої метафори» [6, с. 65]. Дослідниця виявила, що метафоризація здійснюється за такими напрямками: 1. Предмет → предмет. 2. Тварина → людина. 3. Людина → людина. 4. Предмет → людина. 5. Предмет → фізичне явище. 6. Предмет → психічне явище. 7. Предмет → абстрактне поняття. 8. Фізичне явище → психічне явище. Саме така схема допомагає простежити закономірності творення й функціонування мовної метафори, що є важливим як для лексикографічного опрацювання матеріалу, так і текстологічного, а отже, стилетворчого.

Тому в статті розглядається один із найпродуктивніших художньомовних тропів – метафора. Основним завданням лінгвістичної студії є виділити й охарактеризувати функціональні типи метафор у системі суб'єктного імені, їхні семантичні різновиди, механізм творення та роль метафор у структурі тексту української народної пісні.

Лінгвістичною підосною метафоричного слововживання є багатозначність слова – свідчення необмежених властивостей мови, що виникає в результаті зіставлення, співвідношення явищ,

відмінних одне від одного, подекуди алогічних. Метафора бере на себе функцію дивовижного перетворення звичайного слова в незвичайне, образне, неповторне, унаслідок чого структура метафоричного вислову являє собою співвідношення між одним ключовим словом – предметом та безмежною кількістю асоціативних значень – предикатів. Несподівані асоціативні зв'язки між віддаленими поняттями створюють найяскравіший стилістичний ефект.

Метафора – «троп, побудований на вживанні слів у переносному значенні на основі подібності за кольором, формою, призначенням» [4, с. 43]. У мові, народнопісенному мовленні також, існує два типи метафоричних перенесень [2, с. 84–86]. Перші утворені на основі перенесення номінації з однієї ситуації на іншу через їх уможливлене зближення та виявлення спільних ознак. Наприклад, вітер шумить подібно до того, як виє звір – «*вітер виє*» [7, с. 59], інші – шляхом ототожнення двох ситуацій, яке досягалося ще в магічному обряді. Наприклад, «*Танула дівчина, як віск істікала...*» [8, с. 34], де *танути* означає «марніти». Використання цього дієслова для порівняння зовнішнього вигляду хворої, виснаженої людини з образом воскової свічки базується на розумінні незворотності змін – неминучого погіршення стану здоров'я, що зрештою призведе до смерті.

Схожим є й метафоричний образ «*Руки воском ізлиті*», семантична мотивація якого надзвичайно прозора й автентична: – *Ой не встану, не піду, / Бо головоньки не зведу!.. / Ой, руки воском ізлиті / Та не можу їх розняти!* [1, с. 263].

Як і будь-яка метафора, народнопісенна має зміст і форму [2, с. 72]. Із точки зору змісту в основі метафори лежить порівняння. Так, у реченні «*Заплакали верби – парубка сховали*» [7, с. 90] через зіставлення шелесту дерев із плачем людини утворилася метафора «*заплакали верби*». Тому з огляду на форму, до структури названого тропу входить не менше двох слів («*гірка правда*», «*солодка дівчина*» [7]). Наприклад, у метафорі «*Стала пустою душа...*» [7, с. 139] під формою розуміємо систему функціональних відношень між структурними складовими метафори – предметом (об'єктом образної рефлексії, тобто «*душею*»), предикатом (об'єктом, з яким співвідноситься предмет, або «*постою*») та аргументом, який мотивує подібність несхожого між ними.

Усі метафори, наявні в народнопісенних текстах, за семантикою можна умовно поділити на дві основні тематичні групи: ті,

які вживаються на означення рис характеру людини, її духовного світу, зовнішності особи, та ті, що позначають явища природи.

1. Метафори, які використовуються для змалювання характеру людини, її внутрішнього стану, переживань, найчастіше виникали на основі порівняння, адже говорять, що метафора – це і є приховане порівняння:

– людини й людини (*мати виписала чорні брови; невірна дружина ізсушила-скрушила, з білих ніжок ізвалила; устань, ненько, пробудись* [про померлу] [1]): – *Нащо мені, моя мати, / Дала таку вроду?.. / Виписала чорні брови / Та ще й карі очі* [1, с. 236]; *Ой, горе, горе, що чужая країна, / Ой, іще гірше, що невірна дружина. / Що вона мене ізсушила – скрушила, / Що вона мене з білих ніжок ізвалила* [1, с. 258]; *Ой до могили припала / І жалібненько розмовляла: / Ой, устань, ненько, пробудись, / На дитя своє подивись* [1, с. 263];

– людини й тварини (*гавкати, як собака; вовком завивати; розклювати серце; полетіти соколом* [8]): *А свекруха із Рябком / Усе догризають. / Той кістки, а та мене... / Вовком завиваю* [8, с. 116];

– людини й природних явищ (*пролетів, як вітер; плаче серце, наче дощ; серце пламенем згорає* [8]): *Зник, як вітер в полі, / Пролетів куди не знати. / Піду ще раз під тополлю / Козака чекати...* [8, с. 241]; *Серце пламенем згорає, / Як іду повз хати* [8, с. 109];

– людини й рослини (*квіткою розцвіла; зашепотіла, як тополя; ти – бур'ян* [8]; *гірка губа гірша полиночку; кохалися, як зерно в горісі* [7]): *Ой не лайте, тату, / Не журіться, мамо, / Піду, буду ждати. / Не прийде – зів'яну* [8, с. 241]; ... *Як та квітка в'яне дівка, / Як та травка сохне...* [8, с. 116]; *Бо в нелюба гірка губа, / Гірша полиночку, Буде бити, зневажати / Чужу дитиночку* [1, с. 260]; *Як ми кохалися, / Як зерно в горісі...* [1, с. 240]; *Чи я в лузі не калина була, / Чи я в лузі не червона була? / Взяли ж мене поламали / І в пучечки пов'язали* [про дівчину] [1, с. 251–252];

– людини й предмета (*брівки на шнурочку; уста солоденькі; серце рветься; спутало замуж'ячко; лиха доля головку сушила* [1]): *Подивлюся на нивочку – / Пшениченька не жнеться, / Подивлюся на нелюба – / Серце моє рветься* [1, с. 260]; *Не питайся, мій синочку, / Брівок на шнурочку, / Тільки ходи, людей питай, / Чи спряде сорочку* [1, с. 225]; *Не травиця ноги спутала, / І не роса очі вибила. / Спутало мене замуж'ячко, / Невірне моє подруж'яч-*

ко [1, с. 259]; *Бджоли ся розлетіли, / А я ся лишила, / Щоби мені лиха доля / Головку сушила* [1, с. 259].

Ознаки переносяться:

– за кольором (*щоки маками цвітуть; вуста-троянди* [8]): *Очі вугликами сяють, / Як же не кохати* [8, с. 109];

– за розміром (*очі великі, як море, сльозами хлюпочуть; розлилося море сліз* [8]; *слізеньками вмився* [1]): *Розлилося море сліз, / Мати плачуть, діти плачуть і чужії люде* [8, с. 86]; *Козак молоденький... / Як виїхав на битий шлях, / Слізеньками вмився* [1, с. 244];

– за родом матеріалу, складу описуваного об'єкта (*залізне серце; золоте відерце; волосся розсипається, як мак* [8]): *Там дівчина воду набирала. / Та й впустила золоте відерце, / Засмутилось дівчиноньки серце* [1, с. 245];

– за властивістю, функцією предмета (*чорна шия; брівки не злиняють; цілувала лихая година; батьки світ зав'язали* [1]): *Навішать мониста / На вту чорну шию, / Бери її, Йване, / А хоч ти, Василю* [1, с. 250]; *У цієї близенької / Воли поздыхають, / А в тієї далекої / Брівки не злиняють* [1, с. 278]; *Та бодай тебе цілувала / Лихая година...* [1, с. 244]; *Чи я в батька не дитина була, / Чи я в батька не кохана була? / Взяли ж мене заміж дали / І світ мені зав'язали...* [1, с. 252].

Для опису природи використовуються різні метафоричні сполучення на означення:

– сили, інтенсивності, часових меж певних явищ: *Вічність лився з неба дощ – / Думав, не побачу* [8, с. 90]; *Дощ у шибку стукав, / Думала, що милий* [8, с. 90]; *У неділю рано, / Як сонечко грало, / Виряжала мати дочку / В чужу стороночку* [1, с. 261]; *Запрягайте коні в шори, / Коні воронії, / Та й поїдем доганяти / Літа молодії* [1, с. 255];

– характер явищ природи через персоніфіковані образи: *Місяць виглянув з-за хмар, / Наче милий глянув...* [8, с. 147]; *Не вий, вітроньку, не вий, / А мене нещасну пожалій...* [8, с. 206]; *Човен хитається серед води. / Кругом одні комиші, / З вітром шуткуючи на всі лади, / Ворушить тишу ночі* [1, с. 231];

– властивості тваринного світу шляхом зіставлення зі світом людей: *Зозуленька сизокрила / На колисочці сиділа, / Івашечка все гляділа* [1, с. 271]; *Очерет лугом гуде, / Сова річкою бреде. / Підіймає сова крильця, / Виглядає чорнобривця* [1, с. 279];

– властивості предметів через антропоморфні зіставлення їх: *Вчора дощик іспадав, іспадав, / Та й водиці напридбав, напридбав. / Грають всі потоки, / Повні вже лотоки, / Камінь меле, аж гуде – / Завтра вже мука буде!* [1, с. 304]; *Ой,десь гуде, ой,десь грає, / Скрипка витинає...* [1, с. 235].

Як бачимо, тропи використовуються в тексті не лише для прикрашання, бо в такому випадку вони не мали б ніякого смислового навантаження, семантичної структури. Невипадково на метафоризації вибудовується явище психологічного паралелізму: *Ой три шляхи широкії докупи зійшлися – / На чужину з України брати розійшлися* [8, с. 253]; *Тече вода із города / Край синьої м'ятки... / Сушать мене, в'ялять мене / Мої недостатки* [1, с. 257]; антитези: *Та було личко, як яблучко, – / Тепер – біла глина* [1, с. 244].

Особливо показовими та національно маркованими в народній пісні є строфи, вибудовані на одночасному зіткненні, зокрема оксиморонному, різних метафоричних образів в одному контексті: *Камінь росте без коріння, / Сонце сходить без насіння, / Скрипка грає – голос має, / Серце плаче – сліз не має* [1, с. 222].

Так, завдяки майстерному творенню метафор у народно-пісенному тексті авторам вдалося поетично змалювати риси характеру, звички людини, влучно передати почуття й емоції її, викликані тим чи іншим явищем, наприклад: *Серце плаче, плаче і болить, / Не верта додому / Той, кого любить / Буду до загину* [8, с. 151]. Слово *плаче* використане в переносному значенні, бо насправді серце не плаче, це властивість лише людини, але для передачі важкого душевного стану дівчини в дієслові розвивається вторинне значення, яке стає контекстуальним синонімом до лексеми *болить*. Твориться така метафора шляхом виділення подібності в значенні порівнюваних предметів – спільних сем у словах *серце* й *плаче*: серце – чуйне, ніжне, здатне до переживань, а плакати – відчувати щось, переживати, погано почуватися, хвилюватися. Таким же національно маркованим є й метафоричний образ *душа радіє*: *Бо сто фалеч поля / Нічо не вартує, / А як жінка молоденька – / Душа ся врадує* [1, с. 245].

Отже, метафора є універсальним інструментом поетичного зображення, бо не лише номінує, актуалізує ті чи інші сегменти навколишньої дійсності, а й доволі часто творить нову реалію. Це складний і багатогранний механізм, вибудований на основі встанов-

лення спільних сем порівнюваних слів та перенесення їх на новотвір. Багатство метафор допомагає підсилити висловлюване, дати точну характеристику та оцінку певному явищу, об'єкту дійсності, тому народнописенне мовлення таке виразне й розмаїтне.

Таким чином, у родинно-побутовій ліриці представлені різноманітні функціонально-тематичні групи метафор у системі суб'єктного імені, які більше характеризують, оцінюють предмети, явища, їхні дії, ознаки, аніж номінують їх.

Подальше дослідження цього питання передбачає виділення та опис структурних типів метафор у народнописенному мовленні, детальніший аналіз їх функціональних типів (номінативних, образних, когнітивних метафор), їхніх стилістичних можливостей тощо.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Закувала зозуленька.** Антологія української народної творчості: Пісні, прислів'я, загадки, скоромовки / [упоряд., передм. та прим. Н. С. Шумади]. – К.: Веселка, 1989. – 606 с.
2. **Качуровський І.** Основи аналізу мовних форм. Стилїстика: у 2 т. / І. Качуровський. – К.: Мюнхен, 1995. – Ч. 2: Фігури і тропи. – 236 с.
3. **Маслова В. А.** Лингвокультурология на службе обучения языку / В. А. Маслова // Взаимодействие и взаимопроникновение языков и культур: состояние и перспективы: в 2 ч. – Мн., 2008. – Ч. 1. – С. 71–73.
4. **Пономарів О.** Стилїстика сучасної української мови / О. Пономарів. – Тернопіль: Навчальна книга–Богдан, 2000. – 248 с.
5. **Селіванова О. О.** Сучасна лінгвістика: Напрями та проблеми / О. О. Селіванова. – Полтава: Довкілля-К, 2008. – 224 с.
6. **Склярєвская Г. Н.** Опыт системного описания языковой метафоры в словаре / Г. Н. Склярєвская // Национальная специфика языка и ее отражение в нормативном словаре. – М., 1988. – С. 63–67.
7. **Українські народні пісні в записках Зоріана Доленги-Ходаковського.** – К.: Наук. думка, 1974. – 686 с.
8. **Українські народні пісні дожовтневого періоду.** – К., 1965. – 212 с.

Надійшла до редколегії 20.09.2012

**ОСОБЛИВОСТІ АКЦЕНТУАЦІЇ ЗАЙМЕННИКІВ
У СТАРОУКРАЇНСЬКІЙ МОВІ**
(на матеріалі українських видань Апостола XVI–XVII ст.
порівняно з московським виданням 1564 р.)

Установлено тенденції в наголошенні займенників у львівському виданні Апостола через залучення відомостей з інших пам'яток XVI–XVIII ст. та словників; доведено, що в більшості випадків такі розбіжності в акцентуації є не помилковими, а об'єктивно відбивають український наголос XVI ст., відмінний від російського.

Ключові слова: займенник, словоформа, акцентуація, акцентна парадигма, наголос.

Рассмотрены акцентные отличия местоимений, зафиксированные в изданиях Апостола, изданного во Львове (1574 г.) и Москве (1564 г.) И. Фёдоровым; доказано, что в большинстве случаев такие факты в акцентуации исследуемого класса слов не являются ошибочными, а объективно отображают староукраинское ударение XVI в., отличающееся от старороссийского.

Ключевые слова: местоимение, словоформа, акцентуация, акцентная парадигма, ударение.

The article covers accentual variances in pronouns, it specifies stress tendencies of the analyzed allologs of the Lviv edition of Apostol via application of the data gathered from other sources dated 16-17AD, dictionaries, and other editions of Apostol dated 17 AD, except for the Russian one; it was proved that in the majority of cases such accentual differences were not erroneous, per contra they demonstrated practical Ukrainian stress of the 16th century that differed from the Russian one.

Key words: pronoun, word-form, emphasis, accentuation, accentual paradigm.

Історична акцентологія української мови на сьогодні має багато ще не розв'язаних проблем, до яких, зокрема, належить питання про акцентні відмінності у східнослов'янських стародруках, виданих у XVI–XVIII ст. Питання про акцентні відмінності в ідентичних за змістом текстах було порушено в першій чверті XX ст. відомим українським ученим І. Огієнком. У працях «Український наголос на початку XVII-го віку» (1926), «Наголос, яко метод означення місця виходу стародрукованих книжок»

(1925), «Словник наголосів Чудівського Нового Завіту» (1937) він висвітлює деякі аспекти історії українського наголосу, особливу увагу приділяє наголосу як явищу, яке характеризує пам'ятку в національному аспекті, при цьому зауважує: «Не вдаючися в докладний аналіз наголосів... і в пояснення тих чи інших наголосів, я ставлю собі за головніше завдання – дати нашим вченим-дослідникам мови бодай новий матеріал для вивчення історії українського наголосу» [4, с. 4]. Цей фактичний матеріал, поданий у працях І. Огієнка, має беззаперечну цінність для дослідження історії українського наголосу. Вагомим здобутком в аспекті проблеми нашої праці є дослідження Л. Булаховського, З. Веселовської, В. Скляренка, В. Винницького, В. Задорожного, І. Гальчука та ін. Проте питання про акцентні відмінності різних частин мови, зокрема займенників, залишається на сьогодні не вирішеним, що й зумовлює актуальність дослідження.

Предметом дослідження є акцентні відмінності коротких (нечленних) форм прикметників у львівському та московському виданнях Апостола 1574 і 1564 рр.

Мета роботи – виявити відмінності в наголошенні коротких прикметників та довести, що ці розбіжності відбивають тогочасну систему староукраїнського наголосу. Реалізація поставленої мети передбачає виконання акцентологічного аналізу, який виявляється в таких етапах: 1) систематизація та подання слів та їхніх форм з акцентними відмінностями, зафіксованими у львівському та московському виданнях Апостола; 2) з'ясування (якщо це можливо) первісної праслов'янської акцентуації; 3) виявлення фактів наголошення аналізованих лексем та їхніх словоформ у староукраїнських граматиках, словниках, художніх та релігійних творах, які засвідчують аналогічні випадки акцентуації; 4) у випадку відхилення від зазначеного факту наголошення виявити причини цього, а саме: чи був це помилковий наголос, чи він відбиває церковнослов'янську акцентну традицію.

Займенники з акцентними відмінностями у львівському виданні Апостола 1574 р. порівняно з московським виданням 1564 р. виявлено такі:

1) *всѣю* (Л., 42) – *всѣю* (М., 42 зв.) – Ор. в. одн. жін. р., означальний;

2) *іныхъ* (Л., 200) – *иныхъ* (М., 200) – Р. в. мн. чол. р., означальний;

3) *кьи* (Л.) – *кьи* (М.):

3.1) *каѧ* (Л., 46 зв., 57 зв., 58) – *каѧ* (М., 46 зв., 57 зв., 58) – Н. в. одн. жін. р., питальний;

3.2) *коє* (Л., 55) – *коє* (М., 55) – Н. в. одн. сер. р., питальний;

3.3) *коєго* (Л., 47) – *коєго* (М., 47) – Р. в. одн. чол. р., питальний;

3.4) *коємъ* (Л., 74 зв. – двічі) – *коємъ* (М., 74 зв. – двічі) – М. в. одн. сер. р., питальний;

3.5) *коєждо* (Л., 220 зв.) – *коєждо* (М., 220 зв.) – Н. в. одн. сер. р., неозначений;

3.6) *коємуждо* (Л., 130) – *коємуждо* (М., 130) – Д. в. одн. сер. р., неозначений;

4) *оныи* (Л.) – *оныи* (М.):

4.1) *онѣхъ же* (Л., 88 зв.) – *онехъ же* (М., 88 зв.) – М. в. мн. чол. р., вказівний;

4.2) *по онѣхъ* (Л., 218 зв.) – *по онехъ* (М., 218 зв.) – М. в. мн. чол. р., вказівний;

4.3) *оны* (Л., 14 зв.) – *оны* (М., 14 зв.) – Н. в. мн. чол. р., вказівний;

5) *самьи* (Л.) – *самьи* (М.):

5.1) *самьи* (Л., 100, 220 зв.) – *самьи* (М., 100) – Н. в. одн. чол. р., означальний;

5.2) *самыѧ* (Л., 84 зв.) – *самыѧ* (М., 84 зв.) – Р. в. одн. жін. р., означальний;

6) *таковіи* (Л., 143 зв.) – *таковіи* (М., 143 зв.) – Н. в. мн. чол. р., вказівний;

7) *тою* (Л., 16 зв.) – *тою* (М., 16 зв.) – Ор. в. одн. жін. р., вказівний.

У досліджуваних пам'ятках зафіксовано 7 займенникових лексем з акцентними відмінностями. Усі займенники є неособовими, характеризуються повним набором іменних категорій (роду, числа, відмінка), і для них встановлюється первісна праслов'янська акцентуація. Кілька займенників уживаються в різних граматичних формах, з урахування цього факту можна говорити про 15 акцентних відмінностей. Деякі слова або їхні словоформи повторюються в тексті з ідентичними розбіжностями в на-

голошенні. У такому випадку можна говорити про 20 акцентних відмінностей.

Означальний займенник *всею* вжито в пам'ятках у формі Ор. в. одн. жін. р. з наголошеним першим складом флексії у львівському виданні та другим – у московському. Первісно цей займенник належав у псл. мові до окситонованої а. п. – **v̌šš* [2, с. 36; 3, с. 136; 5, с. 145], який в Ор. в. одн. жін. р. характеризувався акцентованим першим складом флексії – **v̌ššeǰQ*. У др. мові аналізована словоформа зберегла первинний наголос *со всею* (ЧНЗ, 69), який відбивають і староукраїнські видання Апостола: *всею* (Л. Сл., 22 зв.; К., 20). Отже, львівська пам'ятка засвідчує реальний староукраїнський наголос.

Означальний займенник *иньми* вжито в пам'ятках у повній формі Р. в. мн. чол. р. із кореневим наголосом у львівському виданні та флексійним – у московському. Первісно у псл. мові коротка форма аналізованого займенника належала до баритонованої а. п., як і повна форма – **'iňp̌ǰ* < **'iňp̌* [2, с. 36; 3, с. 133; 5, с. 148]. У формі Р. в. одн. чол. р. згадане слово мало кореневий наголос, що не змінився після стягнення голосних, – **'iňux̌* < **'iňuix̌*. У др. мові трапляються форми як з давнім кореневим, так і з новим флексійним наголосом: *ино* (ЧНЗ, 74 зв., 122), *ину* (ЧНЗ, 24), *ини* (ЧНЗ, 20 зв. – двічі, 31 зв., 44, 45, 46 – тричі, 48, 51, 52, 74 зв., 107 зв., 111 зв.), *инѣмь* (ЧНЗ, 112, 119), *иньми* (ЧНЗ, 24 зв., 25, 47, 120), *ина* (ЧНЗ, 4 зв.) – *ина* (ЧНЗ, 112 зв.), *инómoу* (ЧНЗ, 113 – двічі), *ину* (ЧНЗ, 2 зв.), *инѣмь* (ЧНЗ, 111 зв.), *инѣми* (ЧНЗ, 114). В українських виданнях Апостола XVII ст. згаданий займенник також ужито з кореневим наголосом, який згодом успадкувала сучасна українська літературна мова: *иньхь* (Л. Сл., 180 зв.; К., 178); *иниши* (УЛВН, 261; Погр. ОС, 254). Таким чином, можна вважати, що львівська пам'ятка відбиває справжній тогочасний український наголос порівняно з московською, у якій відбито флексійний наголос, що часто трапляється в російських пам'ятках: *иньихь* (Бурц., 13 зв.; Магн., 75 зв.), *инья* (Ратн., 28), *со иньми* (Вед. 1703, 5).

Питальний займенник *кьми* вжито в пам'ятках чотири рази у формах Н. в. одн. жін. р., Н. в. одн. сер. р., Р. в. одн. чол. р., М. в. одн. сер. р. із наголошеним другим складом у львівському

виданні та першим – у московському. Крім того, у пам'ятках є дві форми неозначених займенників *коєждо*, *коємуждо*, утворених від основи згаданого питального займенника з аналогічними акцентними відмінностями. У псл. мові цей займенник належав до рухомої а. п. – *кѣ̀жъ [5, с. 145], який у вищезазначених формах мав таку акцентуацію – *кѣ̀ја̀, Н. в. одн. жін. р.; *кѣ̀је́ або *ко̀је́, Н. в. одн. сер. р.; *ко̀је́гѣ̀, Р. в. одн. чол. р.; *ко̀је́ти, Д. в. одн. сер. р.; * ко̀је́тъ, М. в. одн. сер. р. У Чудівському Новому Завіті не збережено первісний наголос, і зазначені форми вжиті з наголосом переважно на першому складі закінчення: *ка̀* (ЧНЗ, 19, 35 зв., 46 зв., 71 зв.), *ко̀е* (ЧНЗ, 45, 47), *ко̀же́о* (ЧНЗ, 80), *в ко̀ую* (ЧНЗ, 13 зв.), *в кѣ̀и* (ЧНЗ., 13 зв.), *кѣ̀* (ЧНЗ, 11), *ко̀го̀ждо* (ЧНЗ, 66 зв., 109, 110 зв.), *ко̀мо̀уждо* (ЧНЗ, 60 зв., 84, 88 зв., 99 зв., 109, 110 зв., 113 – двічі, 126, 133, 158 зв., 166 зв., 167), *ко̀емуждо* (ЧНЗ, 51 зв.). Староукраїнські пам'ятки засвідчують досліджувані форми з аналогічною акцентуацією: *ка̀м* (Гр. Зиз., 82 – двічі, 82 зв. – чотири рази, 83 – 7 разів, 83 зв. – 8 разів; Гр. См., 14, 80 зв.; Адельф., 174; Бер., 96 – двічі), *ко̀е* (Бер., 96) і *ко̀е* (Бер., 99; Гр. См., 14 зв.), *ко̀ждо*, *ко̀ждый* (Зиз. Л., 53; Бер., 99), *ко̀ждый* (Бер., 38). В українських виданнях Апостола XVII ст. немає одностайності щодо акцентуації аналізованих форм: в Апостолі М. Сльозки наголошується перший склад, а в київському виданні – другий: *ка̀м* (Л. Сл., 26 зв., 37 зв., 38), *ко̀е* (Л. Сл., 35), *ко̀е́го* (Л. Сл., 27), *ко̀емь* (Л. Сл., 54 зв. – двічі), *ко̀еждо* (Л. Сл., 200 зв.), *ко̀емуждо* (Л. Сл., 110); *ка̀м* (К., 24, 34, 35 зв.), *ко̀е* (К., 32 зв.), *ко̀е́го* (К., 24 зв.), *ко̀емь* (К., 51, 51 зв.), *ко̀е́ждо* (К., 198), *ко̀емуждо* (К., 107 зв.). Таким чином, наголошення другого складу форм займенника *кѣ̀и* відбиває церковнослов'янську акцентну традицію, що відрізняється від «живої» староукраїнської вимови, де наголошується перший склад.

Вказівний короткий займенник *онь* вжито в пам'ятках тричі: двічі у формі М. в. мн. чол. р. (другий раз з прийменником *по*) з наголосом на флексії у львівському виданні та кореневим – у московському; й один раз у Н. в. мн. чол. р. із кореневим наголосом (львівська пам'ятка) та флексійним (московська). У псл. мові цей займенник належав до окситонованої а. п. – *опь [1, с. 226; 2, с. 36; 3, с. 136; 5, с. 145], який у М. в. мн. чол. р. мав ко-

ренеvu акцентуацію – *’опѣхъ, а в Н. в. мн. чол. р. – флексійну – *опѹ. У др. мові значно частіше трапляються випадки флексійного наголошення аналізованих форм, ніж кореневого: *оногò* (ЧНЗ, 86 зв.), *ономоу* (ЧНЗ, 21, 42 зв., 88, 143 зв.), *в онò* (ЧНЗ, 72 зв.), *оньì* (ЧНЗ, 13 зв., 23, 26 зв., 37 зв., 46 зв., 73), *в оньì* (ЧНЗ, 63), *во ð(ь)ни оньì* (ЧННЗ, 161 зв., 166 зв.), *онѣма* (ЧНЗ, 65), *онѣми* (ЧНЗ, 69) *в онѣхъ* (ЧНЗ, 69 зв.) – *òному* (ЧНЗ, 23 зв.), *в óнже* (ЧНЗ., 87 зв., 138 зв.), *во óны* (ЧНЗ, 59 зв.), *во ð(ь)ни óны* (ЧНЗ, 160). Українські видання Апостолів підтверджують акцентуацію зазначених форм у львівській пам’ятці, виданій І. Федоровим; *онѣхъ же* (Л. Сл., 85; К., 82 зв.), *по онѣхъ же* (Л. Сл., 85; К., 82 зв.), *óны* (Л. Сл., 7 зв., К., 5), що дає підстави говорити про те, що такий наголос відбиває справжню староукраїнську вимову.

Означальний повний займенник *самыи* вжито в пам’ятках у формах Н. в. одн. чол. р. та Р. в. одн. жін. р. із кореневим наголосом у львівському виданні та флексійним – у московському. У псл. мові аналізований займенник у короткій формі належав до рухомої а. п. – *sâmť [1, с. 228; 3, с. 139; 5, с. 145], повний займенник належав до а. п. *b* – *samťjь [5, с. 305], який у Р. в. одн. жін. р. теж мав акцентований останній склад флексії – *samųjє. Згодом у зазначених формах відбулося переміщення наголосу на передостанній склад, яке було зумовлено вирівнюванням акцентуації за формами, де відбулося стягнення голосних, що мотивувало згадане переміщення: *samťjь < *samťjь, *samųjє < *samųjє. У др. мові в основному наголошеною в цих займенниках виступає флексія, хоч трапляються форми з новим кореневим наголосом: *сáмож* (ЧНЗ, 103 зв., 127), *самогò* (ЧНЗ, 93 зв.), *самомоу* (ЧНЗ, 77, 77 зв.), *самѣхъ* (ЧНЗ, 110), *самѣмь* (ЧНЗ, 120, 127). В українських пам’ятках у формах Н.-Зн. мн. чол. р. спостерігаємо подвійний наголос: *сáмы* (Кл., 21, 82, 181), *сáми* (Кл., 33; Гал. Ск., 1 зв.) – *самì* (Зиз. С., 64; К. Тр., 52), *самьì* (Кл., 29, 163); у Н. в. та Р. в. одн. чол. і жін. р. переважно вживається флексійний наголос: *не самы́й* (Рад., 1), *самь́а* (Остр. б., 2 зв.). Українські видання Апостола підтверджують факт кореневої акцентуації: *сáмыи* (Л. Сл., 80, 199 зв.; К., 77 зв., 197), *сáмыя* (Л. Сл., 64 зв.; К., 62). Але, на нашу думку, обидва наголоси – і кореневий, і флексійний – відбивають староукраїнське наголошення, оскільки в той час

відбувалося становлення наголосу в цих формах. До речі, у сучасній українській літературній мові аналізоване слово вживається як з флексійним, так і з кореневим наголосом, щоправда, перший виражає значення займенника, а другий – частки (рідше займенника): *самій* і *самий* (УЛВН, 588; Погр. ОС, 512).

Займенник *таковыи* вжито в пам'ятках у формі Н. в. мн. чол. р. із флексійним наголосом у львівському виданні та кореневим – у московському. Первісно короткий безсуфіксний займенник у псл. мові належав до рухомої а. п. – *tâkь [1, с. 227; 2, с. 36; 3, с. 145]. Коротка та повна форми аналізованого слова теж мали а. п. *b* – *takovъjь < *takovъjь < *takovъ < *tâkь. У Н. в. мн. чол. р. цей займенник теж характеризувався флексійною акцентуацією – *takovijjî < *takovijjî. У др. мові форми аналізованого слова відзначені майже послідовно суфіксальним наголосом: *таковѣи* (ЧНЗ, 117), але *таковы* (ЧНЗ, 162), *таковá* (ЧНЗ, 34 зв., 99 зв., 124), *таковáго* (ЧНЗ, 112 зв.), *таковóмоу* (ЧНЗ, 117), *таковà* (ЧНЗ, 145 зв.), *съ таковѣмь* (ЧНЗ, 110, 115 зв., 135), *о таковѣмь* (ЧНЗ, 120 зв.), *таковѣи* (ЧНЗ, 23, 120), *таковѣих* (ЧНЗ, 138). У староукраїнських пам'ятках цей займенник уживається з потрійним наголосом, у т.ч. й у виданнях Апостола XVII ст.: *таковѣи* (К. Тр., 3 зв.), *такового* (К. Тр., 9 зв.; Кл., 12), *таковѣи* (Л. Сл., 123 зв.) – *таковѣи* (К. Тр., 11 зв.), *таковую* (К. Тр., 6), *таковѣихъ* (Кл., 71) – *таковѣи* (К., 121). Зважаючи на таку строкату акцентуаційну картину досліджуваного займенника, припускаємо, що львівська пам'ятка відбиває один із трьох можливих «живих» тогочасних українських наголосів.

Вказівний займенник *тъ* вжито в пам'ятках у формі Ор. в. одн. жін. р. з наголосом на першому складі у львівському виданні та на другому – у московському. У псл. мові цей займенник належав до рухомої а. п. – *tъ [2, с. 36; 3, с. 139; 5, с. 145], який у формі Ор. в. одн. жін. р. характеризувався кінцевою акцентуацією – *tojǫ [5, с. 146]. Такий тип наголошення збережено в Чудівському Новому Завіті: *тогò* (ЧНЗ, 6 зв., 3 зв., 60 зв., 71, 103, 108, 125, 125 зв., 128, 128 зв.), *тага́* (ЧНЗ, 29 зв.), *к томоу* (ЧНЗ, 17, 87 зв., 137 зв., 146 зв., 156 зв., 160 зв.), *томоу* (ЧНЗ, 19, 28, 59, 68 зв., 86, 149, 160), але *томоу* (ЧНЗ, 95). Староукраїнські пам'ятки, крім пізніших видань Апостола, цю форму засвідчують із кінцевим

наголосом: *тою* (Гр. Зиз., 50 – двічі; Гр. См., 8, 9 зв., 11 зв.) – *тою* (Л. Сл., 36 зв.; К., 34). З наведеного матеріалу бачимо, що українською мовою було втрачено первісну кінцеву акцентуацію, яка була притаманна як давньоруським, так і староукраїнським пам'яткам; натомість розвинувся новий тип наголосу, властивий сучасній українській літературній мові та українським діалектам: *тою* (УЛВН, 651).

Виконане дослідження дозволяє зробити певні узагальнення.

Займенників з відмінностями в наголошенні виявлено менше 3 % від загальної кількості досліджуваних слів (іменників, прикметників, числівників, прислівників, дієслів). Це пояснюється обмеженим лексичним складом цієї частини мови. Наявні форми відбивають переважно саме староукраїнський наголос.

Важливим етапом аналізу, застосованого в нашому дослідженні, є з'ясування первісної пізньопраслов'янської акцентуації. Це дало змогу простежити еволюцію наголошення займенників на різних етапах розвитку української та російської мов. Як бачимо, в одних випадках зберігається первісний наголос, а в інших – з'являється новий.

Староукраїнську природну акцентуацію засвідчують такі займенники: *всѣю, ѝныхъ, по онѣхъ*; церковнослов'янський наголос – *коє, коємъ, коєждо*; варіантний наголос – *оны, таковіи*.

Таким чином, зазначені вище факти переконують у тому, що відмінності в наголошенні займенників, як і інших частин мови, були не випадковими, а, навпаки, указують на вдумливу роботу друкарів над текстом львівського Апостола 1574 р.

Перспективність нашої праці полягає в тому, що вона дає важливий фактичний матеріал для укладання словника староукраїнського наголосу.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ ДЖЕРЕЛ

Адельф. – Адельфотес. Грамматика. – Львів, 1591 (стародрук).

Бер. – Берында П. Лексікон славеноросскій, и имен тлькованіє. – К., 1627 / [підгот. до вид. В. В. Німчук]. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961 (стародрук, перевид. фотомех. способом).

Бурц. – Бурцовъ В. Євангелиє учительное. – М., 1639 (стародрук).

Вед. 1703 – Вѣдомости времени Петра Великого. – СПб., 1703 (стародрук).

Гр. Зиз. – Зізаний Л. Грамматика словенска. – Вилно, 1596 / [підгот. до вид. В. В. Німчук]. – К.: Наук. думка, 1980 (стародрук, факсим. вид.).

Гал. Ск. – Галятовскій І. Скарбница. – Новгород-Сіверський, 1676 (стародрук).

Гр. См. – Смотрискій М. Грамматіки славенския правильное синтагма. – Єв'є, 1619 / [підгот. до вид. В. В. Німчук]. – К.: Наук. думка, 1979 (стародрук, факсим. вид.).

Зиз. С. – Зизаний С. Казаньє св. Кирилла. – Вильно, 1596 // Пам'ятки українсько-руської мови і літератури. – Л., 1906. – Т. 5. – С. 1–245.

К. – Апостол. – К., 1630 (стародрук).

Кл. – Вірші Климентія Зиновієва сина (кінець XVII – початок XVIII ст.) // Пам'ятки українсько-руської мови і літератури. – Л., 1912. – Т. 7. – С. 1–215.

К. Тр. – Транквилион-Ставровецкий К. Перло многоцѣнное. – Чернѣговъ, 1646 (стародрук).

Л. – Апостол. – Львів, 1574 (стародрук).

Л. Сл. – Апостол. – Львів, 1639 (стародрук).

М. – Апостол. – М., 1564 (стародрук).

Магн. – Арифметика Л. Магницкаго. – М., 1703 (стародрук).

Остр. б. – Острозька Біблія: Біблія, сирѣч книги Ветхаго и Новаго Завѣта. – Острог, 1581 (стародрук).

Погр. ОС – Орфоепічний словник [уклад. Погрібний М. І.]. – К.: Рад. школа, 1984. – 629 с.

Рад. – Радивіловскій А. Огородок Маріи богородицы. – К., 1676 (стародрук).

Ратн. – Ученіє и хитрость ратного строеніа пѣхотныхъ люди. – М., 1647 (стародрук).

УЛВН – Українська літературна вимова і наголос: Словник-довідник / [уклад. І. Р. Вихованець, С. Я. Єрмоленко, Н. М. Сологуб, Г. Х. Щербатюк]. – К.: Наук. думка, 1973. – 724 с.

ЧНЗ – Чудівський Новий Завіт, 1355 // Огієнко І. Словник наголосів Чудівського Нового Завіту 1355 року: Записки чина св. Василя Великого. – Львів, 1937.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ (терміни, поняття)

- а. п. – акцентна парадигма
др. – давньоруська мова
жін. р. – жіночий рід
зв. – зворотний бік аркуша
мн. – множина
одн. – однина
псл. – праслов'янська мова
сер. р. – середній рід
чол. р. – чоловічий рід

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Булаховський Л. А.** Вибрані праці: у 5 т. / Л. А. Булаховський. – К.: Наук. думка, 1983. – Т. 5. – 615 с. – (Слов'янська акцентологія).
2. **Дыбо В. А.** Славянская акцентология: Опыт реконструкции системы акцентных парадигм в праславянском / В. А. Дыбо. – М.: Наука, 1981. – 272 с.
3. **Зализняк А. А.** От праславянской акцентуации к русской / А. А. Зализняк. – М.: Наука, 1985. – 428 с.
4. **Огієнко І.** Український наголос на початку XVII-го віку / І. І. Огієнко // Записки чина св. Василя Великого. – Жовква, 1926. – Т. 2. – Вип. 1–2. – С. 1–29.
5. **Скляренко В. Г.** Праслов'янська акцентологія / В. Г. Скляренко. – К.: Українська книга, 1998. – 342 с.

Надійшла до редколегії 18.09.2012

**СИНОНІМІЧНІ ЗВ'ЯЗКИ
ОДИНИЦЬ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНОЇ ГРУПИ ЛЮБОВ
(за матеріалами художньої прози п. Загребельного)**

Досліджується актуальна проблема парадигматичних зв'язків на рівні функціонування лексико-семантичних груп. З'ясовано, як виявляються диференційні ознаки слів в умовах синонімічної ситуації, що виникає в мовленнєвій діяльності.

Ключові слова: лексико-семантична група, семантика, парадигматичні зв'язки.

Исследуется актуальная проблема парадигматических отношений на уровне функционирования лексико-семантических групп. Установлено, как проявляются дифференцирующие признаки в условиях синонимической ситуации, возникающей в речевой деятельности.

Ключевые слова: лексико-семантическая группа, семантика, парадигматические отношения.

This article is dedicated to actual problem of researching the paradigmatic contacts on the level of lexico-semantic groups. There is elucidated, how do differential characteristics of words discover themselves in conditions of synonymous situation, that arises in speaking activity.

Key words: lexico-semantic group, semantics, paradigmatic relations.

Парадигматичні відношення відіграють значну роль на рівні функціонування лексико-семантичних груп. Дослідження багатозначного слова в межах різних семантичних груп є одним із важливих способів визначення його загального смислового обсягу. Це, як зауважує А. Кузнецов, дає можливість щоразу по-новому визначати місце окремого слова у вказаних лексичних підсистемах, його зв'язки з іншими одиницями групи [12, с. 149]. Чим більше значень акумулював полісемант, тим ширше він представляє різні сторони інтелектуальної та соціальної діяльності людини.

Традиційно синоніми досліджують з погляду лексичної парадигми, аналізуючи групу слів, близьких за значенням, або слів, які називають одне поняття. Далі синонімія тлумачиться по-

різному. Одні лінгвісти схильні вважати цю мікросистему суто мовним явищем, синонімічний ряд розглядають як певну лексичну підсистему, що входить до однієї лексико-семантичної групи слів (В. Черняк [17, с. 47–54]), інші доводять незамкненість синонімічного ряду на мовному, мовленнєвому, стилістичному рівнях (А. Брагіна [2, с. 8, 13]), що дає змогу будувати ряди лексичних синонімів з урахуванням мовленнєвих і контекстуальних ситуацій. Існує думка, що компоненти синонімічного ряду утворюють синхронну підсистему в загальній мовній системі (М. Палевська [14, с. 94–104]).

Більш обґрунтованим видається визначення синонімії як діяхронного явища, яке виконує функцію збереження й розвитку думки, відображає процеси сталості й змінності мови. У синонімічних рядах відбувається зміна, переміщення мовних одиниць, чим забезпечується збереження давніх надбань і впровадження нових тенденцій у мові та мовленні (В. Гречко [4, с. 17–18]).

Використання синонімів у мовленні, особливо художньому, завжди зумовлено прагненням конкретизувати зображуваний факт, передати його в певному експресивному аспекті. Автор прагне відшукати оптимальний варіант для реалізації виражальних можливостей слова. У зв'язку з цим перед дослідниками постає питання не лише структури синонімічного ряду, а також його семантичного обсягу, внутрішньої організації. Зрозуміло, що в умовах контекстуального, мовленнєвого функціонування слів межі ряду встановити практично неможливо, оскільки міра семантичної близькості й конотативної диференціації між членами ряду далеко не однозначна. Тому одні лінгвісти схильні до обмеження синонімічних рядів межами явно виражених синонімічних відношень на лексико-семантичному, поняттєвому рівнях, на денотативній і конотативній засадах (А. Євгенєва [5, с. 5]), інші вважають, що синоніми мають властивість означати одне широке поняття, тому межі синонімічних рядів можна розширювати, оскільки це незамкнена відкрита мікросистема, що постійно перебуває в русі (А. Брагіна [2, с. 15]). Синонімічні відношення передбачають «збіг основних значень (звичайно при збереженні відмінностей у відтінках і стилістичній характеристиці) слів, морфем, конструкцій, фразеологічних одиниць і т. ін.» [1, с. 407].

Отже, синонімічні відношення є категорією не тільки лексикологічною, вони властиві одиницям знакових рівнів мови. У структурі полісемантичного слова характер таких зв'язків може бути однією з диференціальних ознак, що відрізняють окремі лексико-семантичні варіанти. Відтак, метою статті є з'ясування ролі парадигматичних зв'язків між конститuentами лексико-семантичної групи *любов*. Тому, аналізуючи синонімічні ряди зі словом *любов* у мові творів Павла Загребельного, ставимо завдання простежити смислову залежність слів, близьких за значенням до слова *любов*, та тих, які називають одне поняття, але відрізняються відтінками значення, та співвідношення синонімічних зв'язків у структурі багатозначного іменника *любов*.

Для об'єктивності аналізу синонімічних зв'язків слова *любов* у мові творів Павла Загребельного лексичний матеріал порівнюємо з дефініціями відповідних словників.

Словник синонімів української мови подає два синонімічні ряди для вираження почуття прихильності: 1) *любов (любовні стосунки)* – *кохання, любовці, любість, роман, фітлі-мітлі, шури-мури, амури, романс, близькість, інтимність, інтрига, прив'язаність, відданість, повага, пошана, симпатія, шаноба*; 2) *любов (підвищений внутрішній потяг, сильне бажання до чогось)* – *інтерес, пристрасть, схильність, уподоба, уподобання, захоплення, захопленість, відданість, хобі, слабкість, прихильність, цікавість, потяг* [15, т. 1, с. 790]. Практичний словник синонімів С. Караванського подає ще й лексеми, які є синонімами до слова *любов* у значенні «особа, об'єкт любові» – *пасія, коханий, кохана, улюбленець, улюблениця*. У цих синонімічних рядах домінантою є слово *любов*, оскільки воно має найменшу кількість диференціальних ознак, тобто слово з найбільш простою семантичною структурою.

Компонентний аналіз, який ми використовуємо в дослідженні, передбачає на парадигматичному рівні визначення семантичних компонентів, сем, якими різняться члени синонімічних рядів, а також встановлення їхніх смислових зв'язків. У межах системного групування виділяємо *архісему*, яка відображає загальні властивості певного класу одиниць; *гіперсему* – спільну сему для двох і більше одиниць у структурі синонімічного ряду; і *гіпосему*,

за допомогою якої одиниці протиставляються одна одній в межах синонімічного ряду.

У мові творів Павла Загребельного виділено лексеми, які вступають в синонімічні відношення в умовах синонімічної ситуації – *любов, кохання, обожнювання, закоханість, пристрасть, захоплення, захопленість, уподобання, улюбленець, улюблениця, коханець, коханка, перелюбник, полюбовник, роман, близькість, любовці, любострастя, пристрасть, злиття, хтивість, перелюб*. Безперечно, конструктивну основу функціональної тотожності становлять синоніми, які є постійними й надійними носіями семантики. Семантико-стилістичні зв'язки виникають між загальноприйнятими синонімами й стилістичними, контекстуальними. Не заперечуючи необхідності точного визначення синоніма, його лексикологічного вивчення та лексикографічного опису, вважаємо необхідним узяти до уваги контекстуальну, мовленнєву «поведінку» синонімів. Розглянемо, які синонімічні ряди утворюють окремі лексико-семантичні варіанти слова *любов*.

Найбільш наповненим семантично, стилістично й експресивно у творах Павла Загребельного є ряд слів зі значенням «почуття приязні до особи протилежної статі» – *любов, кохання, обожнювання, закоханість, пристрасть, захоплення, захопленість, уподобання*.

Словникові дефініції поданих іменників показують, що тільки слово *кохання* входить до синонімічного ряду в прямому значенні, зумовлюючи його домінування в структурі ряду. Решта синонімів є похідними і через це мають різний ступінь прояву експресивності.

На підставі словникових дефініцій і текстового аналізу романів Павла Загребельного інтегруємо набір сем, властивий усьому ряду: 1) почуття приязні; 2) сильне, глибоке почуття; 3) душевне переживання; 4) тілесний потяг; 5) інтимний зв'язок; 6) благоговійне ставлення; 7) бурхливе, нестримне почуття; 8) піднесений настрій, 9) найвищий прояв почуття.

Архісема синонімічного ряду слів зі значенням «почуття приязні до особи протилежної статі» – сема 'почуття приязні'.

Усередині ряду за характером семантичної близькості виділяємо групи синонімів: слова *кохання, обожнювання, при-*

страсть об'єднані гіперсемою 'сильне, глибоке почуття'; слова *кохання, обожнювання, закоханість, захоплення, уподобання, захопленість* – гіперсемою 'душевне переживання'; слова *кохання, пристрасть* – гіперсемами 'тілесний потяг' і 'інтимний зв'язок'; слова *обожнювання* й *закоханість* поєднані гіперсемою 'благоговійне ставлення'.

Гіпосемою слова *пристрасть* є сема 'бурхливе, нестримне почуття', слова *захоплення* – сема 'піднесений настрій', а слова *обожнювання* – сема 'найвищий прояв почуття'.

Отже, синонімічний ряд з домінантою *любов* (у значенні «почуття приязні до особи протилежної статі») має складну семантичну структуру відповідно до складної взаємодії сем у середині кожного слова.

У художньому мовленні П. Загребельного лексеми *любов, кохання* презентують значення, зафіксоване Словником української мови як «почуття глибокої сердечної прихильності до особи іншої статі, кохання» [16, IV, с. 564; 13, I, с. 908]. Семний набір лексеми *кохання* й лексеми *любов* (у значенні «кохання») повністю збігається («почуття до особи протилежної статі, сильне, глибоке почуття, душевні переживання, тілесний потяг»), диференціальною ознакою є обмежене слововживання лексеми *кохання* (уживається лише з іменниками – назвами істот). Пор. такі речення: а) *Ніби пильні євнухи кияр-аги Ібрагіма знайшли зашиті в покривала на султанському ложі висушені заячі лапки, що мали зберігати кохання Сулеймана і Хуррем* [9, кн. 2, с. 22] і б) *...у серці своєму проніс Мехмед Завойовник дивну любов до візантійської принцеси...* [9, кн. 1, с. 317]; *[Роксолана] Полонила всіх своєю ввічливістю, щирістю, чарівливістю в бесіді, даровитістю, щедрістю, любов'ю до наук, мистецтва й розкоші* [9, кн. 1, с. 228].

У значенні «почуття прихильності до особи протилежної статі» слово *кохання* є абсолютним синонімом до слова *любов*, і вони є взаємозамінними, що знайшло відображення в контексті, зокрема в такому прикладі: *Піднялася над мільйонами рабинь, оспівувала сміливу й вільну любов, мріяла про чоловіка, який міг би пожертвувати навіть життям заради кохання* [9, кн. 2, с. 300].

Традиційно в українській культурі, літературі кохання між чоловіком і жінкою – почуття романтичне, піднесене. Емоційний

зв'язок, духовна наближеність в романтичній любові домінує над тілесним; коханий (чи кохана) сприймається як єдина, неповторна, наділена надприродною ідеальністю людина, яку обожнюють.

У творах П. Загребельного почуття першого романтичного кохання, репрезентовано словом *обожнювання*: *Вона, мабуть, дивилася в вікно на його незграбне вовтузіння біля моторолера, прибираючись для цілоденної роботи, раз-по-раз кидала погляд униз, на протилежний тротуар, сміялася з наївного студентика, якому заронила в душу надію, навряд чи їй здійсниму, та водночас, видати, була і вдячна йому за оте несподіване **обожнювання** [6, с. 102].* Словник української мови подає таку дефініцію слова *обожнювати* – надавати властивостей надприродної сили; боготворити, дуже поважати, любити, надмірно захоплюватись [13, 2, с. 410]. Отже, лексема *обожнювання* розширює зміст лексеми *любов* за рахунок семи 'найвища міра вияву почуття'.

Відчуття розслаблення в присутності людини, яку кохаєш, стан, коли подобається бути з іншою людиною, подобається ритм його ходи, тембр голосу, психологи визначають як закоханість. Закоханість не потребує від людини якихось певних дій заради коханого, крім визнання його значущості, перебування поряд з ним і переживання спільної радості. Перше кохання, романтичні почуття репрезентовані в мові творів П. Загребельного лексемою *закоханість*: *...тут могла зарадити тільки обережність, передбачливість, прямо кажучи, несміливість і боягузтво, яких не хоче знати молодість і **закоханість** [8, с. 113].* Лексема *закоханість* містить семний набір лексеми *любов* + семи 'початкова стадія почуття', 'легкість', 'несерйозність стосунків'. Наприклад, *Колишня його молодіжна **закоханість** до однокурсниці тепер здавалася не смішною, а просто безглуздою [6, с. 99].* На цю ознаку вказує також атрибутивна сполучуваність із якісним прикметником *молодіжна*, а також конотативні семи 'безглуздо', 'смішно'. Сема 'несерйозність', 'скороминучість стосунків' виражена імпліцитно за допомогою контекстуального протиставлення відносного прикметника *колишня* і прислівника *тепер*.

У поодиноких випадках у значенні «почуття приязні до особи протилежної статі» використано лексему *пристрасть*: *...ми ганебно прикуті до корита, дарованого чиєюсь милістю,*

і ганебно міняємо високу пристрасть на тупе насичення – який сарказм і який маразм! [7, с. 131]. Контекстуальне оточення слова *пристрасть*, а саме – епітет *високу*, нехарактерний для значення «інтимні стосунки, тілесний потяг», дозволяє визначити його як синонім слова *любов* (у значенні «почуття приязні до особи протилежної статі»). Лексема *пристрасть* у словникових дефініціях тлумачиться як «сильне нестримне почуття кохання, в якому велику роль відіграє фізичний потяг» [16, VIII, с. 45]. Як бачимо, лексема *пристрасть* розширює значення лексеми *любов* за рахунок семи 'бурхливе, нестримне почуття'. Отже, у значенні «сильне почуття до особи протилежної статі» слова *пристрасть* і *любов* можна вважати синонімами, що й підтверджує Словник синонімів української мови [15, 1, с. 788].

Особливе ставлення, надання переваги комусь серед інших презентовано в мовному просторі романів Павла Загребельного лексемою *уподобання*: *Належали йому не самі дні, а часто й ночі, здається, уподобання Сулеймана до Роксолани минало* [9, кн. 1, с. 190].

Романтичне кохання, при якому партнерові надаються найкращі людські риси характеру, ідеалізується об'єкт кохання, але в той же час стосунки можуть мати нестійкий, нетривалий характер, утілено в романах П. Загребельного словом *захоплення*: *Ібрагім одним з найперших при дворі узнав про несподіване захоплення султана рабинєю-роксоланкою і тривожився з приводу того захоплення, може, навіть більше, ніж валіде, бо тут могло йтися не тільки про його подальшу долю, а й про його життя* [9, кн. 1, с. 185]. Лексему *захоплення* (порівняно з лексемою *любов*) характеризує більший ступінь емоційно-експресивного забарвлення, відсутність семи 'глибоке', 'сильне почуття', а також наявність таких сем, як 'піднесений настрій', 'зацікавлення'. Залежно від контексту, лексема *захоплення* може мати й сему 'тимчасовість стосунків', наприклад: *Так розмірковувала мудра валіде, спокійно спостерігаючи тимчасове захоплення свого сина малою українкою* [9, кн. 1, с. 176].

Серед слів аналізованого синонімічного ряду є індивідуально-авторське утворення *захопленість*, яке виникло на основі семантики іменника *захоплення*. Словник української літературної

мови такої одиниці не фіксує. Значення іменника *захоплення* (*зацікавлення, хвилювання*) та умови контексту дозволяють зарахувати цю лексему до синонімічної групи з домінантою *любов*: *...ще й досі становище твоє непевне, нез'ясовна захопленість султанова може зникнути так само нез'ясовно й несподівано, а довкола самі вороги, підступи, зловтішне вичікування, євнухи* [9, кн. 1, с. 242]; *...я закружляв у мертвому колі захопленості сірими очима...* [10, т. 1, с. 273].

Отже, слово *любов* (у значенні «почуття приязні до особи протилежної статі») є домінантою синонімічного ряду – *любов, кохання, обожнювання, закоханість, пристрасть, захоплення, захопленість, уподобання*.

За такою ж методикою проаналізуємо синонімічний ряд слів зі значенням «особа, яка викликає почуття приязні» – *любов, улюбленець (улюблениця), коханець (коханка), перелюбник, полюбовник*.

Усі слова цього синонімічного ряду є похідними і мають високий ступінь прояву експресивності. На підставі словникових дефініцій і текстового аналізу романів Павла Загребельного інтегруємо набір сем, властивий усьому ряду: 1) особа, яка викликає почуття приязні; 2) духовний потяг; 3) особа протилежної статі; 4) той, кому надають перевагу серед інших; 5) позашлюбний зв'язок; 6) таємні стосунки; 7) тілесний потяг.

Архісемою цього синонімічного ряду є сема 'особа, яка викликає почуття приязні' (не обов'язково особа протилежної статі). Слова *любов* і *улюбленець (улюблениця)* поєднані гіперсемою 'духовний потяг'; слова *любов, коханець (коханка), перелюбник* і *полюбовник* поєднані гіперсемою 'особа протилежної статі'. Сема 'таємні стосунки' є гіперсемою для слів *перелюбник* і *полюбовник*. Семи 'тілесний потяг' і 'позашлюбний зв'язок' – для слів *коханець (коханка), перелюбник* і *полюбовник*. Гіпосемою слова *улюбленець (улюблениця)* є сема 'той (та), кому надають перевагу серед інших', якщо не актуалізована сема 'фізичний потяг'; сема 'особа протилежної статі' в цьому слові може бути не обов'язковою, залежною від контексту.

Домінантою аналізованого синонімічного ряду є слово *любов* (у значенні «особа, яка викликає почуття приязні»), оскільки, як

зазначено вище, воно найменш обтяжене стилістично й має найменшу кількість диференціальних ознак, тобто найпростішу семантичну структуру і найменший ступінь експресивності: *А твоя любов? – не відставала Люда. – Хто вона? Чому ти ставиш її вище за всіх нас?* [11, с. 124]; *Нарешті з'єднаємося душею, думкою, уявою, волею, серцем, усім, що я покинув свого в тобі і взяв з собою твого, о моя єдина любов!..* [9, кн. 2, с. 305].

Лексема *улюбленець* (*улюблениця*) залежно від контексту може мати або сему 'той (та), кого люблять усі', наприклад: *Після другої дитини з тоненької, крихкої, майже прозорої дівчини Гюльбахар несподівано перетворилася на гладку, округлу, м'яку гаремну улюбленицю, але не втратила чару для Сулеймана* [9, кн. 2, с. 87]; або сему 'той, кому надають перевагу з-поміж інших', наприклад: *Або ж прискакувала до нього сестра Хатіджа, яка ніяк не могла вгамуватися, навіть отримавши собі за чоловіка самого великого візира й улюбленця султанового* [9, кн. 2, с. 20]. Тлумачний словник української мови слово *улюбленець* пояснює як «той, кого особливо люблять, цінують» [16, 10, с. 432], а слово *любов* (у цьому ж значенні) як «той, кого люблять» [16, IV, с. 564]. Отже, слово *улюбленець* розширює значення слова *любов* за рахунок семи 'той, кому надають перевагу з-поміж інших' (тобто 'особливо люблять').

Слово *коханець* (*коханка*) у словникових дефініціях має два значення – 1) що перебуває у позашлюбному зв'язку і 2) коханий (кохана); тобто, якщо актуалізується сема 'позашлюбний зв'язок', слово набуває значення 1, якщо ця сема не актуалізована, слово *коханець* (*коханка*) має значення 2. У творах П. Загребельного ці лексеми вживані переважно у другому значенні. Наприклад: *...боже, яка радість, яке щастя, я вириваюся вже на міжнародний простір, іноземці, делегації, прийоми, візити, поїздки, Париж, Греція, де мужчини, кажуть, найкращі коханці на світі* [7, с. 65]; *Розповідалося, ніби колись ще галицький князь Ярослав Осмомисл полював тут у старезних пущах із дружиною воїнів своїх і коханкою Насткою Багровою, жінкою вродливою і дико свавільною* [9, кн. 1, с. 36]. Очевидно, що актуалізовано сему 'інтимні стосунки', ймовірна сема 'позашлюбний зв'язок' не виражена.

Серед слів аналізованого синонімічного ряду є okazionale утворення *перелюбники*, що виникло на основі семантики іменника *перелюб*. Глумачний словник української мови дає таке визначення слова *перелюб* – чужолобство, чужоложство, блуд, перелюбство [13, 2, с. 582]. Очевидно, що *перелюбники* – люди, один з яких чи обоє мають позашлюбний інтимний зв'язок. Такі стосунки зазвичай засуджувався суспільством, а *перелюбників* карали, виставляючи на сміх: *Коли нічна сторожа схопить десь перелюбників, їх кидають у зіндан (підземна в'язниця), а на ранок ведуть до субаші, ... садовлять зрадливу жону на віслюка, якому до голови прив'язують оленячі роги, а її полюбовник має взяти віслюка за повід і провести через усе місто на загальне посміховисько. Попереду йде послужник від субаші і дме в ріг, скликаючи люд, полюбовників закидають гнилими помаранчами, камінням, коли ж вони, зганьблені, напівживі, повертаються додому, то жінку ще примушують заплатити за віслюка, так ніби вона його наймала для такої розваги, а чоловікові дають сотню кив по п'ятах або ж беруть відкупного по асарі за кожний удар [9, кн. 2, с. 139].* З наведеного контексту очевидно, що слова *полюбовник* і *перелюбник* є взаємозамінними, а оскільки й семантичне наповнення у них однакове, то можна вважати їх абсолютними синонімами.

Проведений аналіз показав, що слово *любов* (у значенні «особа, яка викликає почуття приязні») є домінантою синонімічного ряду – *любов, улюбленець (улюблениця), коханець (коханка), перелюбник, полюбовник*.

Проаналізуємо синонімічний ряд слів зі значенням «інтимні стосунки» – *любов, роман, близькість, любові, пристрасть, любострастя, злиття, хтивість, перелюб*.

Усі слова цього синонімічного ряду є похідними і мають високий ступінь прояву експресивності. На підставі словникових дефініцій і текстового аналізу романів Павла Загребельного інтегруємо набір сем, властивий усьому ряду: 1) інтимні стосунки; 2) сильний тілесний потяг; 3) бурхливе, нестримне почуття; 4) позашлюбні стосунки; 5) ніжні стосунки; 6) серйозність стосунків; 7) легкість стосунків; 8) міцний, нерозривний зв'язок.

У межах цього синонімічного ряду відбулося звуження лексичного значення, оскільки зовсім відсутні семи ‘духовний потяг’, ‘глибоке почуття’.

Архісемою аналізованого ряду є сема ‘інтимний зв’язок’. У середині ряду за характером семантичної близькості виділяємо такі групи синонімів: слова *любощі*, *злиття*, *хтивість* поєднані гіперсемою ‘сильний тілесний потяг’; слова *пристрасть*, *любо-страстя*, *злиття* – гіперсемою ‘бурхливе, нестримне почуття’; слова *роман*, *перелюб* – гіперсемою ‘позашлюбні стосунки’; слова *любов*, *любощі*, *близькість*, *пристрасть* – гіперсемою ‘ніжні стосунки’. Гіперсемою для слів *любов*, *близькість* є сема ‘серйозність стосунків’. Гіпосемою слова *роман* є сема ‘легкість стосунків’, а слова *злиття* – ‘міцний, нерозривний зв’язок’.

Слово *любов* (у значенні «інтимні стосунки») є домінантою синонімічного ряду, для нього характерна найпростіша семантична структура й найменший ступінь емоційно-експресивного забарвлення. Визначити, що в авторському тексті слово вжито саме в цьому значенні, допомагають епітети *тілесна* (*У древніх греків і римлян тілесна любов не мала ні перепон, ні обмежень і неминуче мала звестися до рівня звірячих злягань* [6, с. 203], *крадена* (*У краденій любові од кожного разу ждати оргазму це однаково, що цілий рік щодня їсти тільки солодку паску* [7, с. 63]); метафоричні й метонімічні перенесення (...*розкішні одаліски з мальованими лицями, в шовках, у білих, жовтих і чорних перлах, із зеленими, голубими, червоними самоцвітами (за ночі любові!)*, *у золоті, парчі, в серпанках, тонких шалях* [9, кн. 1, с. 98], стійка сполучуваність із дієсловом *займатися* (*А тоді займався любов’ю, навіть не знімаючи шаблі з перев’язі* [7, с. 51]). Іноді сема ‘інтимні стосунки’ виражена імпліцитно, наприклад: *Шістдесят дев’ять різновидів усмішки, як способів любові в індійській «Кама-сутрі»* [7, с. 51]. Інтертекстуальний зв’язок, виражений натяком на давньоіндійський трактат, свідчить про те, що йдеться про інтимну близькість.

Слово *роман* у словникових дефініціях має значення «любовні стосунки між чоловіком і жінкою, любовний зв’язок, афера» [13, 3, с. 209]. Отже, семантичне наповнення слова *любов* (у значенні «інтимні стосунки») розширюється за рахунок семи ‘легкість

стосунків'. Наприклад: *Романи треба крутити в житті, а не на папері, і з справжніми мужчинами, а не з такими жовтолицими кастратами, як оцей «класик»!* [7, с. 56]. За наявності відповідного контексту вважаємо можливою сему 'позашлюбні стосунки'.

Лексему *близькість* Словник української мови в 11 томах трактує як «інтимні, любовні стосунки, зв'язок» [16, I, 198]. У романах Павла Загребельного слова *близькість* і *любов* пов'язані єдиною виражальною спрямованістю, мають однакове семантичне наповнення («інтимні стосунки, особливо ніжні, близькі») і в контексті поєднані простим єднальним сполучником *і*, наприклад: *Вона вже танцювала довкола нього боса, зваблива, страшне тепло від жінки і ще страшніша її любов і близькість* [9, кн. 1, с. 82].

Вираження сем 'інтимні стосунки', 'ніжність', 'сильний тілесний потяг' у семантичній структурі лексеми *любощі* є експліцитним: *Він не пам'ятав, як опинився на восьмигранному ложі (без Євдокії і без нестямних любощів)* [6, с. 244]. Словникові дефініції ототожнюють слова *любощі* і *любов*, подаючи до першого ремарку «те саме, що любов» [16, IV, с. 564]. Проте, в окремих контекстах зміст слова *любощі* розширюється за рахунок імпліцитних сем. Розглянемо, наприклад, такий контекст: *...лісна плоть невмілої у любощах українки не дасть розкоші султанові і той неминуче повернеться до своєї солодкої Махідеван або до буйнотілих одалісок* [9, кн. 1, с. 176]. Словосполучення *невмілої у любощах* і *не дасть розкоші* містять імпліцитні семи 'вишуканість', 'досконалість' і, таким чином, розширюють зміст слова *любов*.

Пристрасть – сильне, бурхливе, нестримне у своєму виявленні почуття; велике внутрішнє збудження, душевне піднесення, стан натхнення, сильний фізичний потяг [13, 2, с. 915]. У контекстах лексема *пристрасть* реалізується у словосполученнях *шепіт пристрасті* (імпліцитна сема 'ніжність') – *...в затаєному мовчанні, в шепотах пристрасті воскресають навіть мертві* [9, кн. 2, с. 93]; *дика пристрасть* (експресивне підсилення); *пристрасть* може засліпити, оглушити, зробити німим (метафори) – *Він онімів, оглух і осліп від спалаху дикої пристрасті, але й крізь своє миттєве засліплення бачив її всю в блиску чистоти і ніжності: і її розвихрене волосся, і сплотніле лице, і жаждиві губи, і безмірну беззахисність* [6, с. 106].

Серед слів аналізованого синонімічного ряду є okazіоналізм *любострастя* – композит, утворений на основі семантики іменників *любов* і *пристрасть*. Тлумачні словники [3; 13; 16] такої одиниці не фіксують. Відповідно, семний набір слова *любострастя* має бути синтезом семантики цих двох слів – ‘інтимні стосунки’, ‘бурхливе, нестримне почуття’, ‘ніжні стосунки’, ‘серйозність стосунків’, ‘глибоке сердечне почуття’, ‘духовний потяг’.

У контекстуальному вираженні слова *любострастя* спостерігаємо відсутність таких сем, як ‘глибоке сердечне почуття’, ‘духовний потяг’, натомість актуалізовано сему ‘переважно тілесний потяг’: *Це було те, що в Ташкенті, і зовсім не те, там було полум’я ніжне і дружнє, тут гостре і вороже навіки, там були трояндові долини, ароматні сади, шовковисті квіти, щасливі стогони, щасливий сміх, щасливі сльози, тут тільки несамовитість, безладний переляк, дике **любострастя*** [11, с. 91]. Негативного емоційно-експресивного забарвлення додає антитеза (*там і тут; це було те і зовсім не те; там полум’я ніжне і дружнє – тут гостре і вороже*); підсилюється враження метафорами (*трояндові долини, ароматні сади, шовковисті квіти, щасливі стогони, щасливий сміх, щасливі сльози*). Крім того, велике значення надається фоновим знанням, підтексту: *...мозок Шульги ще вперто тримався за невідступну думку про помсту, відплату, історичну покару всьому, що було отруєне в цій Європі фашизмом, а підступне тіло не хотіло нічого знати, крім розкошів життя, насолоди, **любострастя*** [11, с. 74]. Оскільки події відбуваються під час Великої Вітчизняної війни, а жінка, до якої виникли особливі почуття, так би мовити з ворожого табору, то й почуття ці суперечливі (чи *помста, відплата, історична кара*, а чи *розкоші життя, насолода, любострастя*).

Лексема *хтивість* за 11-томним Словником української мови – «властивість за значенням хтивий». *Хтивий* – який відчуває (виражає, викликає) переважно тілесний, плотський потяг [16, XI, с. 163]. Такі семантичні компоненти слова *хтивість*, як ‘інтимні стосунки’, ‘сильний тілесний потяг’, дають змогу віднести і його до синонімічного ряду слів з домінантою *любов*. Але відсутність таких сем, як ‘духовний потяг’, ‘почуття приязні’, ‘душевні переживання’, обмежують його вживання тільки значенням *інтимні*

стосунки: ...тільки *хтивість* гриміла в ньому страшними, все-нищительними громами, і його молода кров домагалася, попри все на світі, вдоволення тої *хтивості* [6, с. 105].

Відтак, проведений аналіз показав, що лексичні синоніми сприяють увиразненню висловлюваної думки, допомагають доповнити наші уявлення про явища реальної дійсності, охарактеризувати їх з різних боків. Уживання автором різних слів синонімічного ряду привертає увагу читача, уточнює або порівнює поняття, реалії, акцентує увагу на певних їхніх особливостях. Завдяки переносному чи тропеїчному вживанню одиниці ряду можуть мати декілька різних конотативних значень, що дає можливість їм входити до кількох різних синонімічних рядів цього синонімічного гнізда. Саме в умовах синонімічної ситуації, яка виникає в мовленнєвій діяльності, виявляються диференційні ознаки слів, семантику простежуємо не лише на лексичному, а й на стилістичному, функціональному рівнях, з урахуванням емоційно-експресивних одиниць, які вступають у синонімічні відношення й утворюють семантичну функціональну тотожність.

Запропонована методика дослідження синонімічних зв'язків всередині лексико-семантичної групи *любов* не претендує на вичерпну повноту, хоча викладені спостереження й висновки можуть стати підґрунтям інтегрованого опису однієї з найбільш значущих семантичних макросистем – лексико-семантичного поля.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Ахманова О. С.** Словарь лингвистических терминов / О. С. Ахманова. – [2-е изд., стер.]. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 571 с.
2. **Брагина А. А.** Синонимы в литературном языке / А. А. Брагина. – М.: Наука, 1986. – 127 с.
3. **Великий** тлумачний словник української мови [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К.–Ірпінь: Перун, 2007. – 1736 с.
4. **Гречко В. А.** Лексическая синонимика современного русского литературного языка / В. А. Гречко. – Саратов, 1987. – 151 с.
5. **Евгеньева А. П.** Основные вопросы лексической синонимии / А. П. Евгеньева // Очерки по синонимике современного русского литературного языка. – М.–Л.: Наука, 1966. – 227 с.

6. **Загребельний П. А.** Брухт: [роман] / П. А. Загребельний. – Х.: Фоліо, 2003. – 253 с.
7. **Загребельний П. А.** Гола душа: [повість] / П. А. Загребельний. – К.: Преса України, 1992. – 153 с.
8. **Загребельний П. А.** Неймовірні оповідання: [оповідання] / П. А. Загребельний. – К.: Рад. письменник, 1987. – 367 с.
9. **Загребельний П. А.** Роксолана: [роман; у 2-х кн.] / П. А. Загребельний. – Х.: Фоліо, 2003.
10. **Загребельний П. А.** Романи: в 2 т. / П. А. Загребельний. – К.: Дніпро, 1974.
11. **Загребельний П. А.** Юлія, або Запрошення до самовбивства: [роман] / П. А. Загребельний. – Х.: Фоліо, 2002. – 351 с.
12. **Кузнецов А. М.** Структурно-семантические параметры в лексике (на материале английского языка) / А. М. Кузнецов. – М.: Наука, 1980. – 160 с.
13. **Новий** тлумачний словник української мови: у 3 т. / [уклад. В. В. Яременко, О. М. Сліпушко; 2-е вид., випр.]. – К.: Аконіт, 2004.
14. **Палевская М. Ф.** Проблема синонимического ряда, его границ и возможностей выделения доминанты / М. Ф. Палевская // Лексическая синонимия. – М.: Наука, 1967. – С. 94–104.
15. **Словник** синонімів української мови: у 2 т. / [А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк, С. І. Головащук та ін.]. – К.: Наук. думка, 1999–2000.
16. **Словник** української мови: в 11 т. [редкол. І. К. Білодід (голов. ред.) та ін.]. – К.: Наук. думка, 1970–1980.
17. **Черняк В. Д.** Функциональные аспекты синонимии и проблемы текстового воплощения языковой личности / В. Д. Черняк // Функциональная семантика слова. – Екатеринбург: Уральский гос. пед. ун-т, 1993. – С. 47–54.

Надійшла до редколегії 21.09.2012

УДК 80(477.44)

С. В. Щербак, О. Б. Каневська

ЛІНГВОСТИЛІСТИЧНИЙ АНАЛІЗ УКРАЇНСЬКИХ НАРОДНИХ ЛІЧИЛОК

У лінгвостилістичному аспекті проаналізовано українські народні лічилки, охарактеризовано жанрові, ритмомелодійні, лексико-стилістичні та граматичні їх особливості.

Ключові слова: усна народна творчість, лінгвостилістичний аналіз тексту, жанр, лічилки.

В лингвостилистическом аспекте анализируются народные украинские считалки, характеризуются жанровые, ритмомелодические, лексико-стилистические и грамматические их особенности.

Ключевые слова: устное народное творчество, лингвостилистический анализ текста, жанр, считалки.

The article deals with the analysis of Ukrainian folk counting-out rhymes with respect to their linguostylistic aspect. The author characterizes their genre, rhythmic, metrical, lexical, stylistic and grammatical peculiarities.

Key words: folklore, linguostylistic analysis of a text, genre, counting-out rhymes.

До середини ХІХ ст. дитячий фольклор не виділявся в окрему групу усної народної творчості та спеціально не записувався. Тільки від др. пол. ХІХ ст. і у ХХ ст., відколи зростає зацікавленість суспільства народним життям, починається збирання та з'являються публікації зразків усної дитячої словесності В. Анікіна, О. Афанасьєва, В. Василенка, В. Верховинця, Г. Виноградова, В. Даля, П. Іванова, С. Ісаєвича, О. Капіци, М. Лисенка, І. Манжури, М. Мельнікова, П. Шейна, П. Чубинського, Д. Яворницького та ін.

Наукова зацікавленість проблематикою дитячого фольклору також починається в середині ХІХ ст. й розвивається спершу на тлі таких відомих у фольклористиці напрямів, як міфологічний (В. Попов) і культурно-історичний (М. Костомаров), а П. Шейн уперше створює детальну класифікацію дитячого пісенного фольклору та виділяє в ньому деякі жанри (колисанки, примовки тощо). У ХХ ст. пошукову роботу одним із перших продовжив Г. Виноградов, який досить точно дав визначення дитячого фольклору та детально проаналізував його жанри (зокрема

лічилки), простежив зв'язки дитячого фольклору із народним побутом.

Необхідно зауважити, що лічилки ще не були об'єктом лінгвостилістичного аналізу, завданням якого є виявлення власне мовних елементів (фонетичних, лексичних, словотвірних, морфологічних, синтаксичних), які складають підґрунтя естетичної специфіки художнього твору, зокрема й такого, що належить до усної народної творчості.

Актуальність статті полягає в науковій цікавості сучасного мовознавства, літературознавства та фольклористики до проявів національного менталітету в мові українських народних лічилок, відображенню в них фрагментів національного колориту.

Мета статті – проаналізувати українську народну лічилку в лінгвостилістичному аспекті.

Лічилка – це коротенька римовка, що сягає давнього народного побуту та ритуалів, коли вже існували певні системи лічби, наприклад: *Павлику, равлику, / Вистав роги / На чотири стоги: / Тобі два, мені два – / Поділимось обидва.*

Лічилки є живим фольклорним жанром, вони передаються, передусім, усно, варіюються в колективній пам'яті народу, перш за все – дитячого співтовариства, на відміну від казок або скоромовок, які частіше за все стають відомими дітям через книжки або через розповіді дорослих.

Більшість фольклористів указує, що лічилка виникла в глибокій старовині як засіб розподілу на роботу, яка за тих часів була не тільки важкою, а й небезпечною для життя людини. Її використовували в реальному житті, тому лічилка є не самостійним літературним жанром, а прикладним, оскільки має практичне завдання: *Ходить бусол по болоту / Кличе хлопців на роботу. / Хлопці кажуть – не хочу! / Бусол каже – заплачу!*

Також є припущення, що лічилки походять від мисливського жеребкування, пов'язаного із ворожінням: «пощастить» або «не пощастить», з магічними заклинаннями, що мали принести удачу під час полювання. Тому лічилки за звуковою й синтаксичною структурою нерідко подібні до заклинань: *Сітка, вітка, / дуб, дубки – / поставали козаки, / Шабельками брязь – / вийди, князь. / Ігдики, цигдики, / цигдики де, / Абель, фабель, / дурмане, / Ікі, тікі, граматікі, / Оц, / клац, / заєць.* Мотиви заклинань також знаходи-

мо, наприклад, у такій лічилці: *Один, два, три, / Ти до мене не ходи, / Бо у мене чорний пес, / Як тя вкусить, то умреш.*

У дитячих лічилках, на думку М. Лановик та З. Лановик [3, с. 608], у мовній палітрі простежуються відгомони обрядів ворожіння, а саме голкою: *Голочка, ниточка, / Стакан води, / Першим вийдеш, / Напевно, ти!; Ниточка, голочка, / Синя соколочка, / Щука, карась, / А ти убирайсь.* Також, як указують фольклористи, у лічилках є відгомін обряду провіщення майбутнього: *Бігли коні під мостами / З золотими копитами. / Треба стати погадати, / Що тим коням їсти дати; Тут баба ворожила – / кусок сала / положила, / Тут воно є, / щастя моє* (варіант: *Бігли коні під мостами / З золотими копитами. / Дзень, брязь – вийшов князь! / Тут циганка ворожила, / Шматок сала положила. / Ось воно є – щастя твоє!*).

Згодом гра-лічба (або заклинання) утратила серйозність і стала веселими віршиками про торбу, чижика, котика, зайчика тощо, наприклад: *Біг заєць по льоду, / Рвав траву-лободу. / Що набрав – / то й пучок, / Мій, мій сірячок.*

Найпоширеніший вид народної лічилки призначений безпосередньо для розрахунку гравців: *А між нами, хлопчиками, / Хтось не слухається мами. / Раз, два, три, / Це, напевне, будеш ти.* Вона вчить дітей дотримуватися правил гри, тому що вибирає того, хто буде водити, справедливо, без обману: *Одинчики, / Драбинчики, / На кулики, / На мулики, / Дощичок, / До палок, / Мотовильце, / Вразок, / Цуцик білий, / Радивон, / Вийди вон.*

До цього ж виду лічилок належать такі, де немає прямої словесної вказівки на те, хто водить або виходить після рахування, його замінює останнє виразне слово: *Остан, / Барабан, / Сімсот, груддя, / Паламар, / Суддя, / А ти кум, / А ти мум, / А ти нись – / Оступись; У зеленому садку / Сидить котик в холодку. / Лапкою чеше вус, / Язичком лиже пуз, / Хвостиком круть-верть, / Сіру мишку хан!*

Існує багато лічилок – «ігрових прелюдій» (за термінологією Г. Виноградова), де передбачається не просте однократне перерахування учасників ігри з визначення того, хто буде водити, а своєрідна гра з участю всіх гравців (тих, кого рахують): – *Ласю-Парасю, / Де була? / – У лісі. / – Що їла? / – Горісі. / – Чим кусала? / – Зубами. / – Куди клала? / – До мами; Сидить зайчик*

під липкою, / Сіє муку калиткою. / Ведмідь каже – На хліб? / – На хліб? / Зайчик вушками – тріп, тріп; – Де стоїш? / – На камені. / – Що п'єш? / – Квас. / – А ну злови нас! Правила гри в них різні, але вони надають можливість гравцям нібито двічі випробувати долю.

Зрозуміло, що головним компонентом багатьох лічилок є числівник(-и): *Раз, два, три, чотири, п'ять, / Стали в колі ми кружлять. / Покружляли, розійшлися, / Ні на кого не дивися.*

Уявлення про число, виникнувши ще в глибоку давнину з практичних потреб лічби, із найпростіших вимірювань, розвивалося у зв'язку з ускладненням господарської діяльності людини, її соціальних відносин, із потребами вимірювання відстаней, часу, ваги тощо. Числа-символи в народних лічилках існують відтоді, відколи склалися поняття про них. Дуже часто в лічилках використовуються числа першого десятка, а також число *сто*: *Раз і два – росла трава, / три, чотири – покосили, / п'ять – на сонечку сушили, / шість – в копичку покладали, / сім – корівку годували, / вісім – молочко давала, / дев'ять – діток напувала, / десять – привела телятко, / починаймо все спочатку; Летів рій бджілок / зі **ста** лічилок. / Зійшлися діти, / давай лічити, / бо кожна бджілка, / немов лічилка: / кого укусить – / жмурити мусить.*

На думку вчених, найперші еталони рахунків були єдиними: одне Сонце, один Місяць, дві руки, дві ноги [1, с. 25–26]. Це яскраво відбивається й у лічилках: *Раз і два. / Раз і два. / В нас лічилка – лісова! / В лісі – дерево дуплисте, / а в дуплі живе сова, / що жовтаві очі має, / Спить – удень. Вночі – літає. / Добрий сну, сові приснисть! / Я – ховаюсь! Ти – жмурись!*

З часом із множини стали виділяти ще одну, яка складалася з трьох елементів. Знаходимо лічбу до трьох і в лічилках: *Раз, два, три, / Йшов я й ти. / По горох – / Ми удвох. / Рви стручки / У мішки, / Занеси / Й поїси.*

Пізніше в обіг уводиться число чотири, яке спочатку позначало множину взагалі (згадаємо – *на всі чотири вітри, на всі чотири боки*). Рахують до чотирьох і в лічилках: *Раз, два, три, чотири, / Мене грамоті учили – / І читають, і писать, / І на конику скакать.*

Числівники в багатьох мовах указують, що в первісній людини пальці рук є переважним знаряддям лічби, тобто постійною

незмінною низкою предметів-значків, із якими при рахуванні порівнюється будь-яка інша нова низка предметів. Кисть руки – п'ясть (кулак – з давньослов'янської мови) – є синонімом і фактичною основою числівника «п'ять» у багатьох народів, у тому числі й в українського. Пальці для людини, яка ледь уміє рахувати, є безцінним арифметичним посібником. Їх дуже люблять маленькі діти, що яскраво відбивається в лічилках: **Раз, два, три, чотири, п'ять!** / **П'ятеро** пташат летять! – / **Перше, друге, третє... п'яте.** / **Йду четвертого** шукати.

У давнину, коли люди вірили у чарівну силу слова, створювалися таємні, умовні системи лічби, до кожного числівника додавали заперечну частку: *ні раз, ні два*. Лічильні слова могли замінюватися співзвуччями або абракадаброю, яку розуміли люди однієї групи, адже лічба повинна утаємничити від злих сил приготування до загальної справи, коли розподілялися ролі учасників. Відгомін цього знаходимо й у народних лічилках: **Інкі, пінкі / Ляда, мінкі, / Інкі, квас, / Бутер, вас, / Ти, зайчику, / Тікай в ліс.** Ці «таємні» слова відкривають гру, яка є наслідуванням серйозним справам: полюванню, рибальству, хліборобству, війсьній справі тощо.

У лічильці іноді лічба перевертається: **Одинчики, первинчики, / По сороку струнок, / Струнка, лепьотка, / Такова соломка, / Тік, токовий!**; числівники надзвичайно змінюються, наприклад: **Одіян, / Двіян, / Тріян, / Четирен, / Платан, / Латане, / Сукман, / Дукман, / Деревій, / Декса, / Півень, / Олекса. / Де ж він дівся? / В землю зарився – / Годі й шукать.**

Таким чином, світ чисел в українських народних лічилках, виконує символічну функцію, відображаючи світогляд древніх. Періодичність, повторюваність традиційних чисел у лічилках засвідчує те, що вони є закономірними компонентами їхніх сюжетів: **Раз, два – / дерева, / три, чотири – / вийшли звірі, / п'ять, шість – / падолист, / сім, вісім – / птахи в лісі, / дев'ять, десять – / це сунічки / підвели червоні личка.**

В українському фольклорі знаходимо багато безглуздих лічилок з абсурдними сюжетом і звуко- та словосполученням: **Дузинь, дузинь, / передузинь; вийди кінь.** «Надрозумна» мова поєднується з «числівкою» та виникає лічилка з великою кількістю беззмістовних слів і без сюжету: **Раз, два, три, / Грав я й**

ти. / Соні, боні, тач, / Рифа, тифа, м'яч. Сила «надрозумних лічилок» полягає в гіпотетичній дії замовляння.

Іноді надрозумні слова починають лічилку: *Ерлички, перлички, / Червоні гудзички, / На кого випаде, / Той буде жмурити.* Це свідчить про підбір слів, які асоціюються в дитини з певними предметами.

У багатьох випадках незрозумілі слова повторюються в усьому тексті, створюючи загальний ритм лічби: *Еники, беники, / їли вареники, / Еники, беники, квас, / Вийшов старенький Тарас... / Еники, беники, / їли вареники, / еники, беники, кльош, / вийшов жмуриться матрос.* Зазначимо, що деякі фольклористи, розглядаючи лічилку «Еники, беники», підкреслюють, що вона має своє джерело запозичення – можливий текст середньовірно-німецької примовки, якою користувалися дорослі в популярній грі «в кості».

Існують тексти лічилок, повністю складені із безглузких слів, які утворюють єдиний ритм: *Ата, бата, симен, чур, / Ізд, ізд, ми поїдем у Тікліз; Ене, бене, реч, / вінтер, вінтер, жеч, / ене, бене, раба, / вінтер, вінтер, жаба; Паня, цура, зака, зала, / Чорні бути вдарувала, / Гон, цур, каліцур, / На костечку, брук.*

Широко розповсюджені лічилки з відомим сюжетом (про яблуко або про торбу тощо); їх ще називають «немудрені віршики»: *Котилося яблочко, / в город, в огород... / Хто взяв яблучко? / Воєвод, воєвод. / Воєводава жона / Породила три сина – / Й попа й дяка, / Й серебряника, / День, брязь, / Вийшов князь; Котилася торба / З великого горба. / А в тій торбі / Хліб-паляниця. / Кому доведеться, / Той буде жмуритися.*

Деякі лічилки є переінакшеними повтореннями християнських молитов: *Оче наш, / батько ваш / кури крав, / у мішок клав.*

Необхідно підкреслити, що серед дитячих лічилок наявні й запозичені. Крім названої лічилки «Еники, беники», розповсюдження набула лічилка: *Раз, два, три, чотири, п'ять! / Вийшов зайчик погулять. / Як нам бути, що робити? / Треба зайчика зловити. / Будем знову рахувати: / Раз, два, три, чотири, п'ять. / Зараз я іду шукать!,* що має відоме літературне джерело – віршик для дітей Ф. Б. Міллера (1851); пор.: *Раз-два-три-четыре-пять, / Вышел зайчик погулять; / Вдруг охотник прибегает, / Из ружья в него стреляет... / Пиф-паф! ой-ой-ой! / Умирает зайчик мой!*

Більшість лічилок – це веселі віршики, які діти часто змішують зі скоромовками, утішками тощо: *Їхав лис через ліс, / поламав сто коліс, / Треба стати, погадати, / скільки йому грошей дати; Пішла пані до комори, / Взяла крейду і пацьори / І рахує: – Раз, два, три. / А хто засміється? А то ти!*

Лексико-стилістичний аналіз текстів лічилок дозволяє констатувати, що використання тих або інших лексичних одиниць у них залежить від епохи їх створення, а також від місця (місто, село) їх активного вживання. Так, у більш давніх за віком лічилках виділяються слова: *пін, дяк, князь, воєвода, мужик, цариця; куреник, дуга, калач, воли* тощо; у більш «молодих» – *перший клас, квартира, машина* тощо. Характерне використання розмовної (*пишик, круть-верть, друзяки, хтокало, якало*) й оцінної лексики (*молодець, прехороший, розпусняк*), слів зі зменшеними суфіксами (*горобчик, травичка, квіточки, житечко, шабельки*), складних слів із повторенням синонімічних або близьких основ (*їсти-пити, сова-совонька, калина-малина, суніця-чорниця, сорока-ворона*), дієслівних вигуків (*туп, туп-туп, тріп-тріп, гоп-гоп, плиз-плиз*), звуконаслідувальних слів (*ду-ду-ду, дзень, бом, квок, цок-цок-цок*).

Український національний колорит відбивається й у тематиці лічилок (*Тарарах, тарарах, / іде Хома на волах. / На яких? – На рябих. / – На чііх? – На Мартинових*), й у використанні власних імен (*Тарас, Ганнуся, Парася*), найменувань жителів (*русини, подільночка*), специфічних, властивих українському побуту слів (*вареник, книш, паляниця, постольці, пацьори*).

У тематиці багатьох лічилок відображено риси сільського побуту, сільської праці: *Йшла собака через міст – / чотири лапи, / п'ятий хвіст. / Стоїть півень на току / у червонім чобітку / Будем півника просити: / ходи жито молотити; На городі бараболя, / Кабаки, / Буряки, / Редька, морква, огірки, / Пастернак, / Повний мак. / А ми кошечка візьмем / Та повнінький наберем. / Хто піде, / Той візьме.*

Важливою складовою частиною художньо-образної структури лічилки є її символізм, перш за все, пов'язаний із небесними тілами й явищами: *Поколело, покотило, / По дорозі волочило, / Сонце, місяць і зірки, / На кілочку вийдеш ти; Летіла лелека, / Летіла здалека, / Та й сіла на хаті / Зірки рахувати. / Не їла, не*

спала, / Всю ніч рахувала, / А вдосвіта збилась, / Зоря покотилась, / Упала додолу / На піжмурці в колу.

Лічилки відрізняються одна від одної не лише сюжетом, але й персонажами. Проведений аналіз текстів дозволяє поділити всіх персонажів лічилок на такі тематичні групи:

– **«Люди»:**

1) характеристика за статтю, віком, родинними стосунками: *хлопці, дівчатки, дівчаточка, дівка, баба, дід, діти, діточки, дітки-однолітки, малята, брат, мама;*

2) характеристика за міжособистісними стосунками: *друзьки, друзі;*

3) соціальним положенням: *князь, козак, цариця, мужик, пан, пані, господиня;*

4) характеристика за національністю, місцем проживання: *подоляночка, полька, циганка, русини;*

5) власні імена: *Сидір, Каленик, Павло, Павлик, Марко, Мартин, Хома, Іван/Йван, Роман, Василь, Тарас, Гриць, Віталій, Федір; Парася, Марія, Марічка, Маринка, Тетянка, Федора, Ганнуся, Настя;*

– **«Звірі»:**

1) загальна назва: *звірі;*

2) дикі: *заєць, зайчики, ведмідь, лис, мишка, їжачок;*

3) свійські: *кіт, котик, кабанці, свині, воли, корівка, телятко, баран, коза, козенятко, цап, цапок, пес, собака, коник, коні;*

– **«Птахи»:**

1) загальна назва: *птахи, пташата;*

2) дикі: *бусол, лелека, чижик, зозуля, зозулиця, сова, совонька-сова, крук, горобчики;*

3) свійські: *курочка, півник, гусаки, качка, качатко;*

– **«Земноводні, риби»:**

1) земноводні: *жаба, жабенята;*

2) риби: *щука-риба;*

– **«Комахи»:** *равлик, метелик, павучок, бджілка, джміль, оса;*

– **«Рослини»:**

1) загальна назва: *трава, травичка, квіточки;*

2) дикорослі: *дуб, верба, горіх, в'яз, лоза, падолист, тополя, калина, барбарис, сунички, лобода, будяки;*

3) сільськогосподарські: *жито, житечко, редька, морква, огірки, пастернак, мак, буряки, кабаки, бараболя, горох.*

Так, героями багатьох лічилок є звірі, як дикі (*заєць, лис, ведмідь*), так і свійські (*кіт, пес, корова, коза*), наприклад: *Бігла лялька по току / У червонім ковпаку. / Їла цукор і медок. / Вийшов / зайчик – корольок; Іде коза, брикає, / Бородою хитає. / А борідка хиталась, / За будяки чіплялась. / Копитами цок-цок-цок! / Вибігає і цапок. / Не коліться, будяки, / Бо потопчуть вас цапки. / Туп!*

Отже, лексико-стилістичною основою більшості лічилок є побутова, розмовна, оцінна лексика, слова з національним українським колоритом, безглузді та лічильні слова.

Лічилка призначена одночасно й для рахування, й для гри, саме тому вони закінчуються питаннями, завданнями, вказівками та іншими вимогами: *Тікав заєць через міст. / Довгі вуха, куций хвіст, / А ти далі не тікай, / рахувати починай, / раз, два, три – вийди ти; Качка з річки йшла, / гурт качок вела: / це – качатко сиве, / це – як жовта слива, / це – брудненький квачик, / це – м'якенький м'ячик, / це – як вовни жменька, / це – кривеньке, / це – сніжок побіг... / Скільки ж їх усіх?; Йшла Маринка на стежинку, / Загубила там корзинку. / А в корзинці паляниця, / Хто її з'їв, тому жмуриться.*

Таким чином, для текстів лічилок характерні імперативні конструкції, використання дієслів у наказовому способі, вигуків, звертань: *Сидить дід на кілку, / Курить люльку табаку, / А бабуля-лебедуха / Незлюбила того духа, / Раз, два, три – жмури!; Діти, діти, дітвора, / Всі виходьте із двора. / Хто не захоався, / кричіте «ура»; Біля двору – дві Федори, / біля танку – дві Тетянки, / а на лузі – дві Ганнусі, / біля річки – дві Марічки. / Ой, дівчаток тих багато! / Порахуймо їх, друзяки!*

Основна особливість лічилки – чіткий ритм, можливість кричати окремо всі слова: *Стільчик, бульчик, / Сам корольчик, / Серебряний колокольчик, / Дзень, брязь, / Вийде князь.*

Чіткість ритму створюється, передусім, використанням у текстах чотирьохстопного (*Раз, два, три, чотири / Мене грамоті учили...*) або трьохстопного (*Еники-беники*) хорею, тобто ритмічною силабо-тонічного віршування; логічним наголосом на останньому слові лічилки, а також жестами та мімікою гравців.

Для жанру лічилки характерно варіювання слів, окремих частин, взаємодія різних лічильних сюжетів – фольклорних

контамінацій. Наприклад, пор.: *Гулі-гулі – / Такі очі, як моргулі, / Чинки-чинки, / Такі очі, як мисчинки* (варіант: *починки*), */ Чата-чата, / Такі очі, як горщата.*

Зазначимо також, що лічилки існують як у скороченому вигляді, так і в більш довгому: *Мидір, Сидір і Каленик / Збудували тут куреник. / У куренику сидять, / По варенику їдять. / В нас вареників немає, / Хто жмуритись починає?* (скорочений варіант: *Сидір, Мидір та / Каленик / Та поставили куреник / У куренику сидять / По варенику їдять*; варіант початку лічилки: *Федір, Сидір і Каленик...*; контамінований варіант: *Іде коза рогата, / веде діток, кошлата. / А хто козу туркне, / того коза штурхне. / Федір, Сидір і Каленик / Збудували тут куреник. / У куренику сидять, / По варенику їдять. / В нас вареників немає, / Хто жмуритись починає?*). Не завжди лічилки з продовженням є більш давніми за походженням, частіше вони є продуктом дитячої творчості сьогодення: *Бігла лялька / коло ковалька / в семи кожухах, / в трьох капелюхах, / в небо гляділа – / злетіти хотіло. / Раз, два, три, / чотири, п'ять – / п'ять горобчиків летять, / Раз, два, три, п'ять – / йду четвертого шукать.*

Отже, із лічилок може створюватися палімпсест із випадковими спорідненими зв'язками: *Павлику-равлику / вистав роги / на чотири стоги. / Тобі два, мені два – / поділимось обидва. / Джибанець, воронець, / а хто вийде – молодець. / Їхала карета, / Дзвоном дзвонить. / Вийшла пані, / Лічить коні: / Раз, два, три, вийди ти. / Якало, тикало, микало, викало, / Хтокало, шокало, кликало, кудикало. / Тобі жмуритись випало. / Ану рукою затулись, не дивись. / Ходить качка на гніздечко, / Золоті несе яєчка. / Скільки їх там, відгадай. / Раз, два, три – утікай. / Раз, два, три, чотири – / Вийшли звірі, / П'ять, шість – пада лист, / Сім, вісім – птахи в лісі, / Дев'ять, десять – полуниці: / Хто знайде – тому й жмуритися.* Явище палімпсесту підтверджує життєздатність цього фольклорного жанру, його постійний розвиток.

Таким чином, лічилка як жанр дитячого фольклору та одна зі складових процесу гри придумана для дітей і самими дітьми з метою здійснення об'єктивної справедливості при розподілі ролей. Для композиції лічилки властиві такі форми: зачин, який виражається найчастіше в рахунку; процес, який починається фактично від самого зачину, тримається за нього і розвиває тему; вихід.

Лічилка – це не тільки «прелюдія гри», а й сама гра-імпровізація, яка в гарному виконанні дарує естетичну насолоду, є справжнім джерелом людської мудрості, виразником народного світогляду, скарбницею національної духовності. Без цих веселих і смішних віршів, без словесної гри, яка в них міститься, дитина ніколи не оволодіє своєю рідною мовою досконало, не зможе виразити будь-які думки, відчуття, переживання тощо.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Войнович В.** Українська міфологія / В. Войнович. – К.: Либідь, 2002. – 664 с.
2. **Дитячий фольклор** / [упоряд. і передм. Г. В. Довженок]. – К.: Дніпро, 1986. – 304 с.
3. **Лановик М.** Українська народна словесність: посібник для студентів гуманітарних факультетів вищих навчальних закладів / М. Лановик, З. Лановик. – Львів: Літопис, 2000. – 614 с.
4. **Українські народні лічилки** [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.uti-puti.com.ua

Надійшла до редколегії 09.09.2012

НАУКОВА ХРОНІКА

УДК 81'38

Т. В. Шевченко

III Всеукраїнська науково-практична конференція «КУЛЬТУРА МОВИ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ» (м. Дніпропетровськ, 12–13 квітня 2012)

Подасться огляд основних питань, які розглядалися на III Всеукраїнській науково-практичній конференції «Культура мови в українському суспільстві», окреслюються перспективи досліджень питань культури мови.

Ключові слова: культура мови, культура наукової мови, культура мовлення, науково-технічне мовлення, художня література.

Представлен обзор основных вопросов, которые были рассмотрены на III Всеукраинской научно-практической конференции «Культура языка в украинском обществе», намечены перспективы исследования культуры языка.

Ключевые слова: культура языка, культура научного языка, культура речи, научно-техническая речь, художественная литература.

The article deals with the main problems, which have been considered on the third Ukrainian scientific-practical conference «The culture of language in the Ukrainian society». Perspectives of investigations and problems of language culture are examined.

Key words: culture of language, culture of language scientific, the standard of speech, scientific and technical speech, fiction.

12–13 квітня 2012 року в м. Дніпропетровську з ініціативи Обласного центру історії та розвитку української мови Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара відбулася III Всеукраїнська науково-практична конференція «Культура мови в українському суспільстві», організована кафедрою української мови Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара та Обласним центром історії та розвитку української мови.

До участі в роботі конференції зголосилися 37 представників різних навчальних закладів і установ України, як-от: Волинського національного університету ім. Лесі Українки, Дніпропетровського

національного університету ім. Олесея Гончара, Дніпропетровського університету внутрішніх справ, Запорізького педагогічного коледжу, Івано-Франківського національного медичного університету, Криворізького технічного університету, Кримського гуманітарного університету, Національної металургійної академії України (м. Дніпропетровськ), Національного університету «Львівська політехніка», Одеського національного економічного університету, Тернопільського національного економічного університету, Харківського національного педагогічного університету ім. Григорія Сковороди, Харківської національної академії міського господарства, Херсонського державного аграрного університету.

Відкриваючи конференцію, декан факультету української й іноземної філології та мистецтвознавства, професор **І. С. Попова** звернулася до присутніх із вітальним словом, відзначивши, що проведення наукової конференції «**Культура мови в українському суспільстві**» стало традиційним. Уже втретє науковці з різних куточків України збираються в стінах Дніпропетровського національного університету ім. Олесея Гончара, щоб обговорити питання, які мають дуже важливе соціальне й національне значення. Адже культура мови зароджується й розвивається саме там, де носіям національної літературної мови не байдуже, як говорять і пишуть українською, як сприймають їхнє мовлення люди, об'єднані різними професійними інтересами та суспільним статусом.

Проректор з науково-педагогічної роботи у сфері гуманітарної освіти та виховання молоді Дніпропетровського національного університету ім. Олесея Гончара, доктор історичних наук, професор **В. В. Іваненко** представив високоповажних гостей та учасників конференції, ознайомивши їх з порядком роботи конференції. Науковець акцентував увагу на тому, що широкий спектр питань, які розглядаються на конференції, віддзеркалюють ту непросту ситуацію, яку маємо сьогодні з державною мовою в нашій країні.

Пленарне засідання відкрив доктор філологічних наук, професор Дніпропетровського університету внутрішніх справ **А. М. Поповський**, який виголосив доповідь «Мовний етикет у художньо-літературному дискурсі». Учений наголосив на тому, що мовний етикет, займаючи власну нішу в структурі загального етикету, – це лише частина засобів, за допомогою яких здійснюється комуніка-

ція. У сучасному, морально дещо «зіпсованому» суспільстві, де антагонізм позитивного й негативного неминучий, етикет разом з іншими духовними цінностями повинен працювати якнайактивніше, розширюючи своє функціональне поле. Тому проблема доцільності використання ненормативної лексики в мові художніх творів на сучасному етапі розвитку української мови є досить актуальною та дискусійною.

Продовжила обговорення мовних питань у сучасному суспільстві доцент кафедри української мови Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара, директор Обласного центру історії та розвитку української мови **Н. С. Голікова** у повідомленні «Мовна норма в художній літературі початку ХХІ століття». Доповідачка зазначила, що українська літературна мова помітно трансформується на початку ХХІ ст. у всіх підсистемах, як і її нормативний кодекс. Упливовим фактором щодо цього є нова художня література та її мовно-структурні одиниці, зокрема різноманітні анормативні елементи – окаянізми, якими так активно «засівають» свої твори сучасні письменники і які ще довго слугуватимуть предметом наукових обґрунтувань представників мовознавчих галузей лінгвостилістики, культури мови, текстології, соціолінгвістики тощо. Відбір, класифікація найновіших авторських новотворів, наукове обґрунтування їхньої широкої аспектології і надалі залишатимуться актуальними, перспективними завданнями сучасної лінгвістики.

У доповіді «Українські прийменникові конструкції з ПО» доцент кафедри української мови Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара **Н. В. Левун** зазначила, що прийменник ПО та словосполучення, з ним утворені, викликають інтерес як мовознавців, так і вчителів, редакторів, журналістів, працівників радіо й телебачення, усіх, хто не байдужий до чистоти і правильності української мови. Він використовується в різних функціональних стилях української мови, тому детальне вивчення його особливостей, специфіки з ним утворених сполук – важлива проблема сьогодення.

Із повідомленням «Аксіологічна лексика української мови як засіб соціокультурної ідентифікації особистості» виступила старший викладач кафедри української мови Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара **В. В. Корольова**, яка

подала класифікацію аксіологічної лексики, розглянула основні соціокультурні тенденції (проілюстровані оцінною лексикою), що впливають на суспільний мовний смак і соціокультурну ідентичність особистості.

Викладач кафедри мовної підготовки, психології та педагогіки Харківської академії міського господарства **Н. М. Карікова** у виступі «Останній могікан з періоду розстріляного відродження»: Б. Антоненко-Давидович як борець за культуру української мови» дійшла висновків, що: 1) мовознавчі розвідки Б. Антоненка-Давидовича, особливо його праця «Як ми говоримо», виявилися під ту пору (60–70-ті роки ХХ ст.) украй актуальними й потрібними для тих культурних верств населення, яким була небайдужа доля української мови загалом і проблеми мовної культури зокрема (перевидання його мовного порадики через сорок років після першої публікації засвідчує актуальність книжки і для сучасного українського мовця); 2) на формування мовознавчих поглядів Б. Антоненка-Давидовича вплинули рекомендації та приписи нормалізаторів 20-х років ХХ ст., що засвідчують його праці з культури української мови (особливо порадики «Як ми говоримо»); 3) письменник на особистому прикладі довів, що добре знати рідну мову може кожний свідомий громадянин своєї країни, незалежно від походження, рівня освіти, мовного оточення, професії тощо. Головне – це бажання все життя вчитися рідної мови з класичної літератури, авторитетних лексикографічних праць і народних джерел.

Секційна робота проходила за чотирма напрямками – 1) **«Культура мови як соціолінгвістична категорія»**, 2) **«Культура мови в закладах освіти»**, 3) **«Культура мови і сучасний літературний процес»**, 4) **«Культура мови в засобах масової інформації»**.

Робота секцій розпочалася виступом доцента кафедри української мови, заступника директора Обласного центру історії та розвитку української мови І. П. Мамчич на тему «Милозвучність української мови на синтаксичному рівні», у якому систематизуються засоби, що витворюють особливу тональність, милозвучність української мови на синтаксичному рівні, зокрема йдеться про переважання безприйменникових конструкцій, синтаксичних форм на -но, -то, особливості перекладу деяких слів у нашій мові.

Кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Національного університету «Львівська політехніка» **І. Д. Фаріон** у своєму повідомленні «Рецепція поняття культури української (руської) мови в діячності» об'єктом дослідження визначила зародження поняття культури української мови крізь призму оцінних мовних суджень української духовної еліти наприкінці XVI – упродовж XVII ст. Аналіз історичних уявлень про культуру мови здійснено на матеріалі полемічних текстів того часу. Виявлено детермінований зв'язок між мовною свідомістю (у контексті культури мови) та загостренням релігійних і суспільно-політичних обставин.

Цікаву розвідку про «Науковий текст» в аспекті культури мови запропонували старший викладач **Г. Д. Джунусалаєва** та викладач кафедри мовної та психолого-педагогічної підготовки Одеського національного економічного університету **Н. А. Ковальська**. Дослідниці розглянули специфіку функціонування, вимоги і принципи складання та особливості побудови наукового тексту в аспекті культури мови; обґрунтували роль культури наукової мови у формуванні професійної компетентності сучасних фахівців.

Про уживання пасивних дієслівних конструкцій йшлося у виступі кандидата філологічних наук, доцента кафедри української мови Національного університету «Львівська політехніка» **З. Й. Куньч** «Уникнення пасивних дієслівних конструкцій як елемент культури української мови». Проаналізувавши типові помилки, пов'язані з цим явищем, науковець звернула увагу на те, як ці огріхи відображаються на таких ознаках мовної культури, як правильність, змістовність, точність, логічність, відповідність ситуації.

Кандидати філологічних наук, доценти кафедри мовознавства Івано-Франківського національного медичного університету **О. М. Мельничук** та **Л. І. Сілевич** здійснили аналіз етикетних формул вибачення як одного із семантико-стилістичних виявів ввічливого ставлення. Джерельна база виступу «Перформативні етикетні висловлення вибачення» репрезентує функціонування етикетних висловів у різних стилях української мови: художній літературі, епістолярії й усному розмовному мовленні.

На «Становлення мовної норми в Україні» звернула увагу

кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Національного університету «Львівська політехніка» **О. Р. Микитюк**. Проаналізувавши формування мовної норми на основі давніх писемних пам'яток, автор виокремила критерії становлення мовної норми, показала послідовність етапів вибору, кодифікації, упровадження та вдосконалення мовної норми.

Переклад та тлумачення російськомовного терміна «решетка» було запропоновано у дослідженні аспірантки кафедри української мови Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара **О. В. Петухової** «Переклад терміна «решетка» в українській термінології металознавства». Проведений словниковий аналіз на прикладі російськомовного терміна та термінів-словосполук, що групуються навколо цього слова засвідчив, що українська металознавча термінологія не опрацьована належним чином і потребує спільної копіткої праці вчених-металознавців та мовознавців над виправленням, осучасненням та стандартизацією металознавчої терміносистеми.

До питань культури мови в закладах освіти звернулися **М. І. Бобак**, **І. А. Прокоп**, **Г. Р. Бобак** (Тернопіль; «Формування культури мови як засобу розвитку професійних якостей майбутніх лікарів та способу самовираження особистості»), **Ю. О. Дем'янова** (Запоріжжя; («До проблеми вербальної агресії в педагогічному дискурсі»), **Т. Б. Козак** (Тернопіль; «Особливості комунікативної культури студентів вищих навчальних закладів України»), **Н. Г. Майборода** (Дніпропетровськ; «Термінологічна лексика у професійному мовленні»), **А. Л. Савченко** (Кривий Ріг; «Пошук шляхів оптимізації навчального процесу щодо набуття навичок професійної комунікації майбутніми фахівцями»), **Л. М. Ткач** та **І. В. Рибалко** (Дніпропетровськ; «Формування мовленнєвої культури студентів вищих технічних навчальних закладів»).

Питань культури мови в літературному дискурсі та актуальних проблем українського літературознавства торкнулися **Г. І. Бокшань**, **А. І. Бокшань** (Херсон; «Мовностилістичні засоби вираження аксіологічних доміант у філософській ліриці Анатолія Кичинського»), **С. І. Кондратенко** (Дніпропетровськ; «Порівняння з фітокомпонентом у художніх творах Олеся Гончара»), **О. В. Слюніна** (Харків; «Культура мови в українській художній картині світу кінця ХХ століття»), **Т. В. Шевченко** (Дніпропетровськ; «Особливості афористики Павла Загребельного»).

У повідомленнях **О. В. Гурко** (Дніпропетровськ; «Іншомовні слова у тексті реклами»), **З. О. Дубинець** (Армянськ; «Евфемізація як процес творення коректної лексики в сучасній пресі») та **А. Ю. Яворського** (Луцьк; «Типові помилки у структурі складно-підрядного речення (на матеріалі друкованих ЗМІ)» основну увагу було спрямовано на висвітлення проблем культури мови в засобах масової інформації.

Керівники секцій підбили підсумки проведених засідань і окреслили перспективи досліджень питань культури української мови, а також висловилися за доцільність проведення подібної зустрічі через два роки. Усі доповіді, виголошені на конференції, видані у збірнику «Український смисл». – Дніпропетровськ, 2012. – № 1.

III Всеукраїнська науково-практична конференція «**Культура мови в українському суспільстві**» переконливо засвідчила, що сучасний український світ глибоко шанує й розвиває свої духовні традиції, плекає інтерес до всебічного наукового вивчення культури мови, утверджує шанобливе ставлення до рідного слова, підтримує самовіддану працю науковців задля розвою української держави та зміцнення її духовних основ.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Ачилова Олена Леонідівна – кандидат філологічних наук, асистент кафедри культури української мови Таврійського національного університету ім. Володимира Вернадського.

Коло наукових інтересів: функціональна граматика, морфологія, аспектологія, дієслівний словотвір, лексикологія.

Бабич Дарина Володимирівна – студентка 4 курсу філологічного факультету Запорізького національного університету.

Коло наукових інтересів: ономастикон української мови.

Бабич Тетяна Валеріївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри гуманітарних наук та документознавства Кіровоградського національного технічного університету.

Коло наукових інтересів: дериватологія, лексична семантика, інноваційні процеси в сучасній мові.

Валігура Ганна Анатоліївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри філологічних дисциплін за професійним спрямуванням Приватного вищого навчального закладу «Буковинський університет».

Коло наукових інтересів: проблеми функціонального та комунікативного синтаксису, семантика синтаксичних одиниць.

Ворущко Тетяна Володимирівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара.

Коло наукових інтересів: синтаксис української мови.

Дерев'янка Людмила Іванівна – аспірантка кафедри української мови Полтавського національного педагогічного університету ім. Володимира Короленка.

Коло наукових інтересів: термінологія, морфологія, функційний синтаксис української мови.

Дубинець Зореслава Олександрівна – кандидат філологічних наук, в. о. завідувача кафедри гуманітарних наук філії Республіканського вищого навчального закладу «Кримський гуманітарний університет» у м. Армянську.

Коло наукових інтересів: лексикологія, історія української літературної мови.

Зайцева Світлана Валеріївна – аспірантка кафедри української мови Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара.

Коло наукових інтересів: україномовний Інтернет.

Ільченко Ірина Іванівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри загального та слов'янського мовознавства Запорізького національного університету.

Коло наукових інтересів: поетична ономастика.

Ільченко Олена Анатоліївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри філології, перекладу та мовної комунікації Академії внутрішніх військ МВС України.

Коло наукових інтересів: інтертекстуальність в аксіологічному вимірі (на матеріалі метафор у широкому розумінні, що функціонують у сучасних україномовних ЗМІ).

Каневська Ольга Борисівна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри російської філології та зарубіжної літератури Криворізького педагогічного інституту Державного вищого навчального закладу «Криворізький національний університет».

Коло наукових інтересів: стилістика тексту, семіотичні проблеми мови, комунікативна лінгвістика, компаративістика, лінгводидактика.

Карікова Наталія Миколаївна – кандидат філологічних наук, викладач кафедри мовної підготовки, педагогіки та психології Харківської національної академії міського господарства.

Коло наукових інтересів: культура мови, історія української літературної мови.

Ковтун Валентина Валеріївна – аспірантка кафедри української філології та загального мовознавства Луганського національного університету ім. Тараса Шевченка.

Коло наукових інтересів: українська діалектологія.

Корольова Валерія Володимирівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара.

Коло наукових інтересів: соціолінгвістика, аксіологічні аспекти сучасного українського мовлення.

Купчинська Зоряна Олегівна – доцент кафедри української мови Львівського національного університету ім. Івана Франка.

Коло наукових інтересів: ономастика та історія мови.

Лобачова Ірина Миколаївна – кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри теорії і практики початкової освіти Донбаського державного педагогічного університету.

Коло наукових інтересів: лінгвістика тексту, лексико-семантичні відношення у словниковому складі української мови, лінгвоаналіз художнього тексту.

Манохіна Юлія Євгеніївна – викладач кафедри теорії та методики викладання філологічних дисциплін у початковій школі Харківського національного педагогічного університету ім. Григорія Сковороди.

Коло наукових інтересів: функціональна граMATика, культура мовлення, міжкультурна комунікація.

Монахова Тетяна Василівна – кандидат філологічних наук, доцент Національного університету «Києво-Могилянська академія».

Коло наукових інтересів: лінгвістика тексту, неориторика, когнітивна лінгвістика, корпусна лінгвістика.

Мясоєдова Світлана Вадимівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри іноземних мов № 3 Національного університету «Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого».

Коло наукових інтересів: прагмалінгвістика, психолінгвістика, спонукальна модальність, семантика речення.

Пикалюк Роман Володимирович – викладач кафедри видавничої справи та редагування Кіровоградського державного педагогічного університету ім. Володимира Винниченка.

Коло наукових інтересів: лінгвістика тексту, лінгвосинергетика.

Поліщук Любов Вікторівна – старший викладач кафедри загального та російського мовознавства Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара.

Коло наукових інтересів: мова українського фольклору.

Пономаренко Сергій Сергійович – кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри української філології, теорії та історії літератури Чорноморського державного університету ім. Петра Могили.

Коло наукових інтересів: старослов'янська і церковнослов'янська мови, історична акцентологія української мови, порівняльно-історична і зіставна акцентологія східнослов'янських мов.

Поповський Анатолій Михайлович – доктор філологічних наук, професор кафедри мовної підготовки Дніпропетровського університету внутрішніх справ.

Коло наукових інтересів: історія української літературної мови.

Стадній Алла Сергіївна – кандидат філологічних наук, викладач кафедри мовознавства Вінницького національного технічного університету.

Коло наукових інтересів: лексикологія, психолінгвістика, стилістика.

Станіславська Людмила Василівна – аспірантка кафедри української мови Полтавського національного педагогічного університету ім. Володимира Короленка.

Коло наукових інтересів: термінологія, морфологія, функціональний синтаксис української мови.

Трифонов Роман Анатолійович – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Харківського національного університету ім. Василя Каразіна.

Коло наукових інтересів: мовна особистість, лінгвістика дискурсу, прагматика.

Ходарєва Ірина Миколаївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри українознавства і мовної підготовки іноземних громадян Харківського національного економічного університету.

Коло наукових інтересів: стилістика, лінгвістика тексту, когнітивна лінгвістика.

Шаповал Катерина Миколаївна – аспірантка кафедри української мови Полтавського національного педагогічного університету ім. Володимира Короленка.

Коло наукових інтересів: морфологія, функціональний синтаксис української мови.

Швець Анна – магістрант Люблінського університету (Польща).

Коло наукових інтересів: польсько-українські зв'язки.

Шевченко Тетяна Василівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара.

Коло наукових інтересів: експресивний синтаксис.

Шуст Людмила Миколаївна – кандидат філологічних наук, викладач української мови та методики навчання української мови в початковій школі.

Коло наукових інтересів: діалектологія й етнолінгвістика.

Щербак Світлана Валентинівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української літератури Криворізького педагогічного інституту Державного вищого навчального закладу «Криворізький національний університет».

Коло наукових інтересів: фольклористика, історія давньоукраїнської літератури, стилістика художнього тексту, методика викладання літератури.

Яворський Андрій Юрійович – старший лаборант навчальної лабораторії журналістської майстерності Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки.

Коло наукових інтересів: мовна культура періодичних видань.

ЗМІСТ

ПРОБЛЕМИ ЗАГАЛЬНОГО МОВОЗНАВСТВА

<i>О. Л. Ачилова</i> МОВНА ГРА В ГУМОРИСТИЧНИХ ТЕКСТАХ СПОРТИВНОЇ ТЕМАТИКИ	3
<i>Г. А. Валігура</i> ТРАНСФОРМАЦІЙНІ МОДЕЛІ РЕЧЕНЬ З ІЛОКУТИВНИМИ ПРЕДИКАТАМИ.....	10
<i>Т. В. Ворушко</i> УПОДІБНЕННЯ СЛОВОФОРМ ІЗ РІЗНИХ ПРЕДИКАТИВНИХ ЗОН.....	18
<i>Л. І. Дерев'янюк</i> ВНУТРІШНЯ СЕМАНТИЧНА КОРЕЛЯЦІЯ В ПРИЙМЕННИКОВО-ІМЕННИКОВИХ СТРУКТУРАХ ІЗ ПЕРВИННИМИ ЧАСОВИМИ ПРИЙМЕННИКАМИ	27
<i>С. В. Зайцева</i> ІНТЕРНЕТ-СПІЛКУВАННЯ ЯК НОВА ФОРМА МІЖОСОБИСТІСНОЇ КОМУНІКАЦІЇ.....	45
<i>О. А. Ільченко</i> ДЖЕРЕЛА ВИНИКНЕННЯ ІНТЕРТЕКСТУАЛЬНОСТІ В УКРАЇНОМОВНИХ ЗМІ ПОЧАТКУ ХХІ СТ.....	54
<i>Н. М. Карікова</i> ІНДИВІДУАЛЬНА НОРМА ЯК РІЗНОВИД МОВНОЇ НОРМИ.....	62
<i>Т. В. Монахова</i> ЛЕКСИЧНІ ЗАСОБИ МОВЛЕННЄВОГО МАНІПУЛЮВАННЯ ...	70
<i>С. В. Мясоєдова</i> ГРАМАТИЧНА Й ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНА ОРГАНІЗАЦІЯ НЕПРЯМИХ СПОНУКАЛЬНИХ ВИСЛОВЛЕНЬ З ДІЄСЛОВАМИ ДІЙСНОГО СПОСОБУ	78
<i>Л. В. Станіславська</i> ВАЛЕНТНІСТЬ ЯК СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНА КАТЕГОРІЯ ДІЄСЛОВА-ПРЕДИКАТА.....	89
<i>Р. А. Трифонов</i> «НЕЗНАННЯ СЛОВА» ЯК ПРАГМАТИЧНА МЕТАМОВНА ДЕКЛАРАЦІЯ	108

АКТУАЛЬНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ СИСТЕМИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

- В. В. Ковтун**
СЕМАНТИКА ПРИКМЕТНИКІВ *ЧЕРВОНИЙ/КРАСНИЙ*
В ДІАЛЕКТНОМУ ТЕКСТІ (на матеріалі українських
східнословобожанських говірок)..... 117
- В. В. Корольова**
СУФІКСАЦІЯ ЯК РЕПРЕЗЕНТАНТ НЕГАТИВНОЇ ОЦІНКИ
В НАЗВАХ ОСІБ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ 130
- З. О. Купчинська**
ПРИСВІЙНІ ПРИКМЕТНИКИ ТА ПОСЕСИВНА ОЙКОНІМІЯ
УКРАЇНИ..... 138
- Ю. Є. Манохіна**
ОКАЗІОНАЛЬНІ ІМЕННИКИ ІЗ СЕМАНТИКОЮ ЗБІРНОСТІ
В ХУДОЖНІХ ТЕКСТАХ..... 149
- А. М. Поповський**
ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНІ ФУНКЦІЇ СЛОВА
ПЕРЕКОТИПОЛЕ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ 158
- А. С. Стадній**
КОНОТАТИВНО МАРКОВАНІ ДІЄСЛОВА НА ПОЗНАЧЕННЯ
ФІНАНСОВО-ЕКОНОМІЧНИХ ПРОЦЕСІВ 170
- К. М. Шаповал**
ПРОСТІ ТА СКЛАДЕНІ ПРИСЛІВНИКОВІ ПРИЙМЕННИКИ
ПРОСТОРОВОЇ СЕМАНТИКИ ІЗ ЗАГАЛЬНИМ ЗНАЧЕННЯМ
РОЗТАШУВАННЯ ТА РУХУ ПО ВЕРТИКАЛІ..... 179
- А. Швець**
ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ ФОНЕТИКО-ФОНОЛОГІЧНОГО
РІВНЯ ПОЛЬСЬКОЇ МОВИ МІШКАНЦІВ
МІСТА ДНІПРОДЗЕРЖИНСЬКА..... 194
- Л. М. Шуст**
НАЗВИ КОМАХ-ДОМАШНІХ ПАРАЗИТІВ
У ГОВІРКАХ ЗАХІДНОГО ПОЛІССЯ..... 202
- А. Ю. Яворський**
АНОРМАТИВИ У СТРУКТУРІ ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ
(за матеріалами друкованих ЗМІ)..... 213

МОВА ХУДОЖНЬОГО ДИСКУРСУ

- Т. В. Бабич**
ЗМІНА СЕМАНТИЧНОЇ СТРУКТУРИ СЛОВА
В ПОЕТИЧНОМУ ТЕКСТІ223
- З. О. Дубинець**
СПОСОБИ ЕВФЕМІЗАЦІЇ В СУЧАСНІЙ ПРЕСІ229
- І. І. Ільченко, Д. В. Бабич**
ПОЕТИЧНА ГЕОГРАФІЯ ТВОРІВ ПЕТРА РЕБРА239
- І. М. Лобачова**
ПОРІВНЯННЯ ЯК ОДИН З ОСНОВНИХ ВИДІВ ТРОПІВ
В УКРАЇНСЬКИХ ПЕРЕКЛАДАХ
СВЯТОГО ПИСЬМА ХХ СТ.....246
- Р. В. Пикалюк**
ЗАПЕРЕЧНІ МОВНІ КОНСТРУКЦІЇ
ЯК ЗАСІБ ВИРАЖЕННЯ МОДАЛЬНИХ ЗНАЧЕНЬ
У ХУДОЖНІЙ ПРОЗІ І. БАГРЯНОГО254
- Л. В. Поліщук**
НАРОДНОПІСЕННА МЕТАФОРА
В СИСТЕМІ СУБ'ЄКТНОГО ІМЕНІ263
- С. С. Пономаренко**
ОСОБЛИВОСТІ АКЦЕНТУАЦІЇ ЗАЙМЕННИКІВ
У СТАРОУКРАЇНСЬКІЙ МОВІ
(на матеріалі українських видань Апостола XVI–XVII ст.
порівняно з московським виданням 1564 р.)270
- І. М. Ходарєва**
СИНОНІМІЧНІ ЗВ'ЯЗКИ ОДИНИЦЬ
ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНОЇ ГРУПИ ЛЮБОВ
(за матеріалами художньої прози П. Загребельного)280
- С. В. Щербак, О. Б. Каневська**
ЛІНГВОСТИЛІСТИЧНИЙ АНАЛІЗ
УКРАЇНСЬКИХ НАРОДНИХ ЛІЧИЛОК295

НАУКОВА ХРОНІКА

- Т. В. Шевченко**
ІІІ Всеукраїнська науково-практична конференція
«КУЛЬТУРА МОВИ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ»
(м. Дніпропетровськ, 12–13 квітня 2012)306

Наукове видання

ДОСЛІДЖЕННЯ
З ЛЕКСИКОЛОГІЇ І ГРАМАТИКИ
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Випуск 11

*Збірник наукових праць
за редакцією д-ра філол. наук, проф.
А. М. Поповського*

Українською, російською та англійською мовами

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
КВ № 12209-1000Р від 21.12.2006

Відповідальний за випуск *К. О. Біла*
Оригінал-макет *К. О. Біла*
Коректор *І. П. Мамчич*
Технічний редактор *О. Є. Капуш*

Підп. до друку 25.11.12. Формат 60x84^{1/16}.
Ум. друк. арк. 16,34. Тираж 100 пр. Зам. № 1112-2/1.

Видавець та виготовлювач СПД Біла К. О.
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК № 3618 від 06.11.2009

Надруковано на поліграфічній базі видавця Білої К. О.

Поштова адреса: Україна, 49087,
м. Дніпропетровськ, п/в 87, а/с 4402
тел. +38 (067) 972-90-71